СУЧАСНІСТЬ

Б. Бойчук: Казка — Б. Рубчак: Кімната Кйонґ-Су — П. Чернов: Замітки про політику перетривання і вік чесности — Л. Білас: В'язні та наглядачі — С. Процюк: На бездоріжжі американської освіти — К. Митрович: Нові аспекти соціяльного життя — А. Жук: Лубенська конституція української держави — Критика і бібліографія — Нотатки — Листи до редакції

11

ЛИСТОПАД 1961

SUČASNIST' - November 1961 - München 2, Karlsplatz 8 / III

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

11

ЛИСТОПАД 1961

МЮНХЕН

Видає: Українське товариство закордонних студій

Редакція:

Іван Кошелівець (головний редактор), Богдан Бойчук, Богдан Кравців, Кирило Митрович, Дарія Ребет, Володимир Стахів (суспільно-політична частина).

Редакція не приймає статтей, не підписаних автором. У справі незамовлених та неприйнятих статтей не листується.

Редакція застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову. Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Gemäß dem Gesetze über die Presse vom 3. Oktober 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäß der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. Februar 1950 wird mitgeteilt:

Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.
München 2, Karlsplatz 8/III (Telephon: 59 46 67)
Bundesrepublik Deutschland

Geschäftsführer: Roman Tymkewycz

Druck: Buchdruckerei und Verlag „Biblos" München 13, Hess-Str. 50-52

БОГДАН БОЙЧУК:

КАЗКА

Колись давно:

весна крізь тіло
витискала квіти,

Вона була одна в своєї матері і батька.
І кликали її царівна.

і дихала росою
на розхлюпані
стежки,

Коли батько з матірю пішли на подорож,

де темрява згортає
рукавом
сліди усіх прохожих;

(бо їх покликала до себе смерть), з якої не вернулися чомусь ніколи, —

ти проходила,
і теплі стопи
вигрівали пуп'янки
твоїх фіялок,

і царівна подружила із самотністю і говорила з стінами, які завжди були уважні, бо любили ніжне лоскотання її слів.

і вітер
намагався випити
живі джерела
молока
твоєї молодости,

А людям не подобались її близькі відносини з самотністю, бо люди хочуть бачити пом'яте полотно душі між покупками на базарі.

заворожені уста,
розрізані
червоними губами,
кидали
на твій пробуджений
листок любови
покусані закляття, —

І вислали чаклунку, що забрала від царівни стіни і дихнула чарами на очі, на уста, на вуха, — і царівна перестала бачити, і розгубила з уст слова, і перестала чути.

і ти боялася,
складала пальці
на мої уста:
душила шепіт
смілого жадання;

Лежала так під деревом, де впало, як розп'яття, роздоріжжя, а роки проходили і стопами топтали її тіло.

але почування
сколихнули в грудях
до тепла,
і з горла виросли
тобі, як спів,
лілеї:

Аж тоді прийшов.

ми відхилили шати
і взяли усе,
що визріло
для нас
під тихими роками,
і відчули радість:
безмежного,
як жінка, тіла,
що увечорі
дається темряві,
а ранком
родить
молоді сонця;
тож поцілуй мене
ще раз,

І поглядом прибив чаклунку до стовпа, забрав від неї стіни і пішов туди, де корчилось розп'яттям роздоріжжя. Подихом відкрив царівні очі й вуха, подихом віддав її уста. Вона його пізнала і взяла собі в долоні білу волю, —

бо скоро:
ласку гарного обличчя
зніме від черепа,
і з серця
потече вода.

і вони жили по двох боках дороги до кінця своєї вічности. Щасливі часом.

БОГДАН РУБЧАК: КІМНАТА КЙОНҐ-СУ

Дощ ішов уже два тижні. Вперто й монотонно. Як на потоп. Падав на маленькі, прямокутні подвір'я, на хати з тесаного дерева, прикрашені різьбленими візерунками, на брудні халупки з болота, бляхи та військового брезенту. Падав на юрби напівголих дітей, що гамором укривали вузенькі, болотнисті вулиці, падав на темнолиців жінок, що тростинами згиналися під великими тягарами і вороже поглядали на довгі колони військових авт. Падав на білих дідів, падав на возики, повні людського гною, що їх мініятюрні воли або сумні мули тягнули на рижові поля. Падав на жовті горби. Грудьми припадав до далекого моря.

По дахах бараків дощ лопотів глухо. Весь табір понуро загруз у бурому болоті — площі були порожні, з них позникали навіть приблудні собаки. Великі, місцями вже непрохідні калюжі підмочували бараки з гофрованої бляхи, і треба було де-не-де мерщій класти мішки з піском. Здавалося, що сонце вже ніколи не висушить Корею. Здавалося, що вже немає сонця.

Вояки нудьгували. Доводилось довгими днями грати в карти, або без діла, без розмов сидіти за столом серед барака, або лежати горілиць на ліжку і думати про дім, про широкі прерії, високі міста, про блакитнооких, повногрудих дівчат. Працювати бо на аеродромі було не можливо — всі гелікоптери стояли в анґарах, немов якісь абсурдно-непотрібні потвори, а сержантам було не до вподоби проводити на дощі муштру і ганятися за вояками по болотнистих полях. Казали, що в перші дні зливи старий пробував був організувати велику виправу з окопуванням шатер і всякими іншими нісенітницями, але його добру волю всесильні сержанти майже непомітно, з найбільшою тактовністю зіґнорували.

Сірими днями, в густому повітрі, сповненому дихання людських тіл, сповненому клейкої туги та задушливих спогадів, вояки чекали вечорів, коли відкривався військовий клюб, що був розташований в окремому будинку табору.

Але й вечорами було нудно. Як от сьогодні ввечорі. Бо хоч сьогодні в клюбі було знову багато дівчат, у барвистих, надмірно тісних перкалевих сукеньках і з яскраво розмальованими обличчями — перістий підбір — і хоч поганенька корейська оркестра знову аж задихалася

від щирих, але цілком марних спроб звучати, як американський джаз, довгий дощ пригноблював вояків, мучив їх, шептав їм чорні речі. Мовчазні, мокрі дні насували на них, звиклих до сонця й голосного сміху, незрозумілу, кволу меланхолію, і вони тупо, наполегливо пили, щоб прогнати сірість, що була в них, щоб убити темну, звіринну тугу. А біля них сиділи, похнюпившись, мов птахи на дощі, іґноровані дівчата.

Аж раптом високий, товстий Бем, детройтський робітник, що його обличчя прорізував глибокий, синій шрам, хтиво простягаючись від підборіддя та попри вухо і ховаючись під рудим волоссям, вихром улетів у залю, спинився посеред неї і вигукнув на все горло:

— Джорджа везуть!

Позривалися з-за столів вояки, немов цими довгими днями чекали на вирішальне гасло, і миттю опинились біля дверей, перекидаючи крісла, склянки, тарілки і залишаючи за собою здивованих дівчат, здивовану оркестру й буфетників. З клюбу, з бараків, з командного будинку бігли групами вояки по ляскітливому болоту до таборової брами, де вже зібралася чимала юрба і притишено гомоніла.

Біля будки вартового чекав чистенький, аж лискучий джіп військової поліції, а за ним маленьке вантажне авто, зване «тричвертним». Спершись на нього з уважно культивованою байдужністю, притаманною всім поліцаям світу, стояв нахмурений своєю молодістю військовий поліцай з відкритим золотим і кучерявим волоссям. А другий, високий і дуже худий, у білому шоломі, край якого майже торкався окулярів у рожевій оправі, що немов прилипли до очей, ходив перед юрбою, не пускаючи її ближче до авт, і час від часу нервово викрикував:

— Ідіть до чорта. Забирайтеся звідси. Чого поставали — тут корів не продають. Ідіть геть, а то всіх вас позамикаю!

— Він напевно в авті, — сказав хтось у юрбі.

— Чи він в авті? — запитав хтось другий голосніше.

— А тобі яке діло, ідіоте? — сердито гаркнув худий.

— Він напевно в вантажному авті, — здогадувалось кілька нових голосів.

— Гей, Джордже, чи ти в авті? — голосно, аж захлинаючись, запитав Бем. — Як ти провів свою відпустку? — Він зареготав, аж шрам на його обличчі став червоний, як струмок крови. Зареготав ще хтось. — Ти їздив у Сеул, Джордже? Чи аж у Японію? Говори! Ти напевно багато горілки випив, багато дівчат перекохав. Але не бреши, Джордже. Не бреши! Я добре знаю, де ти був. Хлопці, хочете знати, де Джордж провів свою відпустку? На Вайсрой! Джордж провів свою відпустку на Вайсрой! — Він знову дивно зареготав. Кілька голосів несміливо захихикало.

— Замовкни, а то твоїй мамі скажу, — крикнув поліцай.

— Гей, Джордже, чи ти чуєш мене, — продовжував Бем, не звертаючи уваги на поліцая. — Ти — сучий син. Чи ти чуєш, Джордже? Ти є сучий син!

Він уже не жартував. Витріщив очі і горлав на фоні мовчазної юрби, що закам'яніла від здивування і ще якогось невідомого, але справжнього, аж моторошного, почуття.

— Не пащекуй, а то морду розіб'ю! — вже дуже знервовано крикнув худий.

Їхні голоси відбивалися глухою луною від тиші, що її поглиблювало хлюпотіння дощу в калюжах. Білявий поліцай, що досі з зацікавленням придивлявся до сценки, яка раптом розгралась перед ним, ліниво відірвався від авта, немов його спина була легенько приклеєна до зеленого металу, і підійшов до Бема.

— Ти хочеш із ним посидіти? — сухо запитав.

Спокійний, впевнений тон юнака мав далеко успішніший наслідок, аніж гістерія худого. Бем відступив від нього, зробив кілька кроків назад і цілком злився з темними постатями, звинно ховаючи свою показну руду голову за голови юрби.

Поліцаї почали мовчазно, з професійною методичністю розганяти юрбу палками. Дощ погустішав, і вояки швидко розійшлися, розчаровані, що хоч і було багато крику, а нічого особливо цікавого не сталося.

По брезенту тягарівки монотонно мимрив дощ. Юрій сидів на вузенькій, твердій лавці, його морозило, легка робоча уніформа змокла до нитки і огидно прилипла до шкіри. Він почував себе дуже втомленим, немов усе тіло млісно здушувала гарячка. Побита голова дуже боліла; ліва щока паш'ла від удару поліційної палки і здавалася тяжкою, немов хтось прикріпив до неї гарячу залізну плитку. Він обережно намацав її і відчув пучками пальців, що опух підлазить під око. Око також було вже тяжке; воно нестерпно свербіло і напевно запливло кров'ю. Здавалося, що хтось маленьким блискучим долотом ламає всі кісточки правої руки, якою він ще так недавно місив, руйнував, нищив гарне людське обличчя. А до того зап'ястки боліли від ручних кайданів, що їх одягнули на нього перед тим, ніж бити, і що їх білявий, може, п'ять хвилин тому милосердно з нього зняв.

Хотілося пестощів. Хотілося тепер тихо покоритись комусь, навіть заплакати, щільно притулившись до когось доброго й м'якого. І він, що завжди соромився навіть найменшої м'якости в собі, тепер не соромився цього нового почуття, а дозволив йому рости за очима темною, пухкою квіткою.

Перед ним розстелилося широке, несподіваної блакиті, море. І порт. Саме вирядкали корабель, але не з нових, а з щоглами й вітрилами, дерев'яний корабель, що пахнув прянощами й старим ромом. Бриґ або бриґантина. Усміхнувся на привіт цій картині свого далекого від моря, але казками пройнятого дитинства. «І що за ідіотська романтика»? тепло подумав. Він щось лагодив на чардаку, в'язав шорсткі, тяж-

кі мотузи. Навкруги моряки говорили незрозумілою мовою — мабуть, по-португальському.

Та привид тривав недовго: вже відходило від нього море, а руки все ще поралися коло мотуззя. Незрозуміла мова поволі ставала принишклим дзижчанням юрби перед брамою, і він раптом почув, як до нього закричав Бем.

Був весняний ранок. Клюб, як завжди в неділі, був уже відкритий, і за столиками, непорушні, немов із твердого дерева, мугикали картярі. Юрій сидів із Бемом, Джімом і з Ірвіном, молоденьким, блідим євреєм із Брукліну. Грали в покер. Бем програвав, і шрам на його обличчі все глибше й глибше червонів. Перед хитрим Ірвіном лежала вже чимала купка грошей.

— Кінчаємо, — сказав Бем.

Джім поглянув на Юрія і підвів іронічно брови.

— Віддай мені гроші, Ірвіне, — ніби між іншим продовжував Бем, зібравши карти в колоду і кладучи їх у кишеню.

Джім зареготав білими, здоровими зубами.

— Віддай мені гроші, Ірвіне, — рішив із сухого тону перейти на слизький. — Ти ж знаєш, що в мене дома жінка, двоє дітей. Я хотів би їм щось послати цього місяця. — Він улесливо посміхався, але його шрам, зустрічаючи щоку, легенько, небезпечно дрижав.

— Це не моя справа, — сказав Ірвін, ніби жартома. — Ти чого в карти грав, коли грошей не маєш?

— Замовкни! — заверещав Бем, і його тяжке обличчя стало фіолетовим, а шрам чорним, як в'юнка гадючка. — Чуєш? Замовкни!

Він підвівся з крісла і простягнувся до Ірвіна. Губи в хлопця побіліли, а бліде обличчя заморозив переляк.

— Не смій його рушити, — сказав Юрій дуже спокійно, з незрозумілою йому самому байдужістю, а струнка постать Джіма, напружена, як лезо ножа, блискавично, безшелесно опинилася за спиною Бема, сталево нахилена в невблаганному чеканні.

Бем зм'як цілком, його обличчя миттю перетворилось у зімя'ту, мокру ганчірку; він підвівся з крісла, ніяково всміхнувся Юрієві і поволі, вдаючи байдужого, вийшов із клюбу.

Друзі ще трохи посиділи за столиком, але ранок був уже безсумнівно зіпсований, був розбитий на куски годин, без форми й без значення. Ірвін усе ще тремтів від напруження.

— Віддати йому гроші? — запитав знервовано, і його завжди комічний бруклінський акцент робив тепер його мову майже незрозумілою.

— Не будь дурний, — сказав Джім. — Ти ж знаєш, що він заробляє більше грошей на корейському ринку за тиждень, ніж ти у війську за рік. Якщо ти віддаси йому гроші, Ірвіне, я вже ніколи не говоритиму з тобою.

Але Юрій знав, що на цьому справа не закінчиться. Бем був із тих, для кого ніяка ситуація не була новизною, і він усюди зна-

ходив друзів, хоч на перший погляд здавалося, що ніхто його не зносив і ніхто йому не довіряв. Як тільки прибув у табор, здобув, про чорний день, симпатію сержанта сотні і старого, здобув підлещуючися, плазуючи, граючи перед ними ролю блискучого зразка справедливости і порядку. Водночас устиг познайомитися з найтемнішими типами в корейському селі, яке було розташоване відразу ж за дротами табору і жило з вояків, немов квітучий паразит з соків молодої деревини.

Юрієві здогади стали за тиждень дійсністю. Наступної суботи, ранком Ірвіна відставлено «на паралелю», де було тяжке життя в шатрах і окопах, де було холодно, де дні проходили в абсурді безнастанної воєнної готовости.

В неділю ранком Юрій проти волі, не усвідомлюючи ясно, що робить, підійшов до столика, де Бем грав у карти з трьома вояками, що прибули в табір тільки минулого тижня.

— Ти — хам, — сказав спокійно, майже байдуже, стоячи над Бемом і вперто дивлячися на нитку, що стирчала з шва на комірі його сорочки. А потім перевів погляд на брудне, руде волосся, і йому раптом стало бридко, рот наповнився липкою слиною, немов від якоїсь огидної морської рослини, що її хвиля викинула на сірий, сухий пісок.

— Ти хам, Беме, — повторив поволі. Новоприбулі здивовано вирячили очі.

— Раджу тобі не починати бійки, — промимрив Бем із медовою усмішкою, знаючи, що він сьогодні має за плечима і тих трьох, що за столиком, і необмежену силу старого.

Юрій стояв над укритою краплинами поту рудою головою і не знав, що робити. Одним добре спрямованим ударом свого вузлуватого кулака він міг би розтрощити те червоне обличчя, не зважаючи ні на силу старого, ні на допомогу трьох новоприбулих; але глибока, холодна байдужість раптом пронизала його, як порожній осінній вітер, і він стояв ніяково, немов цілком випадково опинився тут, перед здивованими незнайомими людьми. Відчував, як у ньому надаремно пульсувала ув'язнена сила. Поволі відвернувся від столика, що наче вібрував напруженням людей, які сиділи навкруги нього, і нерішуче вийшов із клюбу. Його вдарив у спину брудний, задиркуватий сміх, немов іржевий ніж, що вилетів із злозичливої долоні.

В той вечір він поклав найконечніші речі в військову полотняну торбу, попрощався з Джімом і пішов до Кйонґ-Су.

Вояки коло брами відійшли; він чув, як на площі вмирали їхні голоси, і їх відхід залишив його ще більше самотнім, немов тяжко хворого, друзі якого мусять виходити з його білої, безконечно порожньої кімнати, і він у тузі не знає, чи доведеться ще колинебудь побачити їх. Голова дуже боліла, аж у ній народилося щось таке безформне й гаряче, що неймовірно швидко росло і сліпо натискало на мозок, на вершок черепа, а особливо на очі, немов би хотіло всмоктати їх у своє желятинове тіло. Здавалося, що хтось приклав розжаре-

ний кінець сиґари до вершка голови. Вона стала заважка для шиї, і він, тяжко спершися ліктями на коліна, схилив її на сухі й шорсткі, наче вкриті піском, долоні. «Чому ми тут стоїмо», — тупо подумав. — «Чому вже не їдемо?»

Раптово, рвучко зрозумів, що як у цей момент не скаже до когонебудь якогонебудь слова, то збожеволіє. З головою в долонях, наче боявся розбити її, нахилився до довгобразого шофера, який вигідно сидів на своїм сидінні і курив, поклавши коло себе заладований пістоль і відкинувши від чола білий шолом.

— Чи ви можете мені сказати, коли ми звідси поїдемо? — запитав непевно й хрипко, намагаючися вкласти в свій голос якнайбільше приязні.

— Не твоя справа, Мек, — зухвало відповів юнак, але і в його голосі Юрій відчув тінь тієї дивної підсвідомої пошани, з якою до нього говорили всі протягом останньої години. Ця пошана присвячувалась, мабуть, виключно тим, хто наглою дією став абсолютним чужинцем, в один момент віддалившись назавжди від тісної, ревнивої родини людей.

Знявся гострий вітер, їдко заграв на дротах, обережно побіг по болоту і свавільно, не знаючи нічого про страждання, кинув пригорщу дощу на брезент авта. В його шумі зашипіли два військові голосники, повішені на стовпі серед села. Тепер вони були власністю не американської армії, а містера Лі, зайди-китайця, хазяїна найбільшого в селі борделю, де навкруги великої залі, заставленої столиками й кріслами, були розташовані маленькі кімнатки з квітчастими парапанчиками замість дверей, а з-за них доносився до вух дев'ятнадцятилітніх вояків, що пили за столиками, чекаючи черги, гарячий регіт і придушені зідхання купленої за безцінь любови. Юрій подумав про містера Лі. Спекулянт, сутенер і лихвар, з бистрими очима в неймовірно чорних і глибоких, як на китайця, орбітах, з елеґантним золотим зубом, що з кожним усміхом щедро освічував правий куток уст, він наприкінці кожного місяця, перед виплатою воякам платні, робив просто фантастичні маєтки, позичаючи їм мінімальні суми грошей під вічну заставу перснів, пер, годинників і фотоапаратів. З високим, клясично орієнтальним знанням справи він повідомляв спершу офіцерів, а потім уже й рядових вояків про свої найновіші шістнадцятилітні покупки з довколишніх сіл, де не було військових таборів. Його любили всі в таборі, тремтливо шанувало все село. Юрій пригадав, як він стояв перед ним із своїм годинником після першого місяця свого життя в кімнаті Кйонґ-Су. Його тоді огорнув якийсь незрозумілий страх, подібний до страху учня перед особливо суворим учителем; а до того він добре знав, який це великий риск іти до містера Лі, що все бачить і все знає. Але коли тонке, напрочуд інтеліґентне обличчя всміхнулось йому в вічі, він зрозумів, що той не зрадить. Бистрі очі поглянули на нього тепло, і зненацька щез кудись страх і те почуття остаточного упадку, з яким він ішов до великого

дерев'яного будинку серед села, знаючи проте що мусить туди йти, що зробить усе на світі, щоб хоч один ще день прожити в кімнаті Кйонґ-Су.

Голосники знову чмихнули, засвистали, і з їх горел вирвався абсолютно нелюдський, уривчастий, синтетичний голос:

Volare,
Oh! Oh!
Cantare,
Oh! Oh! Oh! Oh!

«Літати», — подумав Юрій. — «Співати». «Літати... співати», — прошепотів рідною мовою.

В клюбі було дуже гамірно; старий цигарковий дим висів над головами і пік очі, немов уперта думка про жорстокість. Різка, пекельна трубка яскраво дратувала нерви. На ній ридав досить приємний кореєць, власник клюбової танцювальної оркестри, в якого після п'ятої чарки шкіра з жовтої ставала чорною, волосся з рівного перетворювалось на густо кучеряве, очі заокруглювались і губи вмить товстішали — словом, який після п'ятої чарки ставав у власних очах і в очах своїх адораторів ніким іншим, як Люї Армстронґом, і який серед вояцької братії гордо носив ім'я та прізвище того старого поета. Юрій сидів з Джімом за столиком, вкритим плямами від алькоголю, кави й мокрого цигаркового попелу; вони вже чимало випили.

— Ой, і розійшовся сьогодні Люї Армстронґ, — засміявся Юрій.

— Мені вже від нього голова болить.

— А все таки пробує хлопець.

— Йому дуже треба дістати візу в Америку. Американці не знають, який великий талант криється в цьому маленькому селі. Просто перла в болоті.

— Його там озолотили б, подарували б басейн у формі фортепіяна і влаштували б у «Бірдленді» з контрактом на все його блискуче життя.

— А тоді, може, дозволили б випити чашку кави в якомусь брудненькому ресторанчику Алабами.

— Ну, це вже, мабуть, ні. Навіть найбільша слава не вибілить його обличчя.

Вони були нові в таборі, і тому до них з особливою увагою підбігали дівчата, наполегливо запрошуючи танцювати або прохаючи дозволу сісти за їхній столик Владними жестами мага Джім їх усіх відганяв. Їхні імена божевільно кружляли в нетверезо непрозорій пам'яті Юрія: Джоен, Даєн, Меріен — трафаретні імена дівчат або жінок, що їх вояки залишили в містах, містечках, фармах цілком іншого континенту; імена улюблених, що ними вояки називали тутешніх дівчат так, як дома називали свої моторові човни чи перегонові авта; імена, що швидко забувалися, що цілком не підходили до

мрійливо тендітних чи до вульґарно хтивих незабутніх жовтошкірих облич.

До столика підійшла дівчина, що її обличчя тихо говорило про біль. Юрій умів помічати біль швидко й непомильно, навіть уважно прихований біль, навіть той біль, що його не бачили інші, тільки бачило дзеркало. Немов щось невтомно шукало чогось рідного в незнайомих обличчях. Джім уже маєстатично підняв руку, щоб відігнати її — вузьку й довгу руку, оздоблену елеґантним, тяжким перснем, золото якого ставало ще пишнішим на тлі глибоко чорної шкіри.

— Хай сяде, Джіме.

З іронічною чемністю Джім схопився з-за столика і відсунув для неї крісло. Вона несміливо сіла, немов людина, яка знає, що з неї кепкують, але яка не може дозволити собі на розкіш устати й без слова відійти. Юрій пожалував її: бо в ту саму хвилину його невблаганна пам'ять віднайшла в мотлосі минулого точно таке саме почуття, яке дівчина тепер переживала.

— Як тебе звуть? — запитав, намагаючися вкласти в свої слова цілий світ пестливости.

— Мене звуть Вайсрой.

Колекція дівочих імен, що він її так старанно збирав увесь вечір, раптово розсипалася по брудній долівці клюбу.

— Як? — швидко перепитав Джім, напружено нахилившись до дівчини.

— Вайсрой.

— А чому Вайсрой?

— Бо я завжди прошу вояків, щоб вони мені приносили цигарки «Вайсрой», — з наївною серйозністю відповіла вона.

Відхилившись на спинку крісла, Джім розкотисто зареготав. Вона збентежено, вражено поглянула на нього.

— Ну, добре, Вайсрой, — сказав Юрій, сам ледве стримуючись від сміху. — Ну, добре. А що ти питимеш?

— Лімонаду.

— Я піду принесу нашій леді лімонаду. А нам — ще нашої лімонади, — з усміхом офіціянта сказав Джім.

Він шармантно підвівся, вклонився Вайсрой і, прошептавши вибачення, відійшов до бару.

— Я насправді не називаюся Вайсрой, — довірливо нахилившись до Юрія, сказала дівчина. — Це моє американське ім'я. Воно фальшиве. Моє справжнє, корейське ім'я — Кйонґ-Су.

— Кйонґ-Су, — повторив Юрій тихо, тільки на те, щоб вимовити ці звуки, і вони скотилися йому з язика, немов м'які срібні кульки.

— Я тебе називатиму Кйонґ-Су. Погоджуєшся?

— Ні. Зви мене Вайсрой. Як усі.

Її слова вразили його, як несподіваний ляпас. «Але ти дозволя-

єш такій дівчині образити тебе», — подумав і відразу ж зненавидів себе за ту підлу думку.

— Вибач, — мусів сказати.

— За що?

— Нічого. Нічого.

Люї Армстронґ із своїми хлопцями пішов до бару відпочивати, і хтось включив «джук-бакс», цю барвисту супутницю самотніх вулиць, жорстоких, хтивих міських вечорів. Після короткого, спазматичного вступу оркестри високий, свистючий голос, немов батіг, залящав над п'яними чоловічими і тупо терпеливими жіночими голосами.

— Чи ти знаєш, що це значить, — запитав Юрій.

— Що?

— Слова цієї пісні.

— Ні.

— Літати. Співати.

— Це дуже гарно. — В її голосі всміхнулась непідроблена щирість, несподівана, як у дитини. — А якою це мовою?

— По-італійському.

— По-італійському, — повторила мрійливо.

Юрій тепер віддав би все на світі, щоб могти хоч на мить побачити ту несподівану, ту неповторну Італію, що саме народилася за її маленьким, задуманим обличчям.

— А ти хотіла б побачити Італію?

— Так. Ні.

— Так чи ні?

— Так-ні-так-ні-так-ні-так-ні, — заговорила дуже швидко, дивлячися на нього щілинами розсміяних очей.

— А зо мною потанцювати хотіла б?

— Так-ні-так-ні-так-ні-так-ні, — зацокотіла дрібно і підвелась, чекаючи, щоб він підійшов до неї.

Танцювали — не танцювали, щільно притулившись одне до одного, в обіймах, що були б скандалом у справжньому його житті: серед земляків чи на танцях в університеті, де незадовго до відходу в армію дістав був працю. Теплий і близький, п'янкий і дуже людський запах нечасто митого волосся пригадав йому косметичний запах іншої дівочої голови, що — здавалось — так давно схилялась на його плече, обережно, щоб не ушкодити бездоганної, за найновішою модою зачіски. Надія здавалась йому тепер цілком нереальною, мітологічною постаттю з інших світів, був далеко тепер її уважний, холодний голос, що не вмів бути близьким навіть у найінтимнішому зближенні, закривала двері пам'яті її стрункa, елеґантна постать, що ніколи не вміла бути м'якою, ніколи не рішала бути безвільною, навіть у найпристрасніших обіймах. Її холодні розмови про точно вирахуване майбутнє здались йому тепер такими несправжніми, як те бляшане, фальшиве місто, де вони вдвох даремно намагалися бути справжніми людьми. Все це було вже далеко. В ту годину єдиною його реаль-

ністю було маленьке, вимагаюче тіло, був справжній запах людського волосся. І та близькість скоро прогнала прикрий привид Надії, а замість нього викохала якесь тихе, тепле почуття, що його він не хотів злякати аналізою, що його не зрозумів, а прийняв.

— Ти хочеш піти до мене сьогодні? — запитала вона, і, хоч він знав, що це питання стосується до нього не як до Юрія, а як до безликого носія зелено-сірої уніформи, він все таки зрадів, немов би гарячими ночами жагуче жадана красуня нарешті вирішила цієї ночі віддатись його непереможному блискові. Усміхаючись на думку про свою безнадійно романтичну вдачу, він нашвидку нашкрябав записку Джімові і пішов за дівчиною до дверей.

Вийшли в ніч ранньої весни, на вузьку стежку, обгороджену колючим дротом (щоб дівчата не бродили по табору і не обкрадали бараків), яка вела від клюбу до таборової брами, а потім довго бродили темним селом по непевних болотнистих дорогах. Кйонґ-Су вела його впевнено, немов би вузькі щілини її очей були зроблені тільки для темряви. В холодному повітрі він відчув, що таки забагато випив і що не може йти прямо; вона ніжно взяла його за руку. Він тихо зрадів від дотику маленької, шорсткої руки.

Нарешті ввійшли на прямокутне подвір'я, навкруг якого, в точно виміряному прямокутнику, було чимало дверей. Вона відсунула одні з них, що були збудовані як засувна панеля, і ввійшла в кімнату перша, скинувши на порозі черевики. Він нахилився і почав поратися коло своїх; але хміль і темрява унеможливлювали це просте завдання. Тоді вона винесла йому на поріг лямпу і дзвінко засміялася з його заклопотаного обличчя, заслонивши долонею уста.

Ввійшов у простору, але затишну кімнату. Відчув під невзутими ногами тепло — холоднавими весінніми ночами кімната була огрівана з-під підлоги. На підлозі були постелені дві постелі, і на одній з них спала дитина. Юрій збентежено поглянув на маленьке тіло, звинене в клубочок сном, і йому чомусь стало лячно й соромно.

— Це мій син, Ян-Сан, — сказала Кйонґ-Су, з ніжністю нахиляючись до хлопчика. — Подивись на нього. Ну, подивись, як він гарно спить.

— І ми будемо тут... з ним?

— Ми будемо поводитися дуже тихо, — неголосно засміялась і поцілувала його.

Потім стала швидко роздягатись, і він дивився, як її руки літали по тілу в танці метеликів, на мить зупиняючись то на ґудзику, то на гаплику, то на петлі. Він же стояв, як укопаний, боячись найменшим рухом розбудити хлопчика.

— Ти не будеш роздягатись? — запитала вона, навшпиньки підійшла до нього і знову легенько поцілувала. Але він інстинктовно відвернув голову від неї, думаючи про сплячу дитину. Його очі впали на стіну з тонесенької дошки, що на ній висіла якась картинка. Приглянувшись уважливіше, він побачив, що це була велика кольорова світ-

лина нагої негритянки, повне, медово-місячне тіло якої розкинулося в сласній позі.

— А це що таке? — запитав приголомшено.

— Це на те, щоб розгарячати вояків, — сказала вона спокійно, майже ділово, підійшовши й собі до світлини.

З великим пересердям, що нагло народилось у ньому, зірвав він світлину і подер на шматочки. На обличчі жінки пропливла хмаринка докору за цю раптову і без причини заподіяну кривду, і, знову ставши віч-на-віч із її дитинністю, він думкою прокляв себе за відрухову жорстокість.

Не роздягаючися, ще сердитий, сів на вільну постіль і поглянув на неї, на її березнево-прекрасне тіло, а вона — досконала мініятюра — стояла серед кімнати і вже знову всміхалась до нього. Підійшов до неї і зворушено, добувши з себе якнайбільшу ніжність, поклав руки на її плечі. Вона тоді прочуттям зрозуміла його всього і міцно, гостро пригорнулась до нього.

Голосник захрипів, харкнув, і їдкі звуки дикої пісні урвались на півслові. Все тіло дрижало, наче в гарячці, побита голова ще дужче боліла, біль став хазяїном усього тіла, не гарячився вже, не зривався, не кричав, а ритмічно, з якоюсь божевільно впертою методичністю вдаряв по роздратованих нервах. Юрій знову схопив голову в руки і нахилив обличчя ще нижче до колін: був самотній і бідний, знаючи, що немає нікого на цьому широкому, єдиному світі, хто міг би допомогти йому. А все таки дуже хотів знайти когось — якесь обличчя — серед запилених облич, рук, речей, годин, жестів, усміхів, переживань, поцілунків, сліз, прощань, які лежали в покинутому товаровому складі його пам'яті. Подумав про Надію. Вона — обвіяна своїм холодним шиком, заморожена, немов у брилі льоду, в своїх днях, у своєму певному майбутньому, в точних формулах свого життя — не мала найголовнішого людського дару: вміти миттю зрозуміти когось, вміти тихо допомогти комусь. Опанована, елеґантна, замкнена в собі, вона корчилась тепер перед його пам'ятю, як м'ясоїдна квітка — жорстока й чужа. Він зрозумів, що десь, на якійсь калюжній корейській стежині він загубив свою любов до неї, немов облудний камінь, що непомітно випав із персня його життя.

Але біль нудив його, як монструозний, обсценний краб, і він уже не міг думати. Буйний дощ став монотонною мжичкою, і навіть від думки про неї все тіло здригалося, немов від холоду. Вона ледве лопотіла на брезенту тягарівки, і він усім своїм єством намагався слухати її, щоб хоч на мить забути біль і щоб прогнати поламану постать, безповоротно, навіки знищену постать, що раптом жахливо опинилася під ногами.

Осіння мжичка ледве лопотіла по чорних доріжках парку, по широкому листі дерев, по думках. Він вертався з побачення з Надією. Був порожній, розчарований розмовою, яка нікуди не вела. Ішов поволі, з насолодою курячи цигарку; думав про Надію, потім думав про

іспити, що їх того дня блискуче закінчив, а потім відпочивав, не думаючи про ніщо.

— Гей, ти!

Стрепенувся від несподіванки. Пізнав пухко-слизьку інтонацію вуличного негра. Перша думка була бігти навмання, але опанував себе, знаючи, що втеча буде завтра жорстокіше мучити, ніж синець під оком чи образливі слова. Оглянувся. До нього йшли чотири: тихо, мов коти. Зупинився, чекаючи на них.

— Маєш цигарку?

Навіть не встиг досягнути рукою кишені, де лежала пачка з цигарками, як під тяжким ударом голова метнулась на в'язах, щось у ній наче перекинулось, і він на якусь мить здивувався, що вона ще не скотилася з плечей. Бив високий, в яскраво червоній куртці, з містичним обличчям бронзового святого, що залишилося кам'яним навіть після удару. Бив тяжким перснем. Ще. І ще. Тепер біль був уже глухий, тільки голова все ще металась на всі боки, і здавалося, що зараз із неї потече очима й носом мозок. Хоч Юрій був кремезний, мав твердий кулак і навіть колись учився боксу, щоб у тому інтимному спорті знайти інтимний людський контакт, проте тепер він навіть не пробував оборонятись. Тільки боявся за голову, щоб не ушкодили її, щоб не порушили мозок.

— Ти єврей? — запитав менший, з цапиною борідкою, в'юнкий і слизький, мов болотяний привид. Два інші дивились на свою жертву червоними очима биків, а надхненний екзекутор глядів кудись понад нього дивно замріяними очима.

— Питають, чи ти єврей, — нагадав святий дуже спокійно.

— Ні, він, здається, не єврей, — сказав болотяний привид.

— А все таки біле сміття, — задумано зробив висновок святий. Тоді всміхнувся білими зубами в ніч, несподівано замахнувся, і пів голови впало на зарошену траву.

Юріеві очі запливли слізьми; нараз йому здалося, що він у чомусь провинився, що його справедливо карають, і вже хотів упасти на коліна перед своїми чорними кремезними суддями і просити в них прощення. Пробував відвернутись від цього почуття, прогнати його і ненавидіти своїх катів, як горда жертва; але огидне бажання абсолютної покори прилипло до його шкіри, як теплий сік гнилого овочу.

Святий ще хотів бити, але болотяний привид лагідно взяв його за лікоть.

— Лиши. Йому вже досить.

— Запам'ятай цей вечір, — сказав святий спокійно, майже ласкаво і знову замріяно всміхнувся. Нараз обернувся і відійшов. За ним швидкою ходою пішли його друзі.

Юрій пробував іти додому, але не міг. Боявся, що впаде на доріжку, і тому сів на мокру траву, схопив голову в руки і повільно хитався, немов у найглибшій розпуці. Відчував, як гарячі хребти рук ріже холодний вітер і мжичка. Йому стало погано, біль нудив його,

немов обридлива думка. Почувався самотнім і бідним. Наче не було нікого на цьому широкому, чорному світі, хто міг би допомогти йому.

Хтось швидко наближався до авта, і болото голосно жувало його кроки. У світлі ліхтаря, що коливався у вітрі над брамою, він побачив постать Кйонґ-Су, яка спішила доріжкою, підбігаючи, підстрибуючи, перескакуючи калюжі. Вона накинула на себе свій дощовик, що його він так добре знав; по тонких, довгих смугах її волосся спливала вода, а її обличчя було ще тонше, ще ніжніше від хвилювання і від втоми.

— Ти куди? — запитав худий. Його окуляри злісно блиснули в жовтому світлі.

— Пустіть мене до нього, — сказала дуже спокійно, немов би розмовляла про дрібниці з принагідним вояком у клюбі.

— А ти звідки знала, що він тут? — запитав презирливо худий.

— Сусідка сказала. Але я йшла б далі.

— Куди? В Сеул?

— Так.

— Пішки?

— Так.

— Ну, ти краще йди додому. Тобі до нього не можна — ти вже й так досить лиха накоїла.

— Пусти її в авто, — сказав білявий. — Яка тобі різниця?

— Це проти правил.

— Йди до чорта з своїми правилами. Залазь в авто, маленька. Але не більше п'яти хвилин. Щоб тебе полковник не побачив.

«Це ми тут на старого чекаємо», — подумав Юрій. Старим вояки звали коменданта табору, полковника, який кожного вечора приймав щонайменше одного вояка у своїй приватній квартирі, намагаючись навернути його на віру баптистів, який два тижні плакав буйними сльозами, коли йому корейські злодії з помсти за арешт колеґи або, може, просто на жарт вбили собаку, і який карав найжорстокішими карами, з послідовною невблаганністю бюрократа навіть за найменші провини.

Але Кйонґ-Су була вже біля нього, і думки про полковника згасли в теплім світлі її присутности. Її мокра, змучена постать нагадувала йому тепер маленьке совеня, що його він знайшов під кислатим деревом одного дощового дня свого дощового дитинства. Він поглянув у її обличчя; воно було ні веселе, ні сумне, а таке, яким він його бачив завжди. Незмінне, як її країна. Як море. Як ніч. Він ніколи не знав, що саме вона думає про нього, і ніколи не намагався читати в тім обличчі. Не знати було найкраще. Туманно пригадував, як він колись страждав, дивлячись на нервові, невротичні, подерті обличчя, що не вміли бути спокійні навіть втомою після пристрасти, як він колись розпинався на тих чужих, далеких обличчях, пробуючи зрозуміти з тисяч змін, що задихано пробігали по їх шкірі, темні світи, які ховалися за ними. Тепер знав, що за обличчям Кйонґ-

Су немає терезів, які вічно важать його вартість. З спокійним обличчям Кйонґ-Су він був нарешті спокійний.

Хотів підвестись і обняти її, але вона торкнулася його плеча, щоб він сидів, і сіла біля нього. Він же з великим зусиллям пригорнув її до грудей, поклав побите обличчя на її волосся і вдихав його гострий, незатьмарений фальшем парфум, людський запах, ніжно обрамований у звіринний запах дощу.

Уже три дні лежав горілиць на постелі, постеленій на підлозі, і тільки інколи прокидався з дивного сну-півсну, щоб погуляти з Ян-Саном чи прочитати Кйонґ-Су її найновіший «камік-бук». Вона майже ніколи не розмовляла з ним; поралась у кімнаті та на подвір'ї, не звертаючи на нього найменшої уваги, немов би його й не було з нею або немов би він був хтось дуже-дуже близький, з ким уже все переговорено, з ким досліджено вже всі світи. А ввечорі лягала біля нього і мовчазно, пристрасно, без тих масок, які люди так часто одягають навіть у найінтимніші моменти, кохала його. Іноді в такі хвилини він пригадував Надію, їхнє поспішне парування в тісних, непевних кімнатках, на залізних, заржавілих ліжках, а потім, у жорстокому світлі ранків — муки совісти, докори, сльози. І був вдячний Кйонґ-Су за її прекрасну простоту.

Він лежав горілиць на теплій постелі і ні про що не думав, нічого не відчував, тільки десь глибоко в ньому зеленою рослиною міцніло знаття щастя. Довгими годинами дивився, як за вікном сходило й заходило сонце, як по кімнаті літали хмари мух, як по теплій підлозі плазував Ян-Сан; прислухався до курей і до поросяти на подвір'ї, до гамору дітей, до голосу якогось діда, що цілими днями сидів на одному з ґанків і розказував довгі, тихі оповідання корейською мовою, тільки інколи прикрашувані віньєтами наглого, немов зліт птиці, дівочого сміху. Але не бачив нікого, окрім Ян-Сана та Кйонґ-Су. Протягом перших двох днів забігали в кімнату подруги Кйонґ-Су, дівчата, що жили в точному прямокутнику подвір'я, що ходили з нею в клюб і майже кожного вечора приводили до своїх кімнат п'яних вояків; але одної ночі він попросив її, щоб вони більше не турбували його, і тепер вони тільки тихенько стукали в двері, а вона виходила до них і розмовляла з ними на ґанку.

Він знав, що одного дня мусітиме повернутись до табору, знав, що його поставлять під військовий суд і що за кожний день у кімнаті Кйонґ-Су доведеться платити щонайменше тижнем військової тюрми, і огидне слово «дезертир» часто бичувало нерви. Але знав також, що до днів із перекошеними люттю обличчями йти назад не можливо.

Спочатку такі турботи розганяв образ дивної португальської бриґантини з солодким запахом рому, образ затишної гавані з солоним смаком моря, образ, що напевно народився з якоїсь книги дитинства і що протягом усієї молодости, в затишні хвилини відпочинку, виростав із підсвідомости і квітнув перед ним своїми розкішними бар-

вами. Проте привид не тривав довго. Вже після першого тижня в кімнаті Кйонґ-Су він назавжди щез, став непотрібний і вмер, ніби ця кімната була остання гавань перед останнім плаванням. Тепер Юрій щораз частіше поринав у білу інертність, де не було ні часу, ні простору, а було тільки абсолютне, округле самозабуття, що стало його єдиним королівством.

Одного дня Кйонґ-Су повідомила, що вже немає харчів, і додала, що, якщо він не піде на закупи до військової крамниці, вона мусітиме приготовляти йому корейські страви. Він нерадо зібрався, боячися за свій спокій, як тяжко хворий боїться за життя, і пішов до крамниці не в своєму, а в дальшому таборі, де його ніхто не знав. Свіже повітря з великою силою вдарило його, і йому закрутилася голова, немов пацієнтові, що довго пролежав у лікарні. Шлях до табору був далекий, бо він мусів іти боковими стежками через поля, щоб не помітили його військові поліцаї і не запитали про перепустку. Дорога сильно втомила його, він спітнів, наче в гарячці, тіло облипло холодним потом, немов густим, клейким волоссям; але все таки він дуже поспішав, щоб якнайскоріше повернутися, щоб якнайскоріше втекти назад у кімнату Кйонґ-Су.

По крамниці ходив, немов злодій, весь час боячися зустріти когось із знайомих вояків, безнастанно відчуваючи на собі здивовані погляди корейських продавниць і кількох вояків, яких забавляло бачити тиждень неголеного капрала. Квапливо, без зайвих слів купував харчі, туалетні речі і подарунки Кйонґ-Су і Ян-Санові. Розплатившись, помітив, що в нього залишився тільки один доляр, і в мозку пробігла панічна думка, як він з одним доляром виживе. Тому вернувся в крамницю і за свій останній доляр,немов хотів позбутися цього останнього брудно-зеленого зв'язку з світом, купив Кйонґ-Су десять «камік-букс», що їх вона мала вже повний картон і з дитинним захватом переглядала. Власне єдиним обов'язком Юрія в кімнаті Кйонґ-Су було прочитати їй, з її заглибленим у дешево яскраві картинки, захопленим обличчям біля його плеча, сторінку або дві «камік-бук-у», відкрити їй таємничі скарби погано нарисованих латинських літер.

Кілька вояків, що без діла стояли біля прилавків у чистих, дбайливо випрасуваних уніформах і бездоганно ґлянсованих черевиках, бентежили його; до глибин турбував його весь той широкий світ крамниці з скляними панелями, з блискучими апаратами, з блискучими обличчями, блискучими можливостями, і він знову задихано поспішав полями й стежками, втікаючи від того хромового світу до тихого світу Кйонґ-Су, до легкого, великого, срібного м'яча свого пісні. Знав, що в соняшну неділю, коли почав своє нове, дивне життя, він назавжди покинув той галасливий, жорстокий, сильний світ і ввійшов під срібну копулу іншого світу, світу спокійного, просторого чистим гірським повітрям, світу безмежного, мов море, світу без можливостей, без рішень і без границь.

І коли він, червоний і спітнілий, вступив у кімнату Кйонґ-Су, почуття гарячкового напруження, неспокою та втоми, що володіло ним надворі і в крамниці, впало з плечей, немов тісний, вовняний плащ у гарячий день, і він знову став легкий і пливучий, наче блакитний аеростат. А вона спокійно підійшла до нього, витерла руки об фартух і приязно поклала їх йому на плечі, поважно дивлячися в його обличчя.

— Чи ти мене любиш? — запитав її вперше, спокійно дивлячися в очі.

Вона не відповіла, тільки ще міцніше притиснула голову до його плеча, і він почув, як шофер шипуче засміявся. А вона ніби не чула того злісного звука, далі ніжно пестила хребти його рук, і біль огорнула тепла вдячність за ласку. Та нагло нерви стрепенулись від несподіваного світла ручного ліхтаря, і худий. що весь час спостерігав їх, колючим дротом обгорнув своє глузування:

— Ну, мабуть, досить кохання, голуб'ята. Забирайся з авта, серце, і то швиденько!

— Чи може вона побути ще трохи? — запитав Юрій покірно.

— Я зовсім не збираюся сидіти з тобою в тюрмі. Скажи їй, щоб ішла додому, поки не прийшов полковник.

— Іди додому, Кйонґ-Су, — звернувся до неї Юрій. — Іди додому, Вайсрой! — повторив без жалю.

Він так чекав на неї, так хотів востанне побачити її; але вже після кількох хвилин з нею він знову забажав бути сам, з своїм болем, з холодом і з нерухомою, поламаною постаттю, що все ще лежала під ногами, що не щезала ні на мить.

А до того він не хотів розгнівити поліцаїв. За коротку годину після найвищого бунту, після абсолютної дії самоспалення він був уже знову покірний і навіть хотів догодити тим своїм суддям, щоб вони не думали про нього погано, щоб простили йому те обличчя свого друга, обличчя з поламаним носом і подертими губами, яке було ось тут, під ногами, яке не хотіло навіть на момент згаснути в гарячковому мозку; щоб вибачили йому те тіло, що впало купою рук і ніг на теплу підлогу, немов зіпсована маріонетка, тіло, що, здавалося, простягалось до нього, хотіло вхопити його за коліна льодовими, нерозривними пальцями.

— Іди додому, Вайсрой. Іди вже! — крикнув сердито.

Дівчина слухняно підвелась, і, якщо в її серці зродився докір, то її обличчя все ж було відкрите теплом прощення.

— До побачення, Джордже.

Він підвівся і взяв її в обійми, хоч знав, що діє нещиро, методично наслідуючи ніжність, немов досконало акуратна, але мертва людомашина.

— Прощай, Кйонґ-Су.

Він ще трохи дивився їй услід, а тоді по-блюзнірському всміхнувся худому, знаючи, що цим усміхом зраджує її, себе, свій вчинок, білі дні в її кімнаті. Але усміх залишився на обличчі, як гидка ґримаса, а в серці знову росло дивне, непереможне бажання нав'язати з худим людський контакт, щоб дізнатися, чи той справді ненавидить його, а чи тільки виконував свій обов'язок, коли годину тому так немилосердно бив його; хотів поглянути йому в очі, щоб у погляді віддати йому те розірване обличчя, яке жахливою маскою світилось перед очима. Він почував себе так, як бувало часом, коли він їхав у міському автобусі, щулячися під немилосердними людськими поглядами, бажаючи розчавити ті погляди усміхом або принагідною розмовою. А коли автобус з механічних причин зупинявся поміж зупинками, він підсвідомістю знав, що автобус зупиняється саме через нього, і сутулився на своїм місці, чекаючи, щоб шофер підійшов до нього обвинуватити його в якомусь невідомому злочині. Худий не реаґував на усміх. Але тепер Юрій вже не міг стримати себе і летів стрімголов у пропасть, на дні якої булькотало слизьке, огидно тепле болото.

— Погана погода, — сказав улесливо.

Худий повернувся до нього спиною і підійшов до вікна шоферської каб'ни, щоб порозмовляти з шофером. Але білявий, можливо, зрозумів, а, можливо, тільки несвідомо пожалував його.

— Це так тижнями вже, — сказав з тією запопадливою серйозністю, що з нею говорять про погоду незнайомі в мільйонах приймалень і заль для пасажирів, щоб тільки щось сказати і цим хоч на хвилину вийти з клітки своєї вічної людської самотности. А тоді поглянув на нього, немов вибачаючись, і собі підійшов до шофера.

Це ніякове почуття, що огорнуло його після слів білявого, почуття жалю до себе, тривоги перед остаточним відкиненням і перед порожнечею, що її зайвий мандрівник несе на плечах, мов клунок, було вже здавна знайоме. В ун'верситеті, самотній і повний думок, які бажали вибухнути в швидкій, шаленій, безоглядній розмові з кимсь, хто з зрозумінням дивився б в очі, він жадібно стояв перед барвистими ґуртами тих інших, тих розсміяних, здорових, променистих людей, що були майстрами всіх навколишніх будинків, всіх стін, всіх крісел і садів, що були власниками цього широкого світу. Він мусів щодня протискатися крізь вузькі брами їхніх поглядів, мусів останніми зусиллями прориватися крізь міцні персні їхніх існувань, щоб хоч на коротку, ядерну мить відчувати себе одним із них. І тоді корчі заздрости, корчі непевности й самоненависти стискали йому горло, і він підходив до знайомих студентів, впевнений в тому, що вони його не хочуть, що він заважає їм і бентежить їх. Але вперто сідав за їхні столики, проклинаючи себе, питаючи себе, що він тут робить, чому так принижується перед ледве знайомими людьми. Звичайно довго мовчав, силою стримуючися від розмов, твердо, вперто наказуючи собі мовчати; а тоді слова проти волі зривалися з уст, котились, спотикаючись на незграбній вимові чужинця, і рвалися не-

стримним струменем, невпорядковані, кострубаті, міцні. Він добре знав, що цілком провалюється в очах тих досконало опанованих, спокійних людей, що після розмови вони будуть насміхатися з нього, іронічно наслідуючи його мову, але не міг стримати себе і біг, біг по ховзькому льоду своїх слів. А коли вони відходили від нього, щоб іти до своїх простих, щоденних, чітко намічених мет, він знову залишався остаточно самотній, його обличчя м'яв жаль, що він не може бути з ними, і він ще більше ненавидів себе.

Мозок, що тепер був, як сипкий, безвільний пісок, залила льодово-гаряча хвиля болю і змила всі думки. В'язи ніяк не хотіли держати голови, і він знову мусів тихенько, обережно покласти її в долоні.

Хтось підійшов до авта, підійшов нечутно, немов на м'яких лапах кота, і тихий, серйозний голос сказав:

— Джордже, як живеш?

Юрій від несподіванки метнув головою в бік голосу, і два ржаві цвяхи болю прошили йому скроні. В отворі, обрамованому брезентом, світилося чорне обличчя Джіма.

Юрій тихенько засміявся з Джімового привіту.

— Нічого, живу.

Поліцаї вмить підбігли до Джіма і жорстоко схопили його за руки.

— Ідіоте, чи ти розумієш, що ми могли б за це на місці застрелити тебе, як собаку? Втікай, поки живий, — заверещав худий.

— Не нервуйтесь, панове, — з характерною для нього спокійною іронією проказав Джім. — Я вам нічого поганого не роблю. Чи тобі потрібна моя допомога, Джордже? — продовжував уже серйозно, звертаючись до Юрія. Юрій всміхнувся, а худий глибоко зареготав.

Ні, Джіме. І дякую за все. Робитиму все можливе, щоб повернути тобі гроші.

— Забудь про ті гроші, Джордже. Ми скоро побачимось.

— Не плекай надій, Джіме.

— За кілька місяців вакацій? Напевно й судити не будуть.

— Судитимуть. І то не за вакації. Вакації — дрібниця.

Джім не зрозумів. Не знав. Не носив бо перед своїми очима незнайоме молоде обличчя в червоній сіті свіжої крови.

— Мовчи! — закричав худий, аж на його довгій шиї виступила туга, синя жила. — Не смієш з вояками про ці речі розмовляти!

Юрій подивився в Джімове обличчя і помітив, що його очі дивно блищали. І вже не був такий самотній: промінь погляду друга ввійшов у нього і був з ним.

— До побачення, Джордже.

— Прощай, Джіме. Ти добрий.

Поліцаї почали тягнути Джіма до брами, але він звинно висмикнувся їм з рук:

— Сам піду, панове. Ноги ще не відібрало.

Махнув Юрієві рукою на прощання і швидко, нечутною, пружною ходою звіра пішов до брами.

Після двох тижнів у кімнаті Кйонґ-Су Юрій уже не думав ні про що, не відчував нічого, окрім часу, що плив від нього спокійною широкою рікою і цілющою водою з'єднував пошарпане життя. Тепер він прислухався до кудкудакання курей надворі, до хрипкої корейської мови діда та дівчат, до шуму дерев, немов чужинець у цілком новій йому країні. Вітер, кудкудакання курей, людська розмова і сміх — ще вчора такі знайомі звуки — існували тепер самі в собі, без одежі значення, в досі нечуваній наготі свого буття.

І він уже не хотів нічого розуміти. Не хотів питань і відповідей, не хотів правди й брехні. Знав тільки, що назавжди залишив галасливий світ, непевний світ хитрощів і щирости, вірности і зради, і тепер був упевнений у своїм існуванні, виповнений ним, як камінь, як дерево чи як глибини морів.

Коли ввечорі Кйонґ-Су лягала біля нього, він уже не кохав її спаленими пристрастю устами, вже навіть не торкався її. Пристрасть бо стала непотрібна і обпала з нього, немов крихке, жовте листя з чорних, твердих віт дерева. А дівчина — може, підсвідомо розуміючи його, а, може, й поділяючи з ним біле, безконечне полотно спокою — вже не вимагала від нього кохання, тільки лежала біля нього, рівно дихаючи в спокійному півсні.

Через цілковите безділля і надмірний відпочинок він спав мало. Чув порізнені, самотні звуки сонного села, лайку собак, наглий, хмільний сміх вояків. Чув, як за стіною сусідка Кйонґ-Су металась у постелі з своїм черговим гостем. А перед північчю вояк звичайно збирався до табору, вовтузячися з своїми черевиками на ґанку, і Юрій пригадував, з яким щастям і легкістю виходив він з кімнати Кйонґ-Су після тієї першої ночі їхнього дивного кохання. Потім село цілком затихало, і Юрій широко відкритими очима вдивлявся в темряву, чуючи тільки спокійне диханя жінки біля себе, відчуваючи тепло, що променіло з її тіла.

В темряві звисали з стелі моменти минулого, одні — наче геометричні фігури, точні й чіткі, а другі — мов клубки вати, м'які й теплі. Блимали моменти з дитинства, коли на кожній леваді росла тисяча мітів, а в кожній річці мільйонами народжувалися світи. Примарювались обличчя, що широко відкритими очима дивилися в його широко відкриті очі. Вони, ті спогади, були не в ньому, а в кімнаті біля нього, він не думав про них, тільки дивився на них спокійним, байдужим поглядом чужинця, дивився на них, наче на конкретні речі, які існують цілком відокремленим від нього існуванням. І під тим поглядом вони швидко й непомітно зникали.

Іноді доходила до його свідомости настирлива пісня з голосників містера Лі, пісня про літ і про спів, і спершу він вітав її, як когось давно знайомого; а потім і вона стала якимсь цілком новим явищем, ще одним незбагненим існуванням.

Приблизно в той час він відніс містерові Лі свій годинник. Перед тим, як відносити його, він востанне уважно поглянув на нього. Го-

стрі стрілки, що торкалися знаків годин, точно обрамовані своїм кругом, що їх досі байдуже пестили мільйони його поглядів, тепер стали перед ним дивними фігурами, відокремленими від оточення, самобутніми у своєму блискучому, чіткому існуванні. Їхній безконечний, непомітний рух дивував і навіть на деякий час захопив Юрія, і він довго дивився на чистий, безсторонній циферблят, немов загіпнотизований його екзальтованою білістю. Ніколи не уявляв, навіть тоді, коли купував його, яким дивним і новим може бути звичайний годинник, якою він може бути самобутньою скульптурою, коли абстрактні символи годин уже не живуть, коли маленька, тверда, блискуча річ нагло скидає лакейську одежу призначення і зустрічається з поглядом у своєму справжньому, самозамкненому існуванні.

Потім Кйонґ-Су віднесла містерові Лі Юріїв перстень і дороге перо, подарунок від Надії за його першу статтю, опубліковану у філософському журналі. За продані речі жили місяць. Юрій відчув якусь огиду до брудних банкнотів — вже не тому, що вони були гроші, і не тому, що походили від містера Лі, а тому, що їхні тоненькі, липкі тіла хтиво злізли з руки жінки на його пальці. І знову йшов до крамниці, знов шугав по ній, як злодій, і знову якнайшвидше поспішав до спасенної кімнати.

Але місяць швидко пройшов, і думка про засоби прожитку, немов товста, синя муха, повернулась, щоб турбувати його спокій. Довго боровся з собою, боровся з зацібленими зубами на березі свого упадку, але не встояв перед жахливою загрозою втрати навіть однієї просторо-білої години спокою і раз увечорі послав Кйонґ-Су в клюб, щоб вона привела Джіма. Перемігши себе, він уже не думав про свій ганебний вчинок, забув, що покликав свого єдиного друга лише тому, щоб позичити в нього гроші, тільки боявся, що той довгими розмовами про нудний широкий світ порве прекрасно сплетене павутиння його спокою, голосними словами прорешетить біле полотно безконечного дня. Але інакше бути не могло. Джім був єдина людина на всю Корею, в якої він міг позичити гроші, і він тепер розглядав його не як друга, а тільки як засіб для продовження своєї пречистої втечі в необмежений світ кімнати Кйонґ-Су.

— Ого, ти тут непогано влаштувався, — сказав Джім, увійшовши в кімнату, і міцний, веселий голос, який Юрій колись так любив, тепер ударив його дикою бурею, і він злякався за всі ті тендітні структури, що їх так довго, так терпеливо споруджував навкруги себе.

Джім присів на постелі біля Юрія, і той мляво почав розпитувати його про справи в таборі, панічно шукаючи нагоди почати розмову про гроші.

— Ірвін пише часто, — сказав Джім. — В останньому своєму листі розпитував про тебе, нарікав, що пише й тобі, а від тебе і слова не має. Він тебе любив. Я, звичайно, не пишу йому, що з тобою трапилось. Між іншим, мене часто мучить одне питання, і я дуже

прошу тебе відповісти на нього щиро. Скажи, чи не була причиною твого відходу та наша остання нещаслива гра в карти?

Він шукає причин. Всі шукають причин, завжди шукають відповідей. Світ шукає причин. Не розуміє, турбується, розгублено шукає відповідей.

— Ні, Джіме. Це взагалі не було причиною.

— А що було?

Юрій ніколи не думав про це і тому тепер мусів дуже зосередитися, щоб дати Джімові чесну відповідь.

— Я не знаю, Джіме. Я не знаю.

— За тобою серйозно шукають, — швидко сказав Джім, можливо, щоб змінити незручну, незрозумілу йому тему, і його жартівливий тон надаремно пробував приховати дивне хвилювання, що раптом народилося десь у шлунку і завібрувало голосом. — На збірці був наказ, щоб усі ми доносили старому навіть найдрібніші новини про тебе. Старий, здається, переконаний, що тебе згладили корейці.

Шукають. Завжди шукають. Невтомно, гарячково, з висолопленими язиками шукають.

— Хай шукають, — сказав байдуже.

Колись, в університеті факт, що його хтось шукає, був би гарячково важливий, впевняючи його у власному існуванні, розтоплюючи ґрати самотности, вкриті їдкою ржею, виявляючи невидимі контакти, що він їх мав з подіями, з речами, з людьми, і це збудило б різку, граничну радість. Але тепер все це не мало вже ніякого значення.

— А тобі все таки треба вернутись, Джордже. Ти ж знаєш, що ця маленька пригода може мати колись досить скучні наслідки. А я думаю, що краще жити все таки в таборі, ніж у військовій тюрмі, краще повернутись до рідних за рік, ніж за п'ять.

— До рідних? В мене немає рідних. Ніхто мені не рідний.

— А люди? Люди, що живуть у світі?

— Джіме, в мене немає рідних.

Юрій поглянув на свого улюбленого друга з підозрінням і раптовою ненавистю, немов на провокатора, що улесливо-солодкою розмовою хоче заманити його назад у світ бляхи й дешевих слів.

Джім ще сидів і розмовляв, хоч Юрій дуже хотів, щоб він пішов геть, і мучився, гарячково шукаючи нагоди запитати його про гроші.

— Ну, я піду вже, — сказав Джім після недовгої розмови, яка здалась Юрієві вічністю.

— Тобі напевно потрібні гроші, — додав неуважно, вийняв із кишені військовий двадцятидоляровий банкнот, поклав його на постіль коло Юрія і швидко вийшов із кімнати. В ту мить Юрій був безмежно вдячний цьому струнконому хлопцеві і почував себе, як найнижчий з злодіїв, що краде навіть у близьких друзів. Але знав, що тепер зробив би найогидніший у світі вчинок, щоб тільки могти залишитися в цій м'якій тишині, що так ласкаво лягла біля нього.

Почув, як чиїсь кроки жадібно сьорбали болото, і побачив постать старого, що швидко наближалась до брами.

Поліцаї штивно засалютували, і старий недбалою рукою відкинув їм привіт.

— Я трохи запізнився, — сказав він худому, ніби вибачаючись. — Чи довго ви чекали на мене?

— Точно дванадцять хвилин, сер!

Тільки дванадцять хвилин! Для Юрія це було дванадцять вічностей. Тіло стало цілком мляве, і вже не було сили сидіти на високій і вузькій лавочці. Як би десь прилягти! Він забув про старого, тільки з тугою дивився на дуже брудну підлогу тягарівки і вже бачив себе, як він тихо лежить на ній, вигідно вкрившися своїм теплим плащем, який був у бараці. Але раптом із жахом помітив, що лежить коло зламаної постаті, щільно притулившись до неї, а вона обіймає його обома руками, немов кохана. Постать починає ворушитись, він відкриває очі і бачить перед своїм обличчям незнайоме, криваве обличчя з розбитим, колись гарним носом і з солодким усміхом здеформованого рота. Моментальний кошмар почав трусити всім тілом. Йому раптом стало нудко, і він злякався, що зараз блюватиме. Хотів, щоб нарешті щось зробили з ним.

— Дякую, що почекали, хлопці, — ніби жартівливо заговорив старий. — Ви розумієте, що це ваше чекання було трохи проти правил, і я був би дуже вдячний, якби ви не занотували його у своїм звіті. Бачите, я хочу поговорити з ним перед тим, ніж хтось інший з ним говоритиме. Поговорити з ним про вічність. Це, очевидно, ніякий злочин з вашого чи з мого боку, але я просто не хочу відповідати на настирливі питання якогось там вашого капітанчика військової поліції.

Старий густо засміявся під час останньої зауваги, а худий трохи не задихнувся від гордости, що така висока ранґа, як полковник, покладається на його дискретність. Він стояв виструнчений, почервонівши від фізичного напруження пози, і з майже непомітною усмішкою конспіратора гримав: «Єс, сер!»

В чорно-сірому прямокутнику ночі, обрамованому брезентом, біло блиснуло брезкле обличчя, а під ним зачорніла товстенька, коротка постать старого, яку Юрій, писар сотні, так добре знав. Старий тяжко сів біля нього, і він відчув, як вузенькі дошки лавочки подалися під новою вагою. Худий хотів і собі лізти в тягарівку, щоб у випадку потреби обороняти старого, але той дав йому знак рукою, що бажає бути з Юрієм сам. До Юрія обернулась біла пустеля обличчя, його обвіяв льодово-блакитний погляд косих очей, і він може в соте здивовано подумав, чи одно з них справжнє, чи скляне.

Спробував салютувати, але не мав сили підняти руку до чола.

— Перед тим, як говоритимеш, хочу тобі щось сказати. Я, звичайно, не прийшов звільняти тебе або обіцяти тобі полегшення кари. Після твого вчинку такої допомоги тобі вже ніхто не принесе. Я за-

пізнився, бо пробував сконтактуватися з нашим головним шпиталем, де лежить молодий безневинний юнак, що хотів якнайкраще виконати наказ своїх офіцерів. Ти, Джордже, був добрий хлопець і зразковий вояк, але своїм жахливим вчинком ти перекреслив своє минуле, став кимсь іншим, став ворогом суспільства. Тобі тепер на світі ніхто не допоможе, ніхто не відхилить від тебе кари. Ніхто. — При останніх словах у старого задрижали желатиново щоки. Він вийняв із кишені плитку шоколяди, швидким рухом розпакував її і почав нервово їсти.

— Я просто хочу знати, що сталось, бо багато людей ставитиме мені багато питань; не виключаю можливости втручання в справу конґресменів. Отже хочу бути поінформований перед тим, як почнеться слідство, а ти розумієш, що мені було б трохи незручно відвідувати тебе в тюрмі. Але мушу бути чесний з тобою і попередити тебе, що не маєш права жадати від мене ніякої допомоги. А найважливіше, хочу поговорити з тобою про Того, — і тут його тон перейшов із сухого на чутливий, майже плаксивий, а уста прикрасила рожево-синя, солодкава усмішка, — Хто допомагає всім нам і в Чиїх очах ми всі завжди підсудні. Я вірю, що кілька щирих слів про Нього будуть певнішою поміччю твоїй душі, ніж непевні обіцянки цього світу.

Він скінчив шоколяду, уважно згорнув упакування і поклав у кишеню. Тоді вийняв нову плитку, іншого ґатунку, і почав знову їсти. Юрій хотів запитати його, кому саме він збирається своїми словами допомагати — йому чи самому собі — але, глянувши полковникові в вічі, злякався своєї думки. Скошений погляд завжди здавався йому чомусь нелюдським; слабосилий старий мав ту перевагу над своїми хлопцями, що ніхто ніколи не міг дивитись йому прямо в очі, і він наче використовував своє каліцтво, вперто міряючи кожного співрозмовника тим своїм неухильним, божевільно заплутаним поглядом.

Пробігла ще думка, що старий держав його, побитого, мокрого, з високою гарячкою тільки на те, щоб задовольнити себе власними поетичними фразами про милосердя Всевишнього; але й цю думку він прогнав геть. Саме тепер, у цю годину він не хотів стати комунебудь ворогом; навпаки, він гаряче бажав усім допомогти. Тому, зібравши рештки енергії, зосередився, щоб подати старому всі потрібні інформації, чіткий і короткий звіт, знаючи з своєї практики писаря, що ніякий полковник не зносить зайвих слів, за вийнятком своїх власних. Розповідь про речі, такі близькі і вже такі давні, вимагала особливого напруження думки, а до того доводилось раз-у-раз перемагати хвилі болю, коли тіло мліло, рот висихав, язик дубів і говорити було майже не можливо.

Він знову викликав образи низенької, просторої кімнати з двома постелями на теплій підлозі й великим вікном, брудних курей, замурзаного, завжди всміхненого Ян-Сана і балакучого діда — подібні до променів, дорогі образи свого короткого щастя, єдиного в житті — і віддавав їх своєму полковникові один по одному, немов колись улюблені, а тепер уже непотрібні клейноди.

Грошей Джіма вистачило на три тижні, і три тижні Юрій був знову спокійний. Той час був багатий відсутністю, повний порожнечею: світ відпав від нього, немов стара, непотрібна вже шкіра, немов гнила кора; думки облетіли, наче мак; і довкола нього кружляли тільки то перебільшено чіткі, то м'яко туманні кольори, поверхні, звуки — зовсім не зв'язані з своїм щоденним змістом. Вони танцювали танок свого існування в своїй дивно прекрасній наготі. Але потім і вони непомітно розпливлись, і він жив, занурений у непрозору, ласкаву мряку, що хоронила його від широкого, чорного світу і від нього самого.

Старий нетерпляче скрипів лавкою, шелестів кольоровими папірцями щораз нових плиток шоколяди, що їх він добував із своїх магічно бездонних кишень, і нетерпеливо поглядав надвір; але не переривав Юрієвої мови. А Юрій зовсім забув про своє рішення говорити коротко й ясно; йому хотілось передати все своє щастя, в його найдрібніших нюансах і деталях, в усіх його поверхнях і глибинах — хотілось пережити все ще раз, разом із старим. Говорив так, наче, висловивши кожний деталь, визволявся від нього, топив його в чорних прірвах забуття.

В той час Кйонґ-Су була щаслива. В нечасті хвилини свідомого спостерігання він бачив особливий спокій на її обличчі і знав, що вона ніколи не поважала його так, як саме тоді. Вже ніколи не думали про фізичне кохання. Воно тепер безжалісно зруйнувало б досконалу рівновагу їхніх прямокрилих, нерухомих днів. Не починали розмов і обмежувались найконечнішими і найкоротшими словами. Лежали одне біля одного горілиць, випростано, немов спокійні камінні статуї на середньовічних гробах, не відчуваючи навіть тіні пристрасти, навіть подиху бурхливих переживань. Були тільки дві присутності, наче прямі, чисті полумені двох свічок.

Але нарешті не стало й Джімових грошей. Знову треба було думати про щоденні потреби тіла.

І тоді він рішив використати свою останню можливість, що навіть думка про неї була б не можлива місяць тому, тиждень тому, день тому. Він вперше послав Кйонґ-Су в клюб. На щастя, не потребував їй нічого пояснювати. Вона зрозуміла його відразу, зрозуміла гірко, немов чекала його рішення, як здійснення найчорнішого сну.

Дівчина, що жила рядом із Кйонґ-Су, переїхала в Сеул, і її кімната була вільна. Саме туди Кйонґ-Су водила вояків. В деякі вечори їй не щастило, і тоді вона поверталась додому, невміло прикриваючи своє щастя байдужим виглядом. Але в інші вечори вона вояків приводила, і він без ніяких почувань слухав тоді її голос за стіною немов якісь цілком чужі звуки.

Він знав, що вона продавала своє тіло воякам перед їхньою зустріччю; знав, що він сам зустрів її вперше, як покупець її прекрасного тіла; але знав також, що відколи почав жити в її кімнаті, став у її очах єдиним другом і єдиним коханцем. Але, хоч зрозумів свій вчи-

нок до дна, не почував ніяких мук каяття, і ті болі совісти, з якими плянував позичити в Джіма декілька марних долярів, здавались йому тепер незрозумілими, далекими. Він навіть не міг довго думати про Кйонґ-Су, не довго слухав свою Кйонґ-Су за стіною. Імлистий світ ковтав усі думки. Думки стирав спокій, всеобіймаючий спокій, що в ньому він ніколи не мав минулого, що в ньому ніяке майбутнє не було йому призначене, що в ньому він плив, наче прозора велика куля, незалежна ні від чого, вільна остаточно.

З сусідньої кімнати, сплетені з голосом Кйонґ-Су, часто доносились до його вух знайомі чоловічі голоси. Тоді він наче бачив своїх знайомих без масок буднів, в їхній людській простоті, бачив їх, вирваних з сіток бараків, збірок та вправ і поставлених крайньою пристрастю перед ядро власного існування.

Одного вечора почув хрипкий голос Бема, і той голос цілком розбив його спокій, змусів думати, згадувати. Змусів ненавидіти. Того вечора Кйонґ-Су прийшла до нього втомлена й обурена, немов відчувала, що Бем — його ворог.

— Він — хам, — сказала.

— Хто?

— Той, що я з ним була.

— Так, він — хам.

— Ти його знаєш?

— Так. Він — хам.

Потім заснув. Вперше в кімнаті Кйонґ-Су спав уривано, нервово, і йому снилися кошмарні сни. Серед ночі його розбудив самовпевнений грюкіт у двері сусідньої кімнати, і він почув, як п'яний Бем бурчав:

— Вайсрой, відкривай. Чуєш? Я втік з табору на всю ніч. Відкривай! Я тобі приніс цигарки. Відкрий двері, будемо вечір докінчувати.

Раптом двері кімнати Кйонґ-Су відсунулись, і по стінах заскакав божевільний круг ручного ліхтаря.

— Папа-сан, ти тут? Скажи Вайсрой, щоб двері відкрила.

Світло ліхтаря впало на постіль, на обличчя Юрія.

— Ти? — здивовано, недовірливо пробурмотів Бем. Його голос став цілком тверезий. Постояв у дверях ще короткий момент, дуже повільно похитуючися вперед і назад на довгих, товстих ногах, а потім повернувся і швидко пішов, а Юрій байдуже прислухався, як його кроки розчавлювали болото.

Коли почався ранок, що мав принести Юрієві цей вечір, що мав подарувати цю вирішальну годину в холодній тягарівці, він знав, що сьогодні по нього прийдуть. Усвідомлював, як легко було б утекти, але водночас розумів, що втеча не можлива, що те, що прийде, мусить прийти. А потім його знов обняла кімната. Сказав Кйонґ-Су не йти сьогодні ввечорі в клюб, а бути з ним, і вона, щаслива, лежала коло нього, як у перші дні.

Коли стало вечоріти, біля брами заверещали гальма автомобілів. За хвилину двері відсунув молодий хирлявий папа-сан, власник кімнат і сутенер дівчат, що жили в них. Він був аж надто ввічливий, усміхався і низько кланявся, немов стереотипний китаєць у третьорядних оперетах. Кйонґ-Су швидко накрила себе і Юрія простиралом. За папа-саном увійшов у кімнату високий, дуже худий військовий поліцай, в окулярах у рожевій оправі, що тісно приставали до орбіт. За ним увійшов ще один, дуже молодий, з золотим кучерявим волоссям, а потім кремезний, чорнявий хлопець, мабуть, італієць або грек, з гарним, привітним обличчям, з тонким, гордим носом між особливо теплими чорними очима. Побачивши на постелі двох людей, вони на хвилину ніяково спинилися посеред кімнати, слухаючись невидимих і тому ще грізніших протестантських тіток з білих домків у стейтах Айова чи Огайо.

— Капрал Джордж Сурко? — запитав чорнявий сержант з надмірною формальністю, яка походила від бажання розвіяти незручне почуття і ввести в ситуацію авторитет не ефемерних примар блідолиців тіток чи бабусь, а цілком конкретних примар блискучих генералів у їхніх недосяжних бюрах.

— Так, — сказав Юрій, не підводячися з постелі, не дивлячись на них, а лежачи й далі навзнак, з низько покладеною головою.

— Вставайте. Ви мусите йти з нами.

— Ні. Я не піду з вами.

Вимовив ці слова без бунту, без гніву, без іронії, сухо. Ствердив факт. Лежав випростано — руки схрещені на грудях, погляд ніби назавжди вбудований у стелю.

— Не жартуймо, капрале Сурко, — сказав чорнявий знову чемно, майже вибачливо. — Ви мусите зрозуміти, що ми маємо наказ.

Худий підняв з підлоги одежу Юрія і недбало жбурнув її на постіль, майже в обличчя Кйонґ-Су. Чорнявий сердито поглянув на худого.

— Ну, одягайтесь, — сказав уже нетерпеливо. — Ми почекаємо надворі дві хвилини. І прошу, не пробуйте втікати, бо ми стрілятимемо. Не забувайте, що ви в дуже серйозній ситуації. Ви — дезертир.

Він махнув своїм товаришам головою в бік дверей, і вони вийшли, старанно засунувши їх за собою.

Юрій і Кйонґ-Су далі спокійно лежали. Він, немов крізь сон, відчув на своїм тілі її гарячу руку, що шукала його руки, і їх руки тихо сплелися. Це був їхній єдиний рух.

Приблизно через п'ять хвилин двері дискретно відсунулись, і в кімнату ввійшов чорнявий. Він був сам. Побачивши, що ні Юрій, ні Кйонґ-Су не ворухнулись, він сердито підійшов до постелі і різким рухом зірвав з них простирало.

— Я тобі сказав одягатись. Чи ти розумієш по-англійському? Втікай звідси, — гримнув на Кйонґ-Су, і вона зірвалася з постелі і побігла в куток, закриваючи долонями наготу; а потім одягла дощовик,

що випадково попав їй у руки, і сіла на другу постіль, пригортаючи до себе заплаканого Ян-Сана.

— Я рахуватиму до трьох, — продовжував чорнявий, немов розгніваний учитель дитячого садочка. — Якщо до того часу не зберешся, зберу тебе, брате, я. — Гострого тону він уживав без серця, мляво, мабуть, тільки з обов'язку супроти завжди і всюди присутніх генералів, наче хотів довести їм, що він — добрий вояк. Здавалося, що йому особисто зовсім не залежало на тому, чи Юрій встане з постелі, чи ні.

Юрій миттю виступив із свого білого світу і усвідомив, що цей цілком приємний хлопець прийшов сюди тільки на те, щоб відібрати йому найдорожчу в житті власність — кімнату Кйонґ-Су. Прийшов відібрати йому власну країну, яку він — стомлений мандрівник — знайшов після довгих-довгих скитань. Прийшов, щоб насильством утягнути його назад у чужий світ гудків, годинників, пралень, вітрин і Надій. І нагло, не усвідомлюючи цілком, що робить, зірвався, нагий, на рівні ноги і точним правим «серпом» ударив поліцая в обличчя. Кйонґ-Су скрикнула дивно високим голосом, поліцай схопився за пістоль, але наступний удар звалив його, заскоченого, з ніг. Юрій став на нього коліньми і схопив його однією рукою за волосся, безнастанно дивлячися в те гарне обличчя, змінюючи його своїм п'ястуком, трактуючи те, що було перед ним не як людське обличчя, а як річ, над якою працює, над якою виконує першу у своєму житті справжню працю, над якою вперше в житті по-справжньому діє. Бив уважно, зосереджено, щоб остаточно знищити свою жертву, солодко знищити її, щоб вона більше не перешкоджала йому спокійно лежати на постелі Кйонґ-Су. Жив той останній момент свого життя нагло, твердо й шалено; горів вогнем, що горить тільки на наших гранях.

Скінчив — і востаннє подивився в чуже обличчя на свою роботу. Струмок крови ґротескно підкреслив камінну верхню губу, і рот наче дивно-огидно усміхався до нього, сміявся з нього. І в той момент він знав, що обличчя, яке тепер було перед ним, буде перед ним до кінця його днів.

Підвівся. Кйонґ-Су сиділа на постелі, дерев'яна від жаху, і навіть Ян-Сан замовк. А Юрій був порожній, в одну хвилину переживши решту свого життя, і стояв над нерухомим вояком, чекаючи, щоб у кімнату ввійшли стрункі, безсторонні судді.

Старий дивився на нього божевільно-косим поглядом, обличчя його було перекошене жахом.

— Чи ви хочете порозмовляти зо мною про Бога? — запитав стомлено. Він дуже хотів, щоб Юрій заперечив йому; знав бо, що не міг би говорити. Раптом відчув тяжку втому, зрозумів, що він таки старий, дуже старий, і раптом схотів якнайскоріше піти до своєї кімнати, щоб відпочити.

— Ні, не будемо розмовляти про Бога, — відповів Юрій тихо, але твердо, немов не полковник, а він наказував тепер.

Старий не сказав більше ні слова, вискочив з авта і пішов до брами похилий, наче на ньому лежав увесь тягар світу, вся вина Юрієва.

Розмова з старим назавжди розбила срібну кулю, безпощадно пошматувала біле полотно спокою, не залишила Юрієві нічого. Під час своєї розповіді він ще раз пережив кімнату Кйонґ-Су і тепер був порожній марною луною, немов заля, звідки назавжди пішли і глядачі, і актори. Але раптом ця порожнеча запліднилась безпощадно дзвінким голосом, його власним голосом, але дивно зміненим нечуваною досі силою. Той голос і ті несподівані живі слова, що їх він собі говорив, миттю наповнили його тремтливим життєдайним неспокоєм. Він принишк, жадібно слухаючи сповнені свіжого сонця слова, і його вже не стомлені уста палко відповідали, палко питали, щоб остаточно перевірити себе.

— Все це було даремне, Юрію. Все це було — примарна тюрма.

— Мої скитання по чужинах вулиць і снів, по чужинах холодних уст?

— Тюрма. Тюрма дешевих виправдань.

— Мої шукання білого, доброго світу?

— Тюрма. Тюрма втечі від справжніх гарячих годин.

— І навіть кімната Кйонґ-Су?

— Тюрма. Найгірша тюрма.

— І все моє життя? Кожний мій день?

— Тюрма, що її ти сам собі збудував.

— І я?

— Те, що ти з таким упевненим самопрощенням називав «романтичною вдачею»? Тюрма остаточного фальшу.

— Я спорудив її своєю волею?

— Вона — твір твоїх рук.

— Але я страждав. Мене били, глумилися з мене.

— З страждання ти робив солодку месу мучеництва.

— Але я був самотній.

— Бо в інших обличчях ти бачив тільки власну подобу.

— Але кінець-кінцем я знайшов спокій у кімнаті Кйонґ-Су.

— За яку жахливу ціну! За ціну зради світу, за ціну самозради.

— А потерзане обличчя безневинного юнака? Чому воно мало народитись у муках моїх годин?

— Воно — брама у світ.

— В який світ? У світ бляхи й дешевих слів?

— У світ облич, уст, рук; у світ страждання й сміху; у світ інших життів, що його ти ніколи не знав.

— А той вогонь очищення, що тоді горів у мені? Хіба він не синтеза дійсности мого життя?

— Відкрий вікна задушливої кімнати самообману! Чи той вогонь ще триває? Де він? Чи ти можеш бути певний уже через коротку годину після його горіння, що він не був ілюзія, брехня? Він був — ілюзія, він був — брудна примара. А як дорого ти себе обманув! Бо не можеш вийти з беззначущости своїх днів дверима ще більшого абсурду чийогось даремного страждання, чиєїсь марної смерти. Багато важче, але як певніше, вирізьбити карб тихого, глибокого усміху на чужому обличчі, вшептати тепло в чуже розбите серце.

— Але чому безневинний юнак? Чому він?

— Завтра зрозумієш непрощенну вину свого злочину. Вмій чесно прийняти її на свої плечі, і вона допоможе тобі.

— Але вже запізно. Все вже запізнє.

— Навіть однієї хвилини вистачить на те, щоб зустріти себе.

Дивний голос мовчав — розмова була закінчена. Юрій знав, що вже ніколи в житті не почує його, що вже ніколи не потребуватиме його. Був легкий, твердо-спокійний, як ніколи до цієї хвилини. Дуже хотів, щоб уже якнайшвидше їхали, щоб під якимсь випадковим ліхтарем побачити хоч одну ще не бачену людську постать.

Білявий скочив у тягарівку і сів біля нього з заладованим пістолем у руці, не дивлячися йому в обличчя. Худий сів у джіп.

Голосники містера Лі востаннє зашипіли і стихли на ніч.

ПАВЛО ЧЕРНОВ:

ЗАМІТКИ ПРО ПОЛІТИКУ ПЕРЕТРИВАННЯ І ВІК ЧЕСНОСТИ

Він знав, що в цей час для людей, обдарованих інтеліґентністю, великою проблемою є попросту перетривати, і перетривати, на стаючи ні фанатиком, ні лакеєм.

Романи Стендаля, пише Ірвінґ Гав (якому належать і слова про Стендаля, цитовані вище), в тій мірі, в якій вони торкаються політики, завжди ставлять одне і те саме питання: «Як ми, європейці з розвиненим смаком, можемо перетривати в цю епоху облуди і лицемірства?» *). Відповідь Стендаля, на думку Гава, можна зформулювати в одному слові: підступом. Не лицемірством; не тим, що часто і з незнання називають макіявеллізмом; а підступом, при якому бунтар є одночасно bonvivant-ом, людиною, яка обманює суспільство, щоб його підривати є тією самою людиною, яка залицяється до суспільства, щоб ним насолоджуватися. Проблема, яка колись турбувала Стендаля, була актуальною не тільки в першій половині XIX віку; вона присутня всюди там, де панує деспотична система, від якої «люди розуму і смаку» є відчужені; питання, про яке говорить Гав, поставало і в наш час.

Рік 1953-ій, кінець цілої епохи в комуністичному світі, не є датою, коли скінчилася там необхідність політики перетривання; розпочався її новий етап, який триває і сьогодні. Про цей післясталінський період і трактують наші замітки.

I

Карлайл колись написав, що, як біограф Кромвела, він мав за завдання розкопати лорда протектора Англії з-під «гори мертвих собак», безмірних наклепів і забуття. В подібній ролі бачить себе сучасний біограф Троцького, Ісаак Дойчер **); однак він додає, що коли 1956 року Хрущов виступив проти Сталіна, то йому, Дойчерові, здавалося, що настав час реабілітації жертв великих чисток, а тим самим його власне завдання, як «відкопувача», стало значно лег-

*) Irving Howe, Politics and the Novel, стор. 33 (розділ п. з. Stendhal: The Politics of Survival).

**) The Prophet Unarmed, Trotsky; 1921-1929, передмова. Цитати взято з передмови; підкреслення — автора статті.

шим. До реабілітації цих жертв однак не прийшло. Замість того прийшло щось інше. Сталін знав, що «історія», якою він її хотів бачити, не можлива без цілковитого, безсовісного фальшування минулого. Хрущов старається заборонити правду про Троцького іншою методою, без стосування самої лише фальсифікації; Хрущов задовольняється «поміркованою» дозою перекручення. Але цим, каже Дойчер, він робить анатему на Троцького смішною: «Те, що колись було драмою, тепер стало звичайною фарсою». Дойчер цитує приклади того, як сучасні радянські історики, критикуючи діяльність установ, якими керував колись Троцький, пояснюють недотягнення в них виною Троцького; одночасно, коли ті самі установи отримують похвалу, прізвище Троцького замовчується. «„Хрущовські історики" імовірно вважають, що радянські читачі не будуть досить інтеліґентні, щоб побачити, що похвала і догана однаково скеровані до тієї самої особи. На свій, перверсійний лад Сталін мав кращу думку про проникливість своїх підданих; він волів не давати їм ніяких фактів, які могли б стимулювати єретичні здогади, волів не залишати ніякого простору для таких здогадів».

На думку автора цих заміток, І. Дойчер, при всій цінності його інтерпретації, не враховує однієї відмінности: він говорить про «хрущовських істориків» так, ніби вони так само послушні наказам Хрущова, як «історики сталінські» — волі Сталіна. Обставини змінилися. Тепер (і вже майже від самої смерти Сталіна) деякі — ніяк не всі! — представники творчої інтеліґенції в радянських республіках проводять у житті нову форму своєї «політики перетривання»: якщо за Сталіна треба було платити майже кожну ціну за те, щоб залишитися при житті, перетривати фізично, то в наш час ці люди підвели голову, перейшли до підривання сталінізму, і робиться це методою, яку рекомендував Стендаль: підступом. Ніби йдучи за Хрущовим, вони повторюють старі фрази — а одночасно дають читачеві, в якого є хоч крихта розуму, матеріял для «догадок», матеріял для власних самостійних думок, які поведуть цього читача далі, понад протиріччя офіційної лінії, поза межі ортодоксії. В наслідок їх тактики обставини нагадують ззовні фарсу: про фарсу говорить Дойчер, описуючи ідеологічну ситуацію в СРСР, і Гав, коли показує (за Стендалем) графа Моска, князівну Сансеверіна і Фабріціо дель Донґо в Пармі за панування Ернесто IV. Ми не хочемо сказати, що багато є спільного між Пармою з роману Стендаля і СРСР: подібними в них є почуття «людей інтеліґентности і доброго смаку», яким суперечність між претенсіями деспота і вимогами здорового глузду унаявнює фарсовий характер системи (що ніяк не значить, що система не є дуже небезпечна).

II

Є вже трюїзмом і майже баналом у радянознавчій літературі говорити про те, що представники старшого покоління в СРСР, люди яким уже по 60, 65 або 70 років, і люди, які щойно «входять у життя» які були за останніх літ Сталіна підлітками, школярами, найлегше знаходять спільну мову. «Внуки» порозуміваються, ігноруючи «батьків», з «дідами»; батьків (яким тепер по сорок або п'ятдесят років) вони вважають нещасними жертвами історії, несвідомими, але часто і добровільними спільниками сталінізму, а одночасно досмертними його в'язнями; людьми, яких знищили роки чисток і десятиліття терору. Не від них, цих патетичних і гідних жалости постатей слід сподіватися пориву до правди, відваги переконань, суворих моральних вимог до себе і звичайної людської гідности; задовго над ними стояли «наглядачі», забагато їх били і зачасто вони самі каялися, щоб бути здатними захоплюватися тепер чимнебудь і боротися проти чогонебудь; це вони, а не «старики», доживають свого віку.

Про ці три покоління нам оповідають спостерігачі, західні письменники і журналісти. Але не відомо, чи їх оповідання точні. Після того, як були написані попередні рядки, появилося дев'яте число журнала «Новый мир» з початком третьої частини мемуарів Іллі Еренбурґа, в якій автор заторкує це питання. Вислів Еренбурґа настільки авторитетний і важливий для нашої теми, що його зацитуємо в цілому. Автор говорить про студентську молодь двадцятих років:

«Рабфаківці, про яких я писав, були людьми, народженими в перші роки нашого віку. Я був старший від них всього на десять-дванадцять років; але зміна поколінь була різкою. Моїми однолітками були Маяковський, Пастернак, Цвєтаєва, Федін, Мандельштам, Паустовський, Бабель, Тинянов. Ми прожили молодість за дореволюційних років; ми багато пам'ятали; інколи це нам заважало, інколи допомагало. А студенти 1924 року побачили революцію очима підлітків, вони формувалися в роки громадянської війни і НЕП-у. Це — покоління Фадєєва і Свєтлова, Каверіна і Заболоцького, Євгена Петрова і Луговського. Воно рано почало рідішати. Тепер ті, що пережили, відходять на пенсію, в них є час, щоб вивчити той предмет, який Гюго називав «мистецтвом бути дідусем»; і я помітив, що молоді швидше находять спільну мову з ними, ніж із своїми батьками»*).

Отже нам треба брати під увагу існування д в о х поколінь «стариків»; але тут займемося представниками лише одного: покоління останнього і раніших десятиліть XIX віку. Робимо це не тому, що лише сучасників І. Еренбурґа або О. Білецького вважаємо здатними стриміти до зміни, підривати все те, що складається на сталінізм. Проти сталінізму може виступати так само покоління 1900-1910 років, як і пізніших. Однак нас цікавлять тепер люди, які перетривали цілу епоху; і власне тому не беремо під увагу проблем, зв'язаних з

*) «Новый мир», ч. 9, 1961, стор. 123.

«молодшими дідами»: світ їхньої юности — це перші роки більшовицької влади, і, навіть відкидаючи тепер сталінізм, єдиний світ, який вони можуть йому протиставити на основі власного досвіду, — це перші роки більшовицької влади. Цим не хочемо сказати, що вони не здатні відкидати всякий комунізм; ми лише пам'ятаємо, що вони, на відмінність від старшого покоління, не жили свідомо у світі докомуністичному.

Отже хто такі «політики перетривання»?

На нашу думку, вони виконують такі умови: так, як Еренбурґ і його однолітки, вони є поколінням, яке жило свідомим життям ще до революції 1917 року — отже вони народилися ще десь на початку 1890-их років, а в кожному разі в них є знання і пам'ять про інший час. Подруге, це люди у своїй ділянці — науці, літературі — видатні знаннями та об'єктивними досягненнями. Потретє, вони мають визнання, популярність, а також «позицію» і «становище» в теперішній панівній системі — отже це люди, які, щоб усе пережити і осягнути те, що мають тепер, змушені були довгий час «залицятися» до власть імущих. Без цієї «позиції» їм було б не можливо говорити і писати те, на що вони тепер рішилися. Ця умова виключає з нашої категорії, напр., Б. Пастернака — бо він ніколи не «залицявся»; виключає, напр., Бориса Антоненка-Давидовича, бо він, на відмінність від Тичини чи Еренбурґа, перетривав в'язнем, а не вельможею, і в нього нема офіційної позиції; якби він і написав щонебудь «крамольне», то і так не надрукують. Почетверте, треба ще мати відповідні прикмети характеру: одного дня треба собі сказати: «Годі, пора взятися за щось таке, чого ніхто інший не спроможен зробити; а намір мій, якщо я його виконаю, хоч спричиниться до того, що мої минулі гріхи будуть зменшені, а то й зарівняні цілком — вже не принесе мені ласки від тих, кого я досі прославляв і кому служив». До цих людей зараховуємо Еренбурґа; але не колишнього поета, який і далі викриває, громить, прославляє і оспівує — як коли треба.

III

На нашу думку, всім цим чотирьом умовам відповідав покійний Олександер Іванович Білецький. Без претенсій на вичерпання чи хоч би на суцільне накреслення теми, згадаємо кілька епізодів з діяльности покійного в останній період його життя.

В серпні 1956 р. О. І. Білецький — доктор філологічних наук, професор, академік, директор Інституту літератури в академії (звання, які годі придбати без «залицяння») — виголосив доповідь на ювілейній франківській сесії у Львові. Коли сьогодні, після кількох років читаємо текст, а радше уривки з цієї доповіді, уривки процензуровані, а, може, самопроцензуровані (так, як годилося б зробити послідовникові Стендаля і його літературних героїв), можна уявити собі реакцію авдиторії: заскочення, сміх і справді щирі, спонтанні і бур-

хливі оплески «ґалерії», студентів, які почули перший раз у житті, і то від одного з головних «діячів ідеологічного фронту», осмішування і кпини з того, що до цього дня вчили вважати за взірець. Про дисертації своїх учителів і старших колеґ зібрана молодь почула таке:

«А втім, навіть не читаючи авторефератів, можна заздалегідь передбачити висновки. Якщо мова йде про світогляд Івана Франка, ми вже знаємо, що дисертант ствердить, що Франко був матеріяліст, атеїст, що він зробив „великий крок на шлях до марксизму", „підходив щільно", але не переступив порога і, „підходячи", все ж таки „не ввійшов", бо жив і діяв у „відсталій" Галичині. Коли назва роботи „Естетичні погляди" — ясно, що в ній стверджуватиметься реалізм Івана Франка, цитуватиметься стаття „Література, її завдання та найважливіші ціхи", буде піднесена народність Івана Франка, благотворний вплив передової літератури братнього російського народу, зокрема Чернишевського, боротьба Франка проти „чистого мистецтва", декадентства, буржуазного націоналізму і т. д.» *). Далі, процитувавши відповідне місце в одного з дослідників («Франко, як письменник-реаліст, зформувався під найсильнішим впливом Шевченка і прогресивної російської літератури — творчости Чернишевського, Добролюбова, Герцена, Белінського, Щедріна, Некрасова, Льва Толстого, Тургенева, Гліба Успенського, Помяловського, Решетнікова»), Білецький «запитав»:

«А чому, подумав я, читаючи, тут не згадані також: Пушкін і Гоголь, Лермонтов, Пісарєв, Плещеєв, Островський та інші?»

Не будемо описувати враження, яке ці слова Білецького робили на слухачів, зокрема на молодь з «ґалерії»; скажемо лише (йдучи за оповіданнями учасників сесії), що кожне з цитованих вище речень переривали вибухи сміху та оплески і що оповідання про те, як Франко «підходив», але, «підходячи», все ж таки «не ввійшов» (а всі знали праці, з яких були взяті ці слова!), можна було почути від студентів і літературознавців не тільки Львова, але й інших українських міст, ще довго після славетної сесії.

Того самого 1956 року вийшов чотиритомник творів Івана Нечуя-Левицького під редакцією і з передмовою Білецького. В том увійшов довго заборонюваний «націоналістичний» роман «Хмари»; а кожний, хто прочитав передмову, мабуть, набрав великої охоти познайомитися з іще більше «націоналістичним» романом «Над Чорним морем»: цитати, наведені Білецьким з останнього, виразно заохочували до такого знайомства. Білецький відважився навести в цій же передмові цитату з Леніна, який для кожної думаючої людини напевно означає критику офіційної лінії попередніх 20-их років: «В кожному буржуазному націоналізмі пригнобленої нації є загальнодемократичний

*) «Від давнини до сучасности», I, стор. 483.

зміст проти гноблення, і саме цей зміст ми безумовно підтримуємо . . . »*)

Чи не перший на Радянській Україні Білецький згадав українських учених-емігрантів (за Сталіна їх було «засуджувано», не згадуючи прізвищ і якихнебудь фактів). Отже радянський читач у більшості випадків уперше почув, що «націоналістичні недобитки» (як він собі їх уявляв, згідно з радянською пропаґандою, на «смітниках» Волл-Стріту») займаються писанням книжок про історію української літератури, видають твори Шевченка і пишуть до них довгі передмови. Значення цих інформацій з усім, чим вони супроводилися, можемо побачити з недавньої статті в «Робітничій газеті» (цитованої в «Сучасності», ч. 9): якийсь «анонім» написав до київської газети так: «Можливо, ті пани . . . дійсно не заслуговують поваги. Але за те, що вони увічнюють пам'ять Кобзаря на чужій землі, хвала і честь їм». Чи не подібне подумали читачі раніше, коли дізналися про професорів Чижевського і Л. Білецького, про існування і діяльність УВАН і НТШ?

Треба згадати і про ті статті О. Білецького, де він говорив про видання, авторів і наукові праці 20-их і початку 30-их років. Можемо догадуватися, що він, якщо це було в його можливостях, і заохочував молодих дослідників познайомитися з цими, раніше забороненими працями. Те саме стосується згадання ним літератури М. Грушевського і Ів. Возняка, з поданням дат і місця виходу окремих томів історій («Від давнини до сучасности», т. I, стор. 84-88). Розуміється, ці праці «ні в якій мірі не могли сприяти розвитку справжньо наукового вивчення давньої української літератури»; але все таки, праця Возняка, з огляду на введення нових фактів, «може бути корисною для молодих дослідників» (там же, стор. 88). Далі, можна згадати теж «реабілітацію» Білецьким поеми «Великий льох» на шевченківській конференції 1958 року. А на закінчення наведемо ще одну цитату, яка підсумовує політичну і національну лінію Білецького: «Становище України, особливо у початкові віки її існування, було таким, що вона могла б бути цілком поглинена більш могутнім сусідом або, в кращому разі зведена на роль Провансу, Каталонії чи Фляндрії. Але цього не сталося. Український народ не поглинула Польща. Український народ не розчинився в царській Росії ні в австро-угорській монархії. Навіть такий малий острівець українства, як так звана Закарпатська Русь, оцілів до наших днів . . . і дожив моменту возз'єднання з усім українським народом» **).

*) «Від давнини до сучасности», I, стор. 298. Пригоди з цією цитатою варті окремої згадки. Трохи пізніше, в статті в «Літературній газеті» з 1957 р., а також у передмові до збірки творів Олеся, цитував це місце з Леніна і М. Рильський; однак у тій же статті в збірці 1959 р. («Наша кровна справа», стор. 404) Рильський навів уже іншу цитату — до речі, не до теми. Білецький цитував у 1960 р. те саме, що і в 1956-му.

**) «Від давнини до сучасности», т. II, стор. 389 (підкреслення наше).

Щоб оцінити значення такого вислову, треба пам'ятати, що трудно навіть уявити собі щось подібне в О. Корнійчука або О. Гончаря, М. Шамоти. Л. Новиченка або їхніх колеґ; дехто з них, може, і не тямить нічого про Фляндрію чи Катальонію (хоч для декого Україна — це свого роду Катальонія або Фляндрія, область «радянської батьківщини»); інший, навіть якби по суті він був однієї думки з Білецьким, залишить цю думку для себе.

IV

Олександер Білецький помер, не встигши зробити стільки, скільки прагнув: збірка праць «Від давнини до сучасности», хоч треба визнати за нею безсумнівні корисні сторони, все таки не є твором, який противажить шкоді, що її принесла «Історія української радянської літератури», цей пам'ятник упадку і ганьби української радянської науки; багато чого лишається в обох цих виданнях спільного.

Ілля Еренбурґ, як грішник, дає нам приклад без порівняння більший від прикладу Білецького чи будь-якого українського вченого і письменника, бо зробив успішнішу спробу відпокутувати свої немалі провини *). Цю спробу являють собою мемуари, дві частини яких уже опубліковано, а третю власне починає друкувати журнал «Новый мир» **).

Різниця між тим, що зробив Білецький, і тим, що робить тепер Еренбурґ, не просто квантитативна; це вже нова якість (дозволимо собі скористатися з «діялектичного» поняття). Думаємо, що про цю працю ми ще будемо читати на сторінках «Сучасности» не раз; а тепер, замість власних міркувань, запропонуємо читачеві цитату авторитетного дослідника, відомого англійського вченого і публіциста, Аласдера Мак Інтайра, який недавно рецензував англійське видання книжки Еренбурґа ***).

«Еренбурґа вже критикували в Радянському Союзі за його оцінки Пастернака. Але виявиться, небезпечною для радянської літературної ортодоксії не є та чи інша окрема думка, а вся перспектива мемуарів і передусім глибина їх критичної серйозности».

Нагадавши, що до революції всі нові напрямки в західній літературі і мистецтві були знайомі і близькі російським мистцям (поезія символістів, футуристичні маніфести, кубізм, чиста абстракція в

*) Тут необхідне пояснення: не йдеться нам про провини, які належать до кримінального кодексу чи релігійних заповідей — ідеться про той рід провини, який полягає у проголошуванні в окреслених політичних обставинах часів Сталіна поглядів; в які дана особа не вірить і в прославленні політики, яка їй чужа; оцінювати такі вчинки з погляду моралі (бо їх можна оцінювати і так) не вважаємо себе компетентними.

**) Дивись оцінку першої частини цього видання в «Сучасності», ч. 3 — «На маргінесі».

***) Alasdair MacIntyre, „Ehrenburg Explains" („New Statesman", ч. від 15. вересня 1961 р.). Підкреслення наші.

малярстві) і що вони характеризували радянську культуру раннього періоду, Мак-Інтайр продовжує:

«Пастернак, найбільший представник усієї цієї культури, дав їй свою оцінку в „Докторі Живаго". Молодшим радянським письменникам досі бракує багато з матеріялу, необхідного для того, щоби зформувати свій власний погляд; але Еренбурґ у мемуарах пробує дати їм трохи цього матеріялу в дуже елементарній формі. Радянські письменники звикли, наприклад, до стандартних фраз, в яких висловлюється несхвалення абстрактного малярства. Ті, які читали інтеліґентні західні праці, де захищається абстракція, без сумніву, часом ними переймаються. Але я думаю, що вони визнають сумніви Еренбурґа про абстракцію в дальшій частині мемуарів далеко більше нищівними. Еренбурґ підриває стандартні радянські настанови тим, що напочатку він ніби приймає частину офіційних висновків, а далі, розвиваючи свій власний підхід до теми, він суґерує, що спосіб, в який звичайно ці висновки робляться, здається безвартісним; і таким він справді є».

Мак-Інтайр є обережним, але він ніяк не песиміст: «Що сталося б з радянським малярем і критиком, якого заохочено було подивитися на Малевича, дізнаємося в недалекому майбутньому... є знаки, з конечности неясно висловлені, що існують радянські письменники і малярі, які відчувають відчуження супроти свого суспільного ладу. Якщо від читання Маяковського і Єсеніна, Пастернака і Пільняка вони навчаться висловлювати те, що відчувають, радянське письменство, може, знову стане революційним».

V

П'ять чи шість років тому анонімовий західній автор огляду найновішої польської літератури помітив, що найбільше оригінальні, найсміливіші і найщиріші твори походять від представників найстаршого літературного покоління Польщі. Це відкриття спонукало його говорити про «вік чесности», при осягненні якого письменник перестає дбати про щонебудь інше.

Високою є «гора мертвих собак», насипана над українською культурою; робота тут у десять разів важча, ніж там, де важко трудиться Еренбурґ; але доки гору не буде розкидано, молодий український мистець і письменник залишаться без сили і надхнення, яке може дати лише знання минулого і власний погляд на минуле. Академік О. І. Білецький, що його значення і обставини життя якого ми в цих нотатках старалися накреслити на ширшому тлі проблеми його часу, спромігся, попри великі перешкоди, багато в чому допомогти молоді. Яка буде реакція молодого письменника на знайомство з непроцензурованими Тичиною, Рильським, Яновським, Кулішем, Довженком і Курбасом, а також з зовсім невідомими йому Зеровим і Свідзінським, Йогансеном і Филиповичем, Хвильовим і Підмогильним?

ЛЕВ БІЛАС: В'ЯЗНІ ТА НАГЛЯДАЧІ

Книжку концтаборових споминів Андрія Білинського («В концтаборах СРСР, 1944-1955», Мюнхен-Чікаґо, «Орлик», 1961, стор. 379) можна назвати навіть інтересною, не зважаючи на те, що вона набита фактажем, відомим, зрештою, у великій мірі з інших публікацій. Можна ще сказати, що стилістичне оформлення її, видимо, не дуже лежало авторові на серці; що читач часом має враження, ніби автор не міг собі конкретно уявити, не з'ясував собі, чи має перед собою українців, чи німців. Попри всі ці можливі закиди читач, який візьме цю книжку в руки — якщо він не належить до тієї категорії читачів, що читають на те, щоб знайти друковане підтвердження своїх улюблених думок (чи передсудів) — знайде в ній цілий мікрокосм думки інтеліґента, світ у сьогоднішню добу — не тільки у нас — не такої вже буденної людської species.

Спроб дефініції соціологічного і психічного феномену «інтеліґенції» багато. Одну з найкращих — а при тому коротку — можна знайти в Coucise Oxford Dictionary (3 вид. 1934 р.): «Інтеліґенція — це частина нації, яка змагає до самостійного мислення». Очевидно, і до цієї (як і кожної) дефініції можна мати застереження. «Незалежне мислення» може бути незалежним лише умовно, в рамах окресленого часу і місця, що їх тільки до деякої міри може невтралізувати більша або менша геніяльність одиниць; інакше сказавши, воно є переважно залежне від «ситуації», в якій знаходиться більший колектив-нація, «думаючою частиною» якої є інтеліґенція.

Отже інтеліґент — це людина, що любить і мусить думати (і творити, бо думати і творити — це одно) і (пробувати) розв'язувати питання, які загал (ще) не помічає, тобто ті, які для загалу є вже давно рішені або не варті уваги і призадуми. Це пояснює до певної міри, чому інтеліґент думає інакше, ніж «маса», про яку він нерідко схильний думати, що вона взагалі не думає. Поминаючи те, що це не правильно, він у цім разі не здає собі справи, що він думає тому (і якраз так), що «маса» думає інакше. Інтеліґент без «маси», точніше, без свого суспільства, не можливий, без суспільства, яке породило його і держить при житті, яке дає йому базу і ціль його ребелії і уможливлює їхній діялог, навіть тоді, коли це по суті монолог «проти течії». Думання завжди йде «проти течії», бо «в течії» думати не можна.

В течії «думається» й «робиться» так, як думають інші, «думається» так тому, що так «личить» думати, що так велять прийняті звичаї, традиція, норми і закони, тому, що суспільство від кожного свого члена вимагає, щоб він думав і поводився так, як «усі» від нього очікують, щоб він не збуджував спокусливі та непотрібних непорозумінь і не приводив до розладу соціяльної машинерії.

І тому в більшості щоденних справ та навичок, у поводженні, в одежі і т. д. інтеліґент іде на компроміс із суспільством, іде по лінії найменшого опору переважно і головно тому, що він не прив'язує до них більшої уваги, а також тому, що він не в силі (з мотивів біологічної економії) боротися на всіх фронтах. Але без уваги на цей конформізм його думання — чинність, на яку він кладе спеціяльний натиск, — не тільки ізолює його в суспільстві, для якого це думання є каменем спотикання; воно викидає його поза дужки суспільства, відділяє — разом з подібними до нього — в становище окремої групи. Тобто — окремою групою інтеліґенти стають, усвідомивши собі своє ексклюзивне становище в суспільстві. Між ними і суспільством постає стан характеристичного відпихання-притягання, що дає підставу порівняти становище інтеліґенції з становищем інших, в цьому сенсі подібних меншостей: злочинців і психічно хворих. Між іншим, з тією різницею, що коли в ставленні суспільства до злочинців помітна зненависть, помішана з жахом і подивом, а в ставленні до розумово хворих жах перехрещується з цікавістю і навіть співчуттям, то в ставленні до інтеліґентів помітна суміш кепкування, подиву і ніяковости.

Одним із головних, якщо не найважливішим, моментом, що ставить інтеліґента поза рами суспільства, є радикалізм його думання. Ідеться тут не про якусь політичну «лівизну», яку з цим поняттям часто ідентифікують, а, як само слово каже, про «докорінність» (radix-корінь) думки, тобто намагання продумувати речі до кінця, до самої їх «суті», а не вдовольнятися тим випадковим, що знаходиться на їх поверхні, їх зверхнім виглядом, який повністю вдовольняє «нормальну людину», що живе усталеним порядком речей і має відразу до всякого «філософування». Цей буденний, звичний, назвами упорядкований, загальноприйнятими етикетками окреслений світ інтеліґент ставить під знак запитання своїм радикальним неприйняттям, своєю цікавістю і наївною легкодушністю (яку нормальна людина призабула вже від часів свого дитинства), неспокоєм своїх постійних шукань «справжнього», «нового», «властивого», — і цього не може йому простити суспільство, спрагнене спокою, спокійного вживання благодатей цього світу.

Радикалізм питань інтеліґента дістає свій рішальний поштовх із факту конформізму суспільства, його «плиткости», «поверховости». Ці «прикмети» суспільства, які в очах інтеліґента є великим злом, провокують радикалізм інтеліґентів — і навпаки: радикалізм останніх викликає жах у суспільстві, яке вважає його видимим знаком

страшного внутрішнього морального розкладу чи навіть дияволь ської перверсії.

Кілька слів, щоб виключити можливі непорозуміння: вище сказа не стосується до інтеліґенції в «ідеально-типовому» понятті цього сло ва (щоб скористати з терміну Макса Вебера). Якщо накреслена си люета інтеліґента не збігається цілком з його уявленням про себе то це тільки зайвий раз доводить, як важко «впізнати себе»; якщ вона розминається з прийнятим уявленням про нього, то це, може тому, що це прийняте уявлення змішує інтеліґента з «пів- і чверть інтеліґентом» (характеристику яких влучно накреслив Федотов), дл якого притаманною є невміння думати самостійно, через що він легк попадає в тенета ідеології.

Переходячи від цих вступних роздумувань до речі властивої, тоб то до роздумувань над роздумуваннями, добре буде накреслити, не хай і дуже загально, їх напрямні, щоб дати читачеві бодай ілюзію орієнтації в хащах цього лябіринту. Як часто водиться, весь «матері ял» розподілений тут на три частини: в першій буде мова (очевидно між іншим) про феномен каторги і радянських концтаборів, тоді як у другій цей самий феномен роглядатиметься з інших точок бачення а в третій робитимуться дальші висновки про цей самий феномен, як про інші явища радянської дійсности. І все це є бачене очима люде вищезгаданої породи.

I

Більшовицькі «исправительные лагеря» мають свою передісторію а вона — щонайменше два головні аспекти, один з яких можна назва ти «формальним» або інституціональним, а другий «внутрішнім», пси хологічним. Ясна річ, що перший краще досліджено, ніж другий, ал це вказує властиво на те, що про другий ми взагалі майже нічого н знаємо. Це не тільки надає сміливости, але й приневолює автора вдатися до різних гіпотез.

Слово «каторга», яким віддавна окреслюється явище, про яке буде мова, походить — думаю — від грецького «катерґон», що за по середництвом персів прийшло в турецьку мову у формі «кадирґа» на означення типу корабля, що в західній частині середземноморського басейну прийняв (з каталонської) назву «ґалера». Ця форма судна пристосованого до плавання по закритому морю, досягла вершк свого розвитку вже за доби гелленізму та римської імперії, коли ґа лери досягали (а то й переступали) 1 000 тонн місткости.

Найхарактернішою прикметою ґалери було те, що вона рухалас при допомозі гребців (хоч мала теж вітрило). Тому що професі гребців, через погані умови праці, ніколи не була популярною і знай ти достатню кількість охочих було неможливо, старовинний світ роз в'язував цю проблему то купуючи або здобуваючи невільників у во єнних експедиціях і сутичках, то засуджуючи на ґалери власних зло чинців. Частина античного світу, що під ім'ям Візантії зациліла аж

до порога модерної доби, передала цю інституцію як ісламському Орієнтові, так і Західній Європі. Інтересно, що кара прикування гребця до ґалерної лави дістала свою назву (франц. bagne від італ. bagno = рос. «баня») від місця в царгородській пристані, де колись знаходився купальний заклад, а потім примістили «штрафний табір». До речі, також інші слова подібних корисних уладжень прийшли до нас з італійської мови (що говорить на користь їх старої традиції), наприклад, кайдани (італ. catena, тур. kadana) або тюрма (італ. ciurma). При цій нагоді доводиться зауважити, що часто помітне в нас намагання вбачати в подібних явищах вияв якогось особливого неґативного «азійського духу» не має ніякого обґрунтування. Для з'ясування цієї точки коротко розповімо про інституцію ґалер у тогочасній Франції (в наступному — див.: Gaston Tournier, „Les galères de France . . .", m. I, 1943).

Історія французьких ґалер обіймає добу від кінця 14 стол. до 1748 року, коли останні ґалери розібрано, а їх гребців, 2 000 в'язнів, примушено працювати в морському арсеналі. При цій нагоді їх перехрещено з galèrien на forçat (від італ. forzato). Характерно, що ця перемі на (від якої каторжники виграли) була продиктована не гуманітарними мотивами, а державною рацією. Коли, за Людовіка XIV, ґалери були ще важливою зброєю, міністер Кольбер, щоб забезпечити їх потрібною кількістю з 12 тисяч гребців (тому що смертність між каторжниками була дуже велика, запотребування було постійне), звернувся з листом до державного генерального прокурора:

«Тому, що Їх Королівська Величність конче потребують більше гребців для своїх кораблів, що мають бути до розпорядження до кінця наступного місяця, Їх Королівська Величність закликають мене повідомити Вас, щоб Ви вжили відповідних заходів, щоб злочинці були засуджені своєчасно».

Між «злочинцями», на яких існувало запотребування, можна встановити 5 категорій: 1) кримінальні, 2) «бриґанти» й «шмуґлярі», 3) дезертири, 4) мохамедани, 5) протестанти. Не були рідкими випадки, що здорових каторжників не звільняли після закінчення реченця їх кари, і засуджений, наприклад, на п'ять років сидів чотирнадцять. Після ліквідації ґалер і переведення в'язнів на праці в пристанях режим значно злагіднився, так що у першій половині XIX стол. річна смертність між в'язнями в Тульоні не перевищувала 2,5%. На підставі закону 1852 р. каторжні роботи у Франції були ліквідовані і решту каторжників переведено на примусові роботи до Ґвіяни й Нової Каледонії. Після того, як 1775 р. були звільнені останні два протестанти, каторжники рекрутувалися виключно (треба думати) з кримінального елементу.

В Центральній і Північній Європі, де не було ґалер, приблизно в той самий час витворилася інституція тюрми. Її генеза доволі інтересна. Ні в античну добу, ні в середньовіччя в'язниця, як кара для

проступників, не існувала. В'язнів держали взачині щонайвище д часу судового присуду. Знавці карного права виводять тюрму від «в'я зниці для боржників», де замикали того, хто не хотів (чи не міг) ві дати боргу — від інституції, що існувала в Англії ще в XIX стол. яку барвисто змалював Діккенс. Ясно, що вона не може запереч вати своєї капіталістичної генези. Наскільки капіталізм спричинив до постання в'язниць, видно, напр., із відомої у фахових колах по станови магістрату міста Амстердаму заснувати в'язницю, яку, до р чі, відразу ж охрищено як «дім поправи» (Léon Rabinowicz, „Lut moderne contre le crime", Bruxelles, 1930, стор. 11):

«У зв'язку з тим, що щоденно арештують у місті багато злочинці головно молодих людей, і що міські радні, з огляду на молодий ві деліквентів, вагаються присуджувати їм тілесну кару або кару смер ти (одинокі два роди кари, що досі існували — Л. Б.), бургомістри звер нулися до міської ради з запитом, чи не було б доцільним пройдисв тів, злочинців, злодіїв і людей подібних категорій замикати у відпо відному домі, щоб їх поправити, і де вони мусіли б працювати на ча який суддя визначить їм як кару за їхні провини».

Найправдоподібніше «батькам міста» (як і їх пізнішим «соціялістич ним» наслідникам) ішлося не стільки про «поправлення» проступни ків, скільки про втягнення їх у продукційний процес. Крім Англі Голляндія була тоді (кінець XVI стол.) одинокою країною, в якій по чали витворюватися капіталістичні відносини. Але тоді як в Англ проблему потрібної робочої сили розв'язала система enclosure, висліді якої ниви перетворено в пасовиська для овець, при чому се лянські маси, що втратили при цій операції землю, були змушені емі ґрувати до міст, — у Голляндії робочу силу важко було дістати, і ц саме привело до використання праці в'язнів у створених для цьо го «домах поправи». Характерно, що становище в'язнів у країна де їх праці потребували, було далеко краще, ніж у країнах, де ї праця не була потрібна, наприклад, в Англії, де їх доля ще на по чатку XIX стол. була жахлива. Под бним економічним моментам зав дячують своє постання майже всі в'язниці на европейському суходол напр., відома пруська у Шпандав (U. Ruske and Kirchheimer, „Punish ment and social structure", N. Y., 1939).

Каторжна праця в державах античного світу розвинулася в умо вах, де порівняно високий розвій промислу і держави створював за потребування на робочу силу, якого через різні причини не можна бу ло покрити з маси вільного населення. Передумовою було існуванн великого резервуару «варварського світу» (за термінологією Тойнбі «зовнішнього пролетаріяту»), що оточував з усіх майже сторін антич ний світ. Як спадщина по старих близькосхідніх культурах, каторж ня праця прожила (в певних формах) у середземноморських країнах спадкоємцях старих імперій, аж до доби капіталізму. А модерна в'яз ниця («дім поправи») постала під впливом північнозахіднього европей ського протестантизму в добу раннього капіталізму з характерни

для нього етосом праці (і заробітку) і з потреби притягнути і в'язня до роботи, що мотивувалося моральними аргументами. Вбачаючи в праці моральну конечність, протестанти (кальвіністи та інші дисиденти) вірили в її спасенну для людини ролю.

Для розвитку невільництва чи каторжної праці на Сході Европи, наприклад, у московській державі, з огляду на низький стан економіки довший час не було передумов. Щойно економічний розвиток Західньої Европи разом з зростом населення і скупченням його в містах викликав запотребування на аґрарні продукти, яке не можна було заспокоїти на місцевім ринку, і цим дав поштовх до аґрарної революції «згори» на Сході Европи, до створення місцевими вельможами фільваркового типу господарства (що було своєрідною «аґрарною передкапіталістичною фабрикою», точніше, «невільничою фабрикою»), яке сильно нагадує одночасні подібні підприємства еспанських конкістадорів у нововідкритій Америці, що використовували невільничу працю місцевого (пізніше імпортованого з Африки) населення. Ця «аґрарна революція» в Московській імперії відбулася за десятиліття від Івана Ґрозного до смерти Бориса Ґодунова: «правлячій» верстві, в заміну за повне її політичне збезправнення, повністю віддано «на експлуатацію» селянство, яке було закріпачено, тобто перетворено на невільників. Тому що ціллю революції було продукувати на експорт до Західньої Европи, можна б навіть обстоювати тезу, що у витворенні московського абсолютизму не останню ролю відограла Західня Европа. Дальша централізація та абсолютизм державної влади в парі з «европеїзацією» імперії, що ішла плече-в-плече з її упромисловленням — при чому держава, головно від Петра I, виступає чимраз більше в ролі підприємця, створили передумови до включення (і до постання) проступників у продукційний процес (наприклад, у копальнях залізної руди на Уралі).

Не маючи на думці давати навіть зовсім поверхового історичного нарису розвитку каторжної системи в Росії, спинюся ще тільки на зіставленні каторги середини XIX стол., якою її описав Достоєвський в «Записках із мертвого дому», з модерною інституцією радянських концтаборів.

Але чи вільно шукати між цими явищами паралель чи єдиної розвиткової лінії? Це питання насувається хоч би тому, що Білинський перестерігає перед надто похопним порівнянням СРСР із царською Росією, «мовляв, там теж були в'язні, значить, у Росії нічого не змінилося». Така думка, думає він, надто поверхова. В царській Росії в'язнів було набагато менше; крім того, «ніхто не думав будувати на в'язнях економіку держави». «Коли вже шукати порівняння, — продовжує автор, — то слід сягнути до кріпацтва» (стор. 112).

Думка Білинського правильна, якщо б справді знайшовся хтось, що хотів би аргументувати так примітивно. Ідеться про те, щоб (як завжди) показати, що власне змінилося і чому змінилося. Бо те, що

існують сильні подібності, є надто очевидним. Приходять на думк з літературним хистом написані спомини з каторги Ґустава Герлінґ («A World apart», 1951), в яких знаходимо таке сильне місце: одн російська імігрантка «на родіну» та автор, кількакратно перечитавш «Записки» Достоєвського, приходять до переконання, що за сто рок властиво нічого в Росії не змінилося, приходять до усвідомлення тя лости, навіть ідентичности їхньої долі з долею їх попередників з-пере сторіч, і ця «безнадійність» штовхає жінку до самогубства. Очевидн суб'єктивне уявлення, зроджене під впливом каторги, ще не є об'єк тивним доказом. Отже перейдім до ближчого порівняння.

Що являє собою «острог» Достоєвського? В сьомому розділі друго частини «Записок з мертвого дому» («Претенсія») Достоєвський пре цизно окреслює місце свого перебування: «насильная артель». Якщ це окреслення влучне — а в цьому, здається, немає ніяких підста сумніватися, тоді маємо перед собою ланку, яка поєднує дві лінії античної невільничої «артілі», що збереглася до новіших часів у фор мі кадирґи-каторги, і західньоевропейського «поправчого дому», щ виходить з ідеї поправи проступників працею (під «впливом» реально го запотребування на робочу силу). Те, що такого запотребуванн (головно на Сибірі) в Росії середини XIX стол. ще не було і що том на цій «насильній артілі» ніхто будувати тоді економіку держави н думав, не може бути вирішальним для установлення суті та істо ричного місця цього явища, тим більше, що економіка ще аґрарно тоді «держави» будувалася на невільничім фільварковім господарств Перехід держави в індустріяльну добу мусів (і потребував) потягт за собою (тільки) пересунення наголосу з «фільварка» н «артіль». Переходові «панського фільварка» в «комуністичний кол хоз», здається, відповідає перехід «насильной артели» в концтабір Отже ідея будувати на в'язнях державну економіку висіла вже тод так би мовити, в повітрі, існувала вже потенціяльно. На користь то го, що відстань між насильною та нормальною артілею чи фільвар ком не відчувалася як надто велика, промовляють клопоти Достоєв ського з цензурою при друкуванні «Записок». Голова петербурзь кого цензурного комітету закидав йому, що він не показав як слід страхіть каторги, у висліді чого в читача може скластися уявлення що каторга є слабою карою для проступника (Достоевский. Статьи материалы, ред. Дошнина, т. 1, 1922, стор. 359-368).

Достоєвський розрізняє три роди каторжників: а) «гражданских» т. зв. «ссыльнокаторжных» (простолюддя їх прозвало «сильнокатор жными»), засуджених переважно на 8-12 років каторги (хоч трап лялися засуджені і на двадцять), які по відбутті кари розсилалися на поселення по сибірських волостях; б) військових каторжних, не по збавлених громадянських прав, переважно засуджених на коротші ре ченці, і в) каторжних «особового отделения», що не мали (або не знали означеного реченця своєї каторги. Не без інтересу буде відмітити, що в час, коли Достоєвський писав свої «Записки» (1861-1862), каторга,

зв'язку з загальними реформами 1860-их років (які штовхнули імперію на шлях «капіталізму» і, створивши сільський пролетаріят, зробили «насильные артели» цілком проблематичними), сильно зліберал'зувалась. Але ера російського капіталізму була, як незабаром виявилося, тільки «переходовою» добою. Коли більшовицька партійна програма 1919 р. пообіцяла «радикальну реформу карної системи» і заміну її «заходами виховного характеру», то можна було ще робити собі ілюзії, що тут ідеться про перехід до старого европейського гуманізму (хай викривленого на марксистський лад — хоч власне в тім викривленні, яке фіксує абстрактне людство і неґує конкретну історичну людину, криється її неґація, неґація дійсного), того гуманізму, ідея якого на Заході зазнавала якраз тоді болючих ударів. Але ці обіцянки, як і інші, обмежилися створенням одного зразка — «поправчого дому». Більшовицькі п'ятилітки закгуалізували питання нової робочої сили. Одночасно з створенням «аґрарної армії» — колхозників «закон про поправчу працю» з 1933 р. подбав про створення другої «індустріяльної армії» з каторжників. Як коментував член Академії Наук СРСР д-р Троїнін у листі до «Manchester Guardian» (число від 29. 8. 1949 р.), «в СРСР вимір кари базується повністю на праці, що є необхідним чинником у системі „исправительно-трудовых лагерей"», при чому в «затрудненні проступників корисною роботою» радянський правознавець бачив перевагу своєї системи над карною системою західнього світу — перевагу, можна б додати, з точки бачення держави, що відкрила в цій «новій» системі ідеальну дорогу до здійснення комунізму.

В новій системі в'язні поділені, як пише Білинський, на три головні категорії: а) звичайні таборові в'язні, б) «каторжні» (від 1943 р.) і в) в'язні «спецтаборів» (від 1948 р.). Про поступ одначе свідчить те, що знайдено можливим не заковувати всіх в'язнів у кайдани і не карати «шпіцрутами» та «палками»; все ж у «штрафних» таборах Білинський бачив багатьох закутих у кайдани (стор. 190), а тілесні кари, хоч, може, більше вдосконалені, теж не є явищем невідомим. Чи можна вважати за поступ збільшення місткости таборів від 250 (за часів Достоєвського) до кількох тисяч в'язнів, є вже дещо проблематичним. Те, що табори заповнилися теж жінками, яскраво свідчить про об'єм зрівняння прав жінок з мужчинами. Але тоді як царські каторжники не одержували ніякої «зарплати», перша категорія соціялістичних каторжників дістає її, а дві останні — ні. Заіснували ще інші зміни. Правда, як і сто років тому, у «спецтаборах» каторжних замикають на ніч у бараках на ключ; але тепер уже в самій білизні. На площу по середині табору в'язнів скликають тепер тільки два рази на добу: вранці і ввечорі, а не три рази, як колись — бо вони на обід з роботи (мабуть, щоб заощадити час) в табір уже не повертаються. Харч, який Достоєвському видавався «довольно достаточным», новітнім каторжникам показується вже надто скромним, а хліб, що колись був «особенно вкусен», став доволі нестравним. Так

само робота, на яку ранком виводять в'язнів, як і колись, і яка
добу Достоєвського була «не так тяжела», тепер, коли вона пішл
вперед соціялістичними темпами, стала багатьом непосильною — хоч
правда, можна декому, як це вдалося Білинському, влаштуватися на
більш відповідну працю, наприклад, у театрі.

При порівнянні двох каторжних епох звертає на себе увагу такий
момент: коли б якийнебудь Гакаговзен (чи інший комуністичний про
рок) побував якийсь час в острозі Достоєвського, не виключено
що він побачив би і в ньому (як і у фільварковій «общині») предтечу
чи антиципацію грядучого безклясового комуністичного суспільства
Дві з половиною сотні тих людей були справді «рівні» в примітивному
цього слова значенні: їли одну їжу; не мали ніяких грошей (хібащ
хтось заробив тайкома кілька копійок, що було заборонено); жили і
працювали всі разом, без будь-яких привілеїв. Так було за царсько
влади. На відмінність від цього в концтаборах сталінсько-хрущов
ського соціялізму маємо до діла з наверствованим суспільством в'яз
нів, з таборовою ієрархією, з начальниками, упривілейованими спе
ціялістами різних категорій, не тільки їжа яких, але й «зарплата»
(у випадку, коли вони її одержують) залежно від праці та місця в та
боровій ієрархії відповідно зрізничкована. Ні сліду по старім при
мітивнім «комунізмі» царських часів! Коли підходити до справ менше
ідеологічно, цей феномен не може дивувати. Більшовики взяли під
увагу (що знали вже і царські чиновники), що, коли йдеться про
осягнення кращих результатів праці, найкращим стимулом є система
нагород і премій. Але що в Радянському Союзі діють ще інші сили
видно з того, що система «зарплати» є порівняно новим експериментом
в якому багато в'язнів не бере участи. В кожнім разі той, хто наївно
шукав би в концтаборах якихнебудь слідів «безклясовости», опинив
ся б на помилковому шляху. Далека від того, щоб бути статичною
більшовицька система є зразком суспільного динамізму, цілковито
побудованого на принципі суспільної боротьби. Тотальне застосування
цього принципу, що випливає з суті самої системи, в соціяльній дій
сності не тільки розколює суспільство на панів і невільників, на
«наглядачів» і «в'язнів»; система концтаборів (як і упривілейовань
служить наглядачам не тільки на те, щоб витиснути з в'язнів, вико
ристати їх силу, енергію і здібності: вона намірена розбити в'язнів
об'єкт аґресії суспільства наглядачів, на атоми (щоб таким чином за
побігти небезпеці їх збірної опозиції), перетворити їх на масу, в якій
кожний атом-індивід був би примушений бачити в другому свого су
перника. Що це в дійсності не може цілком вдатися, про це знахо
димо в Білинського та в авторів інших споминів цікаві дані. Характе
ристично, до якого великого ступеня це вдалося більшовикам з воєнно
полоненими німцями (див., напр., Helmut Gollwitzer, « . . . Und führen
wohin du nicht willst», München, 1951) або китайцям з полоненими
американцями (Margret Boveri, «Der Verrat im 20. Jh.», «Amerika»

Hamburg, 1960, стор. 255-272), тоді як відпорність інших національних (і соціяльних) груп показалася далеко більшою.

Чому це так, не видається таким важким до вияснення. Національні чи соціяльні групи або суспільства, звиклі на протязі своєї історії до агресії, до садизму різних «наглядачів», навчилися відповідати на агресію агресією. Психічні й соціологічні механізми, які входять тут у дію, як і взагалі суть феномену «в'язнів і наглядачів», що далеко не є тільки вислідом запотребування абстрактної держави на робочу силу, отже економічним феноменом (як це могло б видаватися на підставі дотеперішнього розгляду), вимагають нового підходу з іншого боку.

II

Хоч не існує якоїнебудь стосовної статистики (точніше, опублікованої статистики), проте явище масової, величезних розмірів злочинности в СРСР не може підлягати сумнівові. Між багатомільйоновою армією каторжних далеко не всі є (справжніми чи сконструйованими) політичними проступниками; як стверджує також Білинський, великий відсоток становлять в'язні «побутові», тобто їх число теж іде в мільйони.

Коли порівняти передвоєнні цифри кримінальности в різних європейських країнах (післявоєнні відбивають посилену, як і по кожній війні, соціяльну аномію), кидається в очі низький стан злочинности в Ірляндії та Англії, де в 1935 р. сиділо у в'язниці відповідно 19,4 і 29,9 на кожних 100,000 населення; тобто в Англії припадало на 40 млн населення 12 тисяч в'язнів. Відповідні числа для деяких інших країн були: Швеція — 38,5; Голляндія — 52,4; Франція — 55,9; Італія — 126,4; Польща — 150,7, Німеччина — 156,9. Найвище число кримінальних проступників мали балтійські держави: Литва — 161,5; Лотва — 212,6; Фінляндія — 231,8; Естонія — 275,2. Цікаво, що ці чотири держави з найвищими цифрами проступників — це колишні складові частини російської імперії. Характерно теж, що перед першою світовою війною Німеччина мала один з найнижчих відсотків проступників, так що зріст злочинности в ній треба записати на конто потрясень й заламань суспільної структури, що відбулися під впливом програної війни. Але навіть цей, порівняно високий відсоток (коло 94 тис. на 60 млн населення) кримінальних в'язнів не стояв ні в якій пропорції з радянським.

Як відомо, існують дві поширені теорії про причину злочинности. Згідно з однією, джерелом злочинности є вроджений дефект, біологічна маловартність злочинця (Cesare Lombroso), тоді як друга бачить у злочинцеві «продукт» соціяльних злиднів і поганого прикладу оточення. Що перша є невистачальною, видно з того, що пропорційне відношення злочинців до решти населення не є стале і не зміняється в якомусь прогресивному відношенні. Тому в нашу добу друга, більш

«демократична» теорія має більше прихильників. Але і вона має сво
слабі сторони. Наприклад, вона не пояснює, чому Ірляндія мала
Європі найнижчу злочинність, а балтійські держави — десятикратн
вищу. Ірляндія — це порівняно убога країна, з життєвим стандарто
ледве чи вищим, ніж у балтійських країнах. Тим часом країни з без
перечно нижчим, ніж в останніх, життєвим рівнем, як Югославія т
Румунія, показували кількакратно нижчу злочинність (50,7 і 53,8)
нижчу, ніж, у порівняно заможних Франції та Бельгії (55,9 і 61).

Достоєвський, який схильний був бачити в побутових каторжника
«самый даровитый, самый силный народ из всего народа нашего»
вважав їх запропащення на каторзі явищем ненормальним, негатив
ним і, ставлячи питання: «Кто виноват?», схильний був бачити зл
«вгорі», у власть імущих. В одному місці «Записок» він каже: «Ти
ранство есть привычка... самый лучший человек может огрубет
и отупеть от привычки до степени зверя. Кровь и власть пьянят
развивается загрубелость, разврат... Человек и гражданин гибнут
тиране навсегда... к тому же пример, возможность такого своеволи
действует и на все общество: такая власть соблазнительна...» Хоч
годі заперечити проникливість Достоєвського, проте в данім випадк
далеко не з усім можна погодитися. Правда, навіть серйозні злочин
ці, які в той час становили 9/10 каторжників, далеко не були пі
кожним аспектом найнегативнішим людським матеріялом (напр., біо
логічно або інтелектуально); можна навіть думати, що між ними
були в різних напрямах понадпересічно обдаровані одиниці. Бачити
них «еліту народу» є, мабуть, не менше однобічно. Годі підтвердити
думку, що «тиранство» — це вияв звички, хоч звичка може відогра
ти певну ролю в удержуванні його при житті. Думка Достоєвського
що влада псує людину (і суспільство) є влучна, хоч і не нова.

Інтерпретація злочинности Білинським виглядає, на перший пог
ляд, переконливо. «Створені більшовицькою дійсністю умови вима
гають скромного життя. Хто хоче більше мати від життя, зокрема ви
пити, мусить шукати нелеґальних джерел заробітку». В розмовах кри
мінальні, «між якими часто трапляються люди з розумом, життєво
енергією, часто з виробленою особистістю», пояснювали авторові, що
«держава не створила необхідних передумов, щоб вони могли ріши
тися на чесне життя» (стор. 116). Автор вважає, що «середовище,
яке попадає проступник, усвідомлює йому підрадянську дій
сність», і він «рішається на карний шлях». А в іншому місці: «Мабуть
безшабашні і брутальні методи правління радянської влади породил
брутальність цих злочинців... Вони — учні радянських інструкто
рів... блатні — це соціяльне нещастя, яке нероздільно пов'язане
підрадянською дійсністю... Початок становлять одначе соціяльн
злидні...» (стор. 51).

Ця інтерпретація соціяльного феномену злочинности, без уваги на
деякі влучні помічення, видається надто раціоналістичною; немов би
злочинець «рішається» на злочин на підставі логічного розумування

тоді як такі розумування є скоріше пост фактум раціоналізованим виправданням, раціоналізацією поведінки, зумовленої підсвідомими мотивами і бажаннями. Інтересне в цім контексті глибоке помічення Достоєвського: «Конечно, преступник, восставший на общество, ненавидит его и почти всегда считает себя правым, а его виноватым. К тому же он уже потерпел от него наказание, а чрез это считает себя очищенным». Тут влучно підхоплені два рішальні факти: злочинець знаходиться з суспільством (або з режимом, що є представником пануючого суспільства) в постійнім стані війни і, що не менше важливо, він ненавидить його — як ненавидить його і суспільство, яке його всіма середниками поборює, треба додати.

Сучасна соціологія, головно французька і англосаксська, в своїх дослідах над соціяльною аномією, тобто відмінною від нормальної соціяльною поведінкою (американці вживають часто ще поняття «соціяльна дезінтеґрація», яке є менше точне), виходить із праць французького соціолога Е. Дюркгайма (1858-1917), який, хочеться принагідно додати, мав великий вплив на М. Грушевського, — при чому великий вплив мають дві його ідеї: що соціяльна поведінка членів даного суспільства є функцією визнаних ним суспільно-моральних вартостей і що існує крива зростаючого послаблення цих вартостей, ідентична з соціяльною аномією; а далі, що форми соціяльної поведінки залежать від пан'вного соціяльного типу і його розвитку (головно в «Le suicide», 1897, і в «Les règles de la méthode sociologique», 1895). Кожна система вартостей — продовжував цю лінію Р. Турнвальд — є функцією даного соціяльного порядку, а явище аномії — тільки його зворотною стороною. Отже злочин і злочинці — це явище цілком «нормальне», навіть конечне, продукт відпаду, так би мовити, функціонування соціяльного механізму. Тільки надмірний зріст (але так само: надмірне зменшення!) злочинів є явищем підозрілим, симптомом, що сиґналізує хворобу суспільного механізму. Новітня, головно американська соціологія схильна вважати, що злочинність випливає не з заперечення вартостей даного суспільства, а з неясности щодо середників, при допомозі яких ці вартості треба осягати. (R. K. Merton, «Social theory and social structure», 1949). На тлі американських відносин цілком зрозуміло і кожному (майже) американцеві повністю ясно, що треба мати по змозі більше грошей для реалізації американського way of life; не завжди і не зовсім ясне тільки те, яких засобів вільно для осягнення цієї мети вживати.

Попри видиму перевагу цих соціологічних теорій над іншими поглядами на «причину» злочинности, яка полягає, між іншим, і в тому, що вони можуть пояснити, чому не тільки злидні, але й добробут може бути стимулюючим чинником зростання соціяльної аномії, вони не дають (і не хочуть дати) «внутрішнього» пояснення феномену злочинности, не пояснюють ні «структури» злочину, ні того, чому, за словами Білинського, людина на нього «рішається».

Вже Еттінґер («Das Verbrechen in anthropologischer Bedeutung» Берлін, 1909, стор. 5) вважав злочин і революцію за рівнорядні вияви протесту проти існуючого соціяльного порядку, що документується наприклад, в обставині, що на початку кожної революції повстала юрба кидається до в'язниць і звільняє в'язнів. Відомо, що в модерних революціях, поруч інтеліґенції (ролю якої для французької революції клясично висвітлив А. Токвіль у знаменитій монографії «L'ancien régime et la révolution», 1856) злочинці відограють поважну ролю. Злочинці — це свого роду еліта: еліта верстви, повсталої проти пануючого «соціяльного порядку», тобто проти пануючого суспільства репрезентованих ним соціяльно-моральних вартостей. Поруч цих меншостей (божевільні — інша група, згадана напочатку — на підставі своєї природи не в силі відограти в революції якоїсь ролі як група) тим не менше поодинокі її представники нерідко відограють важливі ролі) існує «нормальне» суспільство, власне більшість, яка однак не завжди є для меншостей (одиноким) нормативним чинником; наприклад, тоді ні, коли вона сама, як це було в російській імперії аж до середини XIX стол., складається з кріпаків-невільників і поставлена поза дужки «властивого» суспільства (за «властиве» вважає себе завжди кожне панівне суспільство).

Очевидно, такий стан, коли замість однієї суспільности, яка обіймала б усе населення даного політичного тіла, замість суспільства, поділеного на групи, конституюючим моментом яких є різні інтереси, маємо до діла з кількома суспільствами, що себе поборюють, — такий стан не самозрозумілий. Він означає брак усіх обіймаючої системи вартостей, поставлення під знак запитання порядку, що результує з конкретно існуючого суспільно-морального ідеалу. В цім контексті важливо відмітити, що хоч не можливо уявити собі цілковито «зуніформоване», знівельоване суспільство, в якому всі були б однієї думки, однак сильно підвищена соціяльна аномія, яка веде до явного поділу чи розпаду суспільства, є симптомом революційної ситуації, ознакою втрати віри в загальні, всіх обіймаючі і зобов'язуючі вартості (що ці вартості ніколи не є на 100% зобов'язуючі, про це вже була мова), виявом не тільки кризи, але й існування стану війни серед старого суспільства.

В цій ситуації знаходилася Росія вже в XIX стол., і революційна інтеліґенція (яка називала себе «революційною демократією»), декларуючи селян «справжнім суспільством» і організуючи новопосталий з його лав індустріяльний пролетаріят, заходилася коло монтування спільного фронту проти панівного суспільства, ціллю якого була «ліквідація» старого і створення нового, кращого, справедливого суспільства.

Щоб по змозі виключити можливість непорозуміння, належить ще раз з'ясувати собі термін «суспільство». Як було сказано передше, кожне суспільство відзначається певною соціяльною структурою, функцією якої є дана ієрархія суспільно-моральних ватростей. Що

«блатні», американські ґанґстери та кожний інший «пів» чи «під»-світ (терміни, які зрештою чітко висловлюють, що йдеться про окремий «світ», отже суспільство) мають здиференційовану суспільну структуру, що між ними є ватажки, старші й молодші члени, люди «свої», «порядні» й відступники, «суки» й «вори», можна довідатися теж від Білинського (стор. 52 та ін.). Це закладає існування в них певної ієрархії суспільно-моральних вартостей, дарма що члени інших суспільств схильні це заперечувати, вважаючи мораль свого суспільства за одиноко дійсну чи гідну цієї назви (Білинський: «Без всякої етики», їх характеризує «повний нігілізм» — стор. 51 та інші). Коли Білинський говорить, що вони «зв'язані сильною дисципліною», або що «між блатними панує велика дружба», то це доводить існування суспільно-моральних вартостей, без яких ні дисципліна, ні дружба є не мислимі. (Що, очевидно, не перечить тому, що між злочинцями трапляються психопати, тобто психічно хворі, які дійсно не можуть мати якунебудь етику).

Але етика блатних, етика суспільства, поставленого панівним суспільством «поза законом», стосується тільки до членів їхнього суспільства і не поширюється на членів інших суспільств, з якими вони знаходяться в стані війни. Це феномен відомий нам не тільки у примітивних, але і в високорозвинених культурних суспільствах і народах, які, напр., під час війни (а стан «війни» може тривати постійно) членів інших суспільств не вважають за людей, хібащо за людоподібних тварин, які можна (або й треба) винищувати досхочу, супроти яких ніякі етичні норми не зобов'язують. Ідеться про те, що поняття «ближнього» тепер, через 2 000 років після Христа все ще дуже обмежене в засягу, і модерний націоналізм, напр., ідентифікує його з членами однієї мовної збірноти, одного суспільства. Пригадаймо собі селянські війни або явище селянських заворушень у колишній царській імперії, під час яких селяни вбивали поміщиків, палили і розкрадали їх майно і т. д. Але чи дійсно «вбивали», «розкрадали»? В уявленні селян ці вбивства, крадежі і грабунки зовсім не були злочинами. Якби думати інакше, то виходило б, що селяни en masse, отже більшість населення — це вбивники, грабіжники і злодії (ідеться не про те, що не всі селяни робили ці проступки, а про те, що фактично всі схвалювали їх, навіть тоді, коли з страху перед репресіями від них здержувалися). Але позбавленого етики суспільства чи групи немає. Вбивство селянином селянина, так само стосовний крадіж вважалися, очевидно, страшним злочином. Це, як і інші явища, доводить тільки те, що фактична (на відмінність від постулятивної) етика кожного суспільства є по суті внутрішня (і це власне конституює суспільство), стосується тільки його членів і не поширюється на членів чужих суспільств. І хто належить до свого, а хто до чужого суспільства, видно саме з того, чи шкодити йому вважається за проступок, за «гріх», чи, навпаки, дозволено. Тому існує навіть постать

«хороброго вояка», «доброго» ватажка розбійників чи іншого «героя», що вбив багато «ворогів», чим заслужив на особливу повагу і пошану свого суспільства. А те, що чуже суспільство, якщо попасти в його руки, мститься, не дає підстави, щоб у героя-злочинця (за останнього вважає його, очевидно, вороже суспільство) постало якесь «сокрушеніє духу» (хібащо з страху); навпаки, репресований тільки плекає думку про нову, стократну відплату (як це влучно підмітив Достоєвський).

Повернувшися до цього психологічного факту, ми приневолені цим разом для його висвітлення звернутися до психологів. Глибинна психологія (цей термін є нісенітницею, бо кожна справжня психологія, тобто наука, що займається «душею» людини, мусить бути «глибинною») виходить із заложення (обґрунтованого кінець-кінцем будовою тіла та його органів), що у психічному житті людини, продукті багатьох мільйонів розвитку, останні тисячоліття культурного життя людини лишили тільки поверховий слід. Це, здається, знаходить своє підтвердження в будові мозку, де відрізняється — філогенетично — «старий» мозок, який сприймає та висилає подразнення і є осередком почуттів-ефектів, і «новий» мозок, «кора» (cortex), джерело свідомого життя. (Не від речі буде зауважити, що ці елементи глибинної психології, якими їх розвинув її творець Фройд, завжди натрапляли на сильну опозицію і в кожному разі мають бути в певній мірі змодифіковані. Але ці модифікації тільки в обмеженім обсязі торкаються головних точок науки, коротеньким екскурсом у яку будуть наступні з'ясування). В суспільному співжитті, яке зробило людину культурною істотою, первісні, атавістичні інстинкти та прагнення не відмерли, як хтось міг би думати, а тільки поволі були «витиснені» з свідомости у підсвідомість; тобто свідомість не дозволяє, щоб вони виходили «наверх», тобто брали над нею гору (це «нормально»; одначе коли вони за неї сильніші, тоді вона раціоналізує їх). Цей процес витиснення відбувається ще в дитинстві. Мала дитина є «полем боротьби» підсвідомих (згодом) гонів (підсвідоме, егоїстичне «воно» Фройда) з «понад-я», що твориться під впливом постулятів суспільної етики, творцем і виразником яких для дитини є її батько та мати, головно батько, що забороняє, нагороджує і карає і атрибути якого переходять згодом на Бога (чи то на всевладну партію, «закони розвитку» тощо, можна додати). В цій боротьбі свідоме «я» ідентифікується то з однією, то з другою стороною. Особа батька, судді над «воно» підсвідомих афектів та егоїстичних прагнень, який є виразником етики суспільства, вимагає від дитини приборкання, здавлення голого егоїзму в ім'я загалу. Нічого нема дивного в тому, що скаля почуттів дитини до батька (його синонімами для підсвідомости є згодом суддя, пан, король і Бог) осцилює від зненависти (за обмежування хотінь, заспокоєння яких жадають гони) до любови (за нагороди, коли дитина на обмеження «рішається», — при чому ці «рішення» є продиктовані страхом перед карою). Боротьба звичайно закінчується перемогою батька,

тобто етики суспільства, яку дитина акцептує. Але в підсвідомості боротьба, в якій «воно» жде на нагоду скинути накинуте йому ярмо етичних постулятів, на сторожі якого стає тепер уже власне «понад-я» людини, продовжується. А втім боротьба з «батьком» (в усіх його згаданих уже формах) являє собою не тільки (і не завжди) повстання гонів проти рації і суспільної етики, але також парадигматично бунт «в'язня» проти «наглядача». Дитина бо дуже добре відчуває, коли батько привчає її до загальнозобов'язуючих норм, порядку, етики, а коли він, розлючений з якоїнебудь причини, зганяє на ній свою злість, тобто (користуючися фізичною перевагою) всупереч своїй власній науці дає волю своєму власному «воно». І якраз така поведінка батька (а згодом якогонебудь його наступника) захитує або навіть ниципь у дитині (згодом у дорослім) віру у справедливість, в загальнозобов'язуючу силу суспільно-моральних вартостей, яка є одиноко здатна компенсувати вимоги «воно» і привести «я» до акцептування вимог «понад-я».

Ця теорія робить зрозумілим величезне значення для кожного суспільства постуляту справедливости. Приклади постійної його неґації в суспільстві, коли під покришкою загальнозобов'язуючих суспільно-моральних вартостей частина його дає волю своїм гонам (часами найвидніша його частина, що має повноту влади), мусять довести до поставлення цих вартостей рештою суспільства під знак запитання і до неґації їх. Тоді починається революція (спочатку в умах): проти батька, короля, пана, тирана, Бога і репрезентованого ними порядку — за свободу (від них), рівність (між братами) і справедливість (супроти суспільно-морального ідеалу). Швайцарський правник Павль Райвальд вважає, що введення судів присяжних в XIX стол. було симптомом повстання проти абсолютного судді (= абсолютної влади батька) і заміною його братньою спільнотою присяжних (Paul Reiwald, «Die Gesellschaft und ihre Verbrecher», Zürich, 1948, стор. 64). З російської літератури знаємо, яке велике враження зробило на сучасників введення в імперії судів присяжних, процеси з якими займають важливе місце в романах Достоєвського та Толстого. Показуючи всім і вся заступлення авторитарного судді братньою групою громадян, ці суди були прелюдією і вчителями революції, що хотіла докінчити розпочате діло. Недурно за радянської влади не стало по них і сліду. Введення судів присяжних означало визнання кризи суспільно-моральних вартостей (репрезентованих батьком, тобто суддею). На прикладі витонченого психолога Достоєвського видно, що можна було засуджувати проступки проти моралі, визнаної чи деклярованої інтеліґенцією за загальнозобов'язуючу, і одночасно виправдувати (ігноруємо те, як це виправдання мотивовано) проступників, які проти неї збунтувалися; виправдувати, відчуваючи несправедливість цієї моралі в існуючих суспільних умовах. Перехід інтеліґенції на бік «народу» (= селянства) був тільки наслідком її влас-

ного бунту проти суспільно-моральних вартостей, репрезентовани суспільством «наглядачів».

Те, що інтеліґенція не могла (у своїй більшості) акцептувати н моральности суспільства злочинців, ні обмеження селянами морал тільки стосовно членів їх суспільства, призвело багатьох до акцеп тування соціяльного детермінізму, що бачив у злочинцеві «жертв обставин», в чім маніфестувалося як обвинувачення проти суспіль ства, яке ці обставини породило, так і почуття власної вини чере свою пасивну ролю і через своє — в порівнянні з «народом» — упри вілейоване становище. Скидаючи вину з злочинця, в яким інтелі ґенція ідентифікувалася (ідентифікувалася тому, що вона, як і вс повстала проти пануючого суспільства, отже «в думці» схильна бу ла до злочину, який злочинець робив фактично), вона, виправдуючи проступника перед трибуналом свого «понад-я», фактично виправду вала на цьому трибуналі себе.

Глибинна психологія вважає, що кожна людина є потенціяльни злочинцем і що тільки суспільством у процесі виховання створен «понад-я» здержує атавістичне «воно» кинутися на своїх «ближніх» мордуючи та ґвалтуючи їх. Засуджуючи в собі своє «воно» перед три буналом власного сумління (= «понад-я»), людина почувається пере ним винною навіть за злочини, яких не зробила, але які «воно» хоч зробити, робить у фантазії підсвідомо. Релігія це «воно» здавна нази вала демонами або злим духом. Скасувавши чорта разом з Богом модерна людина пересунула на ділі боротьбу тільки з однієї площи ни на другу: з трансцендентної на іманентну: з зовнішнього світ у свою власну душу: «воно» — це давній чорт, «понад-я» — Бог. Але щоб могти боротися з новим-старим чортом, він мусить маніфестува тися, набрати плоті. І маніфестацією, втіленням чорта все більше більше ставав злочинець, в якому в нормальних обставинах для ко жного яскраво персоніфікується «гріх» — відступлення від визна них соціяльно-моральних норм. Це пояснює, чому боротьба стала та кою важливою, одним з найважливіших зайнять модерних суспільств Тільки 12 тисяч злочинців припадає на 40 мільйонів населення Ан глії, а серед них є лише кілька сотень «справжніх» злочинців на ве лику міру; проте вони цілковито заполонюють фантазію цих 40 міль йонів, є темою число 1 літератури, газет, фільмів і поточних розмов тримають у напруженні цілу армію поліцаїв та детективів тощо. Яка ж тут пропорція між «причиною» і «наслідком»? Таки справді ніяка коли взяти, наприклад, під увагу сотні тисяч жертв автомобільни випадків щороку, про які порівняно мало говориться і для зменшенн кількости яких робиться небагато. Величезна популярність злочи ну полягає в тому, що він вабить фантазію, що суспільство його по требує, каже Райвальд. Потребує, бо, переживаючи, реконструюючі його наново у фантазії, суспільство звільняється від нього (ще ра виконуючи його), аналогічно до грішника, який сповідаючися, почу ває себе звільненим від гріхів. А, вимагаючи суворого покарання про

ступника, «нормальна» людина карає цим своє власне «воно», засуджує свої підсвідомі, каригідні хотіння.

Тим часом світ злочинців виконує певну необхідну суспільну функцію, що полягає в постійному усвідомленні суспільством свого ідеалу; того, яким «треба» бути, а також доводячи його членам, що вони не є такими, як «ті». Крім того, злочинці стягають на себе аґресію «здорового суспільства», яка в іншому випадку могла б чи мусіла б бути скерована в іншім, суспільно небажанім напрямі. Одночасно існування опозиційного елементу, яким є злочинці, дає змогу одиницям, які не можуть чи не хочуть достосовуватися до більшости суспільства, бути інакшими, неґувати пануючі суспільні вартості.

Інакше в зреволюціонізованім суспільстві, суспільстві, що розпалося на ворожі табори (або взагалі ще не сконсолідувалося) з різними соціяльно-моральними ідеалами. Тоді злочинець, який дав конкретний вияв своєї неґації, може стати постаттю, для зреволюціонізованого суспільства не тільки симпатичною, але навіть героєм. Він робиться тоді символом повстання проти існуючого порядку, тобто проти «власть імущого» суспільства, стає визволителем; бо, як каже десь Фройд, інтерпретуючи Достоєвського: він звільняє від потреби самому вбивати і грабувати.

Таке тлумачення феномену злочину кидає більше світла на поставлену на початку цих розважань проблему масової злочинности в СРСР і дає нові передумови для інтерпретування і «другої сторони медалі», функцією якої вважається по суті ця велика армія «злочинців». Ідеться про те, що це відхилення від норми, як і кожне інше, є функцією існуючого «нормального», власне, «радянського», суспільства, «радянської людини».

Як було вже з'ясовано, більшовицька партія прийшла до влади тому, що передреволюційне суспільство розпалося на мале суспільство «наглядачів», яке до того перестало вірити у свій власний réson d'être, і на величезне суспільство «в'язнів», недавніх невільників, на чолі яких стала інтеліґенція (а також «пів»- і чверть»-інтеліґенція). Головна причина розпаду вже була з'ясована. (Кажучи «розпалося», маємо на увазі релятивну дезінтеґрацію передреволюційного суспільства і не оцінюємо цим ступеня його інтеґрації в давнину). Починаючи від другої половини XVI століття, процес внутрішнього розпаду московської держави став очевидним. Утративши віру у справедливість, суспільство-народ утратив внутрішній стосунок до репрезентуючої суспільно-моральний порядок речей релігії, у свою чергу репрезентованої церквою, що була в альянсі з рабовласницькою системою. Російський (як і кожний) нігілізм XIX століття (власне, багато старший) не був виразом «безідейности» чи «морального розкладу», як переважно думають, в тому числі і Білинський, тобто його ідеологією; навпаки, він був виразом відчаю через утрачену віру, систему вартостей, що надавала життю змісту, і виразом екзистенціяльного протесту проти порожнечі, в якій опинилася осамітнена, без знання

свого місця в колективі (яким стало структуроване раніше суспіль ство) людина, позбавлена суспільно-моральних критеріїв. А одночасн в особах своїх ідейних представників, цей нігілізм став ознакою га рячкового шукання за новими напрямними та орієнтаційними зна ками, за якими могли б відкритися нові вартості, для кристалізац яких є конечним повністю знищити старі, — як це аналогічно бачи і Ніцше.

Більшовизм, як місцевий, російський репрезентант европейськог «наукового» соціялізму, мав таким чином у російській імперії ле ке завдання: заповнити існуючу ідейно-моральну порожнечу. Дл більшовиків (як зрештою і для майже всієї інтеліґенції, пів- і чверть інтеліґенції та народніх мас, хоч останні, звичайно, ще цього в ба гатьох випадках як слід собі не усвідомили) «старий Бог», що ском промітувався з суспільством наглядачів, був справді «мертвий». Йо го м'сце зайняв новий суспільно-моральний ідеал безклясового су спільства, підготованого новими богами: вічним «поступом» та «за лізними законами розвитку», одинокими інтерпретаторами-пророка ми яких стали після перемоги комунізму Маркс-Енґельс-Ленін-Ста лін, голови нової церкви — комуністичної партії. Але в міру того, я це нове есхатологічно-х'ліястичне комуністичне суспільство не здій снялося, коли «соціялістична справедливість» показалася ледве за вуальованим інструментом панування в руках нових наглядачів, кол ця «нова кляса» наглядачів повернула населення назад у статус тіл кищо скиненого рабства, коли нова жорстока аґресивність цієї «ново кляси» викликала реакцію нових-старих в'язнів, які, бодай на ко роткий час, в'дчули посмак волі, — старий, щойно подоланий, зда валося, нігілізм вернувся назад з подвійною силою. Всіма силами мо гутньої партійно-державної машини пропаґована віра-наука в нов суспільство натрапила на часто розпачливий, хоч нескоординовани спротив в'язнів, що бачать у ній нову брехню наглядачів, але в свої масі не спромоглися протиставити їй якісь інші, чіткі суспільно моральні вартості (головно, якщо йдеться про російських в'язнів), не свій нігілізм розпуки.

З уваги на це годі з Білинським вважати, що «байдужість до ре л'гії» (= християнської релігії) в радянської інтеліґенції є «продик тована утилітарними мотивами» (стор. 263), бо ця байдужість уже існу вала в інтеліґенції з хвилиною її народження в XIX стол. Так са мо не дивує, що «побутовиків» у новій каторзі переслідує «думка що не може бути нічого кращого, поки не знищити самої системи (стор. 280). Вони знову стоять у перших лавах опозиції проти ново рабовласницької системи і проти модельованого на її кшталт суспіль ства. Отже напрошується висновок, що посилена аґресивність нови наглядачів викликає посилену аґресивність в'язнів, що тягне за со бою circulus vitiosus перманентної революції і кидає світло на вели чезну злочинність в СРСР.

III

Головна увага Білинського в його спомина́х скерована одначе не на цю армію таборових «побутовців», з якими він «не міг зблизитися» і до яких «відчував упередження» (стор. 70-71). В книжці, що є своєрідним «компендіюмом радянського каторжника», а подекуди навіть «малою енциклопедією СРСР з точки бачення каторжника», віссю, коло якої згруповано цей в'язничний мікрокосм, є національне питання в СРСР і питання можливости бодай мінімальної політики «в'язнів» у рамах створеної «наглядачами» системи.

Заки приступити до аналізи деяких авторових спостережень та пропозицій на цьому, центральному для його книжки, відтинку, належить ствердити розбіжність наших висновків щодо суті та характеру радянської системи чи суспільства, бо саме тут криється головне джерело деяких наших розходжень в оцінці певних феноменів, що про деякі з них буде мова далі. Спостереження Білинського скріпили в мене переконання про існування рішальної цезури, воєнного фронту в СРСР, що ділить населення на окремі, ворожі, взаємно себе поборюючі суспільства: партійних наглядачів і непартійних в'язнів (а на ділі теж партійних, тільки по тім боці барикади; бо існування однієї «партії», тобто частини, закладає існування іншої «партії», іншої частини); але автор з цього факту (існування якого, як буде далі показано, він не оспорює) висновків не робить. «В'язні» є для нього тільки в'язнями, якщо вони сидять у концтаборі або у в'язниці: колючий дріт на кордонах імперії, а також усі інші, почасти згадані попередньо, обставини їх ситуації, є для юридично вишколеної думки невистачальними.

Суспільство «в'язнів» не становить гомогенної цілости, а складається з цілого ряду національних суспільств і суспільства блатних; але було б хибно заперечувати існування всіх їх обіймаючого («понад-») суспільства в'язнів, що існує хоч би тому, що аґресія наглядачів звернена (хай і в неоднаковій мірі, хай і з різною натугою стосовно кожного з них) проти їх усіх, ставить їх в однакову, інструментальну, безправну (якщо йдеться про природно-людські права) ситуацію і викликає в усіх ненависть, а тим самим об'єднує їх в одну (хай і тимчасову) спільноту з однаковими інтересами («Interessengemeinschaft»): визволитися від «наглядачів», стати вільними (суспільствами). Вирізнення Білинським у населенні чотирьох «складників»: партійців, безпартійних, засланих і в'язнів, узгляднює тільки формальні моменти їх тимчасового статусу. Це видно вже з того, що коли в інших суспільствах «стани» чи «кляси» (найкраще: групи) є, при всьому своєму динамізмі, структурами назагал статичного характеру, і перехід з однієї до другої є утруднений і можливий тільки порівняно невеликому числу індивідів, в СРСР нині «безпартійний» завтра може бути «засланим», а післязавтра — «в'язнем», і навпаки — і це стосується не тільки тисяч і мільйонів індивідів, а і родин, цілих

сіл, областей і навіть народів. Правда, і нинішній партієць може бут завтра усунений з партії і опинитися в одній із трьох груп; але ц тільки доводить, що між «наглядачами» знаходяться і «піднагляда чі», їх помічники, «служила» підверства, членів якої, коли вони н виконують своїх обов'язків як слід, виганяють геть (це — своєрідн школа наглядачів, з якої поганих учнів звільняють); а, крім тог між наглядачами існують розбіжності думок (теж щодо того, як тре ба доглядати стадо в'язнів), і їхня бушуюча аґресія не стримуєтьс навіть перед «ліквідацією» товаришів. Очевидно, вони намагаютьс своєю аґресією приховати, «закамуфляжувати», змальовуючи її я ідеалістичні, гуманітарні цілі та хотіння: «безклясове суспільство» «комунізм», «мир», «загальна дружба», «щастя людства» і т. д. Ал чортяче копито, приховане в цих ідилічних гаслах, визирає вже явно-славно проголошуваних засобів, якими ці цілі мають реалі зуватися: «боротьба», «запекла» і «безпощадна», «ліквідувати», «роз трощити», «гнів», «нищівні удари», «ненависть» тощо, в яких розкри вається безодня аґресивности описаного вище «воно», намагання «лю дини» вбивати, нищити і знущатися з людини.

У процесі енкультурації аґресивні гони членів суспільства суб лімуються, знаходять своє заспокоєння в праці, в кар'єрі, в спорт тощо, тобто скеровуються не тільки в суспільно-невтральнім, але суспільно-кориснім напрямі, спричиняються до творення нових куль турних і суспільно-моральних цінностей. Постання революційної си туації в середині країни відсвіжує приспану або скеровану в інши напрямах аґресію суспільств, які тепер ідуть одне проти одного. У випадку, коли новозбуджена аґресія не тільки не поборюється, ал плекається, ставиться на п'єдесталь, робиться творчим чинником су спільно-морального ідеалу, гола аґресія нормалізується як засіб кля сової боротьби та зреволюціонізування світу — очевидно, не на те щоб створити «безклясове суспільство», а на те, щоб увіковічнити те перішній стан, з яким революція мала покінчити.

В цьому контексті не без інтересу звернути увагу на велике роз повсюдження поняття «жертва» і в старій Росії, і в СРСР. І тоді і тепер усі там згідні в тому, що жертви потрібні: для збудування нового суспільства чи то в боротьбі проти «ворогів» (самодержавія фашизму тощо). Буває, правда, що дехто ставить собі питання (на приклад, російські інтеліґенти, з якими Білинському довелося ди скутувати — стор. 135), чи жертви не «надто великі», чи вони «спів мірні» з осягами. Що поняття «конечности» жертви має ще інше дже рело, ніж християнство (де воно значить дуже багато), видно вже з того, що в Західній Європі воно не відограє і ніколи не відограва (крім, до певної міри, «тисячолітнього райху») в суспільному житт поважнішої ролі. Велику ролю відограва жертва в житті тотемі стичних ловецьких суспільств, а також у старовинному світі, що скрізь виявляє сліди свіжого ще переходу неолітичних культур історичну добу. Тоді жертва символізувала тотем звіра, мала на мет

настроїти божество прихильно. Спожиття її учасниками заключної трапези наділяло їх силами божества. Згодом на жертву (якою раніше була тварина) стали призначати людину — звичайно невільника чи проступника (див. I. G. Frazer, «The Scapegoat», 1920, стор. 359 і далі). Підсвідомо закорінене переконання про конечність людських жертв, як «відкуплення», як перепрошення богів за власну аґресивність (при чому чим більша аґресивність, тим більше вона вимагає жертв, але через це аґресивність збільшується, і так постає новий circulus vitiosus), перепрошення за власну «гібріс», що (підсвідомо) збуджує страх перед Немезідою за цей людський бунт проти абсолюту (його можна звати «силами природи» або якнебудь інакше) — це переконання є феноменом, про який говорить безліч мітів різних (старовинних чи сучасних — «примітивних») народів, а це кидає цікаве світло і на згаданий вище міт радянського світу.

Поняття «підсвідомости» дає можливість кращого, як здається, розуміння багатьох феноменів цього світу; наприклад, того феномену, який Білинський хоче пояснити «незрілістю» російської нації, яка, на його думку, «не пройшла ще повного процесу внутршньої кристалізації» (стор. 219). Ідеться про те, що навіть в'язні із росіян, отже вороги існуючого суспільного «порядку», в випадку більшовицьких неуспіхів ставляться до «своєї батьківщини з холодом і готові діяти проти неї». Якщо акцептувати існування двох (головних) суспільств в СРСР: «в'язнів» і «наглядачів», «шизофренія» росіян стане зрозумілою. Що ця шизофренія в неросійських народів ще (до такого ступеня) не розвинулася, походить звідти, що аж до останніх часів вони майже знаходилися по цей бік барикади. Росіяни, навіть коли вони належать до суспільства в'язнів, завжди мають змогу, бодай у фантазії, ідентифікувати себе з «Росією», з (постульованого пропаґандою) цілістю російської нації, уявляти себе навіть наглядачами або «забувати» існуючу між обома суспільствами прірву, неіснування якої пропаґанда наглядачів повсякчасно старається втовкмачувати в їх голови — щоб трохи згодом, головно тоді, коли ситуація зміниться на некористь «СРСР», з'ясувати собі, що це погіршення заторкує не їх інтереси, а інтереси «наглядачів», і що воно навіть дає їм, «в'язням», перспективи на краще.

Якщо передше було відмічено, що поділ населення СРСР Білинським на чотири групи є чисто формальний, то все ж хибно було б робити з цього висновок, що він не здає собі справи з суттєвого двоподілу населення. Він сам стверджує його: «Головний конфлікт, який відчувається на кожному кроці, відграється між партією і послушною їй бюрократією, з одного боку, і масами населення без огляду на національність, з другого боку» (стор. 351). Але з наявности цього факту автор робить приблизно такі висновки: радянський режим іде від успіху до успіху; немає підстав сподіватися, щоби щось могло захитати постійно зростаючу його міць. Якщо так, то одиноким рятунком для народів, що під ним знаходяться, отже і для українського народу,

є піти з партією на співпрацю, на засаді do ut des, піти на поступ
більшовицькій партії в царині ідеології, щоб, в заміну за це, зберег
себе до кращих часів. Інша політика, політика прямодушного антик
мунізму може привести тільки до ще більших репресій партії і кінец
кінцем до біологічного винищення українського населення. Це не опо
тунізм, застерігається автор, яким грішить частина західньоукраї
ської інтеліґенції, а елястична політика пристосування до нової с
туації на наших землях, політика реалізму.

Щоб схарактеризувати, а, головно, вигідно назвати напрямок ду
ки Білинського, може, найкраще підходить термін «раціональний н
ціонал-комунізм», тобто раціонально надуманий на протилежність
ідейного. Арґументи, які автор на його користь наводить, мають сво
вагу. Тим більше, що він не забуває познайомити читача і з проти
арґументами, які розвиває у вигляді діялогів, вкладаючи їх в ус
представників української інтеліґенції в концтаборах. Характерни
для ци́х діялогів, що їх ведуть інтеліґенти, жертви терору нагляд
чів, в розмовах з якими скристалізувалися погляди автора, є нахи
до механістичного раціоналізування, думання, що рухається по тора
(чи в сітях), накреслених просвіченням XVIII стол., яке в другій п
ловині XIX віку звузилося до позитивізму та натуралізму і більш
не в силі з цього вирватися. Цікаво, що «жертвою» цього фасону ду
мання впав і сам Маркс, тобто те в ньому, що було продуктивне, на
приклад, думка про конечність розрізняти «die Phrasen und Einbildu
gen der Parteien von ihrem wirklichen Organismus und ihren wirkliche
Interessen, ihre Vorstellungen von ihrer Realität» («Der 18-te Brumai
des Louis Napoleon»). Якраз цьому намаганню зраціоналізувати в
життєві процеси і функції треба в великій мірі приписати те, що під
свідоме стало там таке могутнє, а одночасно, для «інтеліґенції» навіт
неспостережене. І тому всі спроби спровадити це життя до спільно
знаменника викалькулюваних, «власних інтересів», навіть якщо
можна було знайти їх золоту середину (що є неможливим, бо вон
не існує), є приречені на невдачу.

Білинський виходить у своїх розважаннях, треба думати, від уя
лення про СРСР (в аналогії до інших суспільств) як одного суспіл
ства, поділеного на партії (в сенсі різних політичних орієнтацій),
з суспільно-політичного досвіду, що партія, яка знаходиться (в да
ний момент) при владі, так чи інакше є здана на співпрацю своєї оп
зиції і через те примушена іти певною мірою їй на поступки. Одна
у випадку, коли йдеться не про партії в о д н і м суспільстві (чи ма
ємо до діла з партіями, а чи з окремими суспільствами, видно з зо
рієнтування їх — у першому випадку — на одну ієрархію суспільно
моральних вартостей), а про щонайменше два суспільства в одній по
літичній системі, про «в'язнів» та «наглядачів», такі міркування
видимо недійсні. Тому що йдеться не про те, х т о і в я к и й с п о
с і б буде здійснювати дані вартості, дану культурно-політичну про
граму, а про боротьбу р і з н и х с и с т е м в а р т о с т е й; що біл

ще, тому що джерело конфліктів лежить великою мірою у підсвідомості, ніяка сторона не тільки не хоче, а і не може піти на поступки, на компроміс.

Правда, і наглядачі є здані на в'язнів. В'язні потрібні їм як об'єкт агресії, як потрібні людині її гріхи. Так само в'язням потрібні їх наглядачі. Це не парадокс і не цинізм: в'язні, які суб'єктивно хочуть бути вільні, є в'язнями завдяки своїй власній внутрішній афірмації наглядачів. Відомо, що в'язень, якого випустили на волю, в переважній частині випадків скоріше чи пізніше знову повертається в тюрму до зненавиджених наглядачів, без яких він уже не вміє жити. Власне, це «невміння» і витворює, притягає наглядача, подібно до того, як хвора людина притягає до себе хижу птицю.

Як і кожна, ця паралеля дещо натягнена. Отже — наглядачі потребують не тільки «в'язнів», але «своїх» в'язнів, таких в'язнів, яких хочуть, і навпаки. (Є справою іншою, що це тільки взаємний «ідеал» наглядача і в'язня, якому ще далеко не відповідає дійсність). Це значить, що вони насправді, внутрішньо не заінтересовані в перемінах. Правда, і наглядачі, і в'язні потроху змінюються, переходять якусь еволюцію, яка зрештою відбувається підсвідомо (і несвідомо); тому важко окреслити її напрям. Але на цій здогадній підставі годі будувати якусь політику, яка вимагає рішень на підставі існуючих і діючих сил і можливостей. Тому політика чи політична концепція, що виходить із спільности інтересів одних і других, наглядачів і в'язнів, і закладає можливість на підставі цієї спільности побудувати спільний фронт в'язнів (чи тільки українських в'язнів) з наглядачами на базі їх взаємних поступок (узгляднення національних вимог у заміну за «співпрацю»), видається (з надміру «реальности») нереальною. Нереальною для — скажім — 40 мільйонів українців. Бо стільки наглядачів не потрібно, навіть шкідливо для «системи». Інша справа, якщо йдеться про сексотів. Без сумніву, сексоти потрібні — не тільки наглядачам, а і в'язням. Вони полегшують не тільки індивідуальну долю багатьох в'язнів, але і долю суспільну. Не було б їх, їх місце, місце наглядачів «раціоналістичних», зайняли б наглядачі з покликання, що у багатьох випадках зробило б становище в'язнів ще важчим. Тільки вони, очевидно, не є політичною альтернативою, не можуть змінити суті становища.

Можна зрештою виходити з висновку, що не більшовики, не комуністи відповідають за деякі проросійські чи антинаціональні посунення партії, а російські націоналісти (тобто сексоти), які пролізли в партію, і що відповідна кількість «націоналів» на відповідних місцях могла б цю політику паралізувати. Поминаючи те, що цей шлях уже вибрали ті, хто почував себе до нього придатним, він, ставши масовим явищем, відкрив би двері не тільки евентуальним «здобуткам», але й поважним небезпекам, на які Білинський не звертає належної уваги. Це був би шлях до суспільно-національної шизофренії, про яку вже була згадка і перед якою неросійські народи імперії, що досі

майже повністю знаходилися по цій стороні барикади, ще сяк-так встереглися. Отже можна побоюватися, що пропонована Білинським політична лінія, замість спричинитися до збереження національних суспільств, дальше їх розкладала б, дезінтеґрувала б.

Це не значить, що єдино правильною є «штивна», антирадянська (чи, власне, «антинаглядачівська») лінія. Це значить тільки те, що кожна «лінія», кожна «політика» стосовно радянської дійсности є приречена на невдачу, як довго не є чітко з'ясована цілість ситуації, її історично-соціологічно-психологічна (і т. д.) конфігурація, її рушійні сили і як довго політика всі ці чинники не бере під увагу. Тому аналізи і суґестії Білинського повні інтересу (повинні бути такими) для нашого еміґраційного суспільства. Але вони ще далеко не є повні і не скрізь переконливі, і тому було б передчасно робити з них остаточні висновки.

На закінчення ще дві зауваги.

Існує ще одна можливість, над якою «реалісти», що хочуть рахуватися тільки з «конкретними фактами», ніколи не задумуються. В історії ми завжди стрічаємося з явищем розпаду «природних», звичних суспільних організмів (нім. «Lebensordnungen»), що уможливлює постання нових людських спільнот. Певні суспільно-моральні структури та вартості, що їх покликано до життя, девалюються, порохнявіють зсередини, і грізна, імпозантна будівля може цілком несподівано (головно для «реалістів») в одну мить завалитися, оставляючи місце новим, повільно назріваючим у середині формам. Будувати свою «політику» на надіях, що це станеться скоро, було б непрощенною короткозорістю; але мало чим меншою помилкою може бути небачення такої можливости чи навіть неґація її, якщо для неї існують підстави. Це небачення може проявитися в таких посуненнях, як союз із «власть імущими» напередодні їх упадку.

А подруге: незалежно від усіх висловлених тут критичних зауваг, Білинський все таки може мати рацію. Можливо, що накреслена тут грубшими штрихами система справді знаходиться якраз у стані швидкої еволюції в напрямі своєї демократизації, що прискорення цієї еволюції справді вимагає співпраці «наглядачів» і «в'язнів» для створення нового «нового суспільства». Але в такому разі може йтися про співпрацю не тільки українських (чи якихнебудь інших) «в'язнів», а всіх без вийнятку; бо, якщо має змінитися с и с т е м а, то всі «в'язні», як і «наглядачі», мусять щезнути, роблячи місце національним суспільствам.

Але, якою потішливою не є вже тільки можливість такої розв'язки, оцінюючи ситуацію реально, тобто беручи під увагу її історично-соціяльно-психічні передумови, не треба забувати, що йдеться про феномен, глибоко закорінений у минулому, в історії, і що такі феномени не еволюціонують до задовільної розв'язки на протязі місяця, року чи навіть одного людського життя. Сподіватися цього, а тим більше розраховувати на це було б виявом надмірного оптимізму.

СТЕПАН ПРОЦЮК: НА БЕЗДОРІЖЖІ АМЕРИКАНСЬКОЇ ОСВІТИ

(Спроба аналізи)

В останні три роки американська преса зосередила свою увагу на кількох нових проблемах, яким до 1958 р. присвячувано власне небагато уваги. Насамперед доцільно буде тут звернути увагу на те, що американська преса, в основному набагато менше доброякісна за європейську, відограє в Америці, зокрема у США, надзвичайно важливу ролю, становить собою один із основних засобів масової індоктринації. Американці керуються напрямними та коментарями своєї преси куди частіше і в куди ширшій мірі за европейців, які все ще є переважно індивідуалістами і до друкованого слова ставляться з належною обережністю та критицизмом. Тим то факт, що те чи інше питання опинилось у фокусі буквально всіх американських пресових органів, є більше промовистим і знаходить глибший відзвук, ніж у будь-якій іншій країні.

Питанням, яке турбує тепер широкий загал у США, є питання освіти. Як дивно, а зробили актуальним це питання таки події, зв'язані з ракетами далекої дії та «спутніками». Коли у США заіснував ряд неуспіхів у ділянці ракетної техніки, а також у деяких інших ділянках т. зв. точних наук, тоді, як це водиться в таких випадках у цілому світі, розпочали квапливо шукати «винних». Взявши на увагу ділянку, в якій передусім позначились неуспіхи, лишалося логічно прийти до висновку, що підвели в першу чергу саме американські технічні науки, американська т е х н і к а взагалі. Але роздуті амбіції та своєрідний льокальний патріотизм у США не дозволили заговорити про це відкрито. Як відомо, американці вважали себе протягом довгих десятиріч передовими якраз у ділянці техніки; що більше, це власне була є д и н а ділянка, в якій молода нація виявила себе повністю успішно. Такі ділянки, як література та мистецтво, філософічні та гуманістичні науки, розвиваються у США дуже повільно і в даний час все ще є дуже слабими. Американцям з їх інтерпретацією «темпу» не вистачає, як правило, терпеливости достатньо глибоко розробити інтелектуальну проблематику. Дуже часто не вистачає у них і належної, ґрунтовної освіти, а також традиції наукової діяльности, хоч у цьому доводиться обвинувачувати вже не їх самих, а історично-економічні умови. Такий стан з'ясовує те, що американські дячі культури (проте не обов'язково горезвісної «масової культури») надто

часто зісковзуються на легку доріжку і, замість творити, наприкл
американську поезію, спеціялізуються в об'ємистих соціяльно-псих
логічних романах дешевого зразка, замість заходжуватися коло сво
образотворчого мистецтва, попадають на шлях не коштуючих жодн
більших зусиль супермодернізмів чи навіть імітації примітивізму
замість вивчати людину та її діла, як індивідуума, намагаються н
сильно упхати її в схему небагатьох штучних психологічних (чи п
тологічних) «стандартних» моделів. Ділянкою, якою можна було д
сно заімпонувати світові, залишилась у США тільки техніка, особл
во техніка промислового виробництва (а також «техніка» комерційн
агресії).

Таким чином признатися тепер, що не показалася на належн
рівні і техніка, значило б те саме, що втратити примат у єдин
ділянці, в якій раніше США мали безперечні успіхи та досягнен
Такий підхід до справи зумовив те, що «вину» неуспіхів 50-их рр. ро
вантажено на декілька площин. Сугубо політичні (навіть зовнішн
політичні), а також економічні фактори одержали доволі значну ч
стину цього вантажу, але основним джерелом неуспіхів оголоше
недоліки системи освіти у США. Довкруги перспектив елімінуван
цих недоліків і ведеться приблизно вже три роки дискусія на ст
рінках численних американських книжок, пресових органів та звіт
незчисленних спеціяльних комісій для обслідування цього питанн

Для людини, ознайомленої тільки побіжно з станом шкільництв
у США, ця країна може спочатку видатися з цього погляду малоц
не ідеальною. Неграмотних у США майже зовсім немає, шкільні б
динки побудовано як модерні палаци чи то вілли і взагалі школи
чи не найбільше репрезентативними будівлями в американських м
стах, містечках та «сабурбіях» [2]). Кількість університетів та коледж
які вважають себе університетськими закладами, доходить сотень, л
ди в поїздах, літаках, автобусах заглиблені в читання газет та кн

---

[1]) Цікаво, що навіть у вже спрощеному імітуванні фолкльорного ми
тецтва ранніх історичних племен чи сучасних небагатьох племен, які пер
бувають на особливо низькому рівні культурного розвитку, увага амер
канських мистецьких кіл зупинилася саме на найпримітивніших зразка
наприклад, особливою популярністю втішається наслідування, скажім,
азійського фолкльорного мистецва, а центрально-африканського або пол
незійського.

[2]) У США повністю відсутні села та містечка сільського типу. За
широченним поясом довкруги індустріяльних центрів міст розташова
передмістя, які з передмістями европейського типу нічого спільного
мають. З містами, довкруги яких вони розрослися, вони майже зовсім
пов'язані (в соціяльно-демографічному розумінні). Насправді вони тв
рять самостійні населені пункти, подібні за генезою до радянських робі
ничих «посьолків», які виросли при великих заводах, шахтах, військ
вих об'єктах тощо. Власне для таких селищ у США і створено наз
«сабурбії». «Сабурбія» стає символом американської провінції, знищую
у своєму безупинному рості останні залишки сільського характеру амер
канської country.

кок. Проте ці враження є фата морґана: детальна і точна аналіза ста-
ну показує, що чудові будинки є парараном, який прикриває різке
викривлення та спростачення класичної педагогіки. Уже юрба надто
голосних дітей, яку викидають ворота репрезентативної будівлі нор-
мальної чи середньої школи, вражає своєю неподібністю до дитячої
громади в інших країнах, скажім, у Франції, Італії чи в Болгарії. Їхні
обличчя надто часто відзеркалюють якусь невдачу, передчасну до-
рілість, самовпевненість, різкість, нехіть до шанування будь-яких
авторитетів. Програма навчання в школі вражає своєю вбогістю, а
особливо мнемотехнікою навчальних метод. Бажання зробити нав-
чальний матеріял за всяку ціну зрозумілим та приступним довело до
надмірного застосування різних візуальних та напівігрових метод.
Принцип славнозвісного «камікса», який замість тексту, що примушує
працювати та скріплює імаґінацію учня, дає вже готову стандартну
картинку, панує у США і на шкільній лаві. Шукаючи шляхів поліп-
шити ситуацію, американські проєктодавці пішли, на жаль, знову
легкою доріжкою, і, замість накреслити заходи, спрямовані на покра-
щення кваліфікацій учительського персоналу, кинулися за допомо-
гою до ... машини! Перспективи вживати в навчанні машини-робота
чи то машини-вчителя серйозно полонили уми багатьох теж-педагогів
у США, а віра, що машина-автомат допоможе вийти з біди, є міцні-
шою у США, ніж це могло б видаватись [3]). Дехто вказує на те, що де-
який вийняток становлять приватні школи, зокрема католицькі, що
їх рівень наче б то вищий за рівень державних шкіл. На жаль, при-
ватні школи характеризуються двома виразними неґативами: попер-
ше, вони побудовані на чисто комерційній базі, себто вони дорогі, і до-
зволити собі держати в них своїх дітей можуть лише заможні батьки. До речі, уже голий факт, що вони коштують більше, становить підґрунтя їх слави, як «ліпших» шкіл, себто шкіл для «ліпших» (багатших) людей. Подруге, діти в цих школах (маємо на думці зокрема католицькі школи) використовуються як аґенти для перевиховання та «поліпшення» їхніх батьків. Іншими словами, церковні кола не намагаються впливати на дітей за посередництвом батьків, а, навпаки, впливають на батьків через дітей. Використовувати природній чар та невинність дітей навіть для такої наче б то благородної цілі, як скріплення сім'ї чи поширення християнських практик, — це видається нам грубим надуживанням дитини чинниками, яким довірено лише її виховання та навчання. А, крім того, справжньою язвою, яка передчасно деґенерує молоді уми та взагалі психіку, стає телевізія, яка, бувши виключно в руках бездушних комерсантів (до того ж із нехристиянських кіл) зовсім не турбується високим рівнем чи виховним значенням своїх передач.

[3]) Об'єктивно насвітлено проблему вживання навчальних автоматів у звітах, опублікованих, напр., у журналі: «New Scientist», May 11, 1961 (Gordon Pask: Machines that teach). Див. також Theodor Richard: Zur kybernetischen Untersuchung von Lehrmechanismen, «Neue Zürcher Zeitung», 22. Juni 1961.

Так підкошується уже на самих початках освіти спроможність учня думати самостійно; а навчання в середній школі стану ніяк не покращує. Є загальновідомим фактом у США, що учні, які закінчили т. зв. high school, не посідають жодних знань. Щодо цього згідні всі дискутанти питання. Даремно було б чекати від абсольвентів середніх шкіл у США правильних відповідей у ділянці всесвітньої історії, всесвітньої літератури, навіть англійської літератури. Знання якої-небудь чужої мови фактично зовсім відсутнє [4]). Хоч порівняно багато об'єму програми присвячується природознавчим наукам, проте відомості, набуті з ділянки ботаніки, зоології, фізіології, а насамперед географії, є надзвичайно слабі. Дещо краще стоїть справа з такими «практичними» дисциплінами, як фізика чи хемія, та хіба ще з історією США, на вивчення якої покладено взагалі великий натиск (nota bene — не тільки у школах). Впливи великого міста і повний занепад авторитету вчителів, а насамперед батьків, зумовляє те, що навіть за зовнішніми ознаками середньошкільна молодь робить надзвичайно погане враження (зухвала поведінка, шм'янкування у дівчат, поголовне курення, надмірне захоплення позашкільними розвагами — кіно, спорт, різні «show places», а в разі браку таких — висиджування до пізніх годин ночі у «drug store»). Деяка кількість кращих учнів уперто противиться поганим впливам; вони проявляють замилування до науково-дослідної роботи або нахил до мистецької діяльности; але деякі фактори зумовляють те, що, не зважаючи на безумовно поважний відсоток потенціяльно здібної молоді в початкових клясах середньої школи, число цих учнів у вищих клясах залишається невеликим.

Із цих факторів згадаємо два, на нашу думку, найважливіші. Першим є всепануючий у США гін до т. зв. суспільного конформізму. Цей, дещо заповажний термін означає те, що точніше окреслюють такі, теж взяті з чужого терміни, як «зґляйхшальтованість» або «уравнйловка». Цей гін проявляється в тому, щоб ні в чому не відрізнятися від оточення. Оскільки таким оточенням у США є маси, сірі демократичні маси робітників або типу «голубого спецодягу», або типу «білого комірця» (tertium non datum), то всі ті, які хочуть доконче бути «справжніми» американцями, підчісуються під пануючий стандарт з наполегливістю, гідною кращої справи. Як же цей гін відзеркалюється у школі? В наслідок переваги в ній молоді, яка своїм ідеалом уважає персонажі ґанґстерських романів та фільмів або солдатські персонажі воєнних «подвигів», а в найліпшому випадку — постаті пригодницьких авантюр Дикого Заходу, — штамп таких замилувань витискається на всіх учнях, які не хочуть зазнати остракізму, які не мають стільки сили волі, щоб погодитися на наличку «диваків» тільки тому, що люблять книжку чи мікроскоп. Звичайно, і в інших

[4]) Маємо на увазі вивчену в школі мову, а не мову дітей іміґрантів, які ще калічать сяк-так свою рідну мову доти, доки її вживання не обмежать з «практичних» мотивів лише чотирма стінами їх хати, точніше, хати їх батьків.

країнах існують ситуації, коли меншовартісний елемент намагається висміяти шляхетні зацікавлення як «перестарілі», «непрактичні», «немодерн», намагається защепити якнайширшому довкіллю напрямні пласкости та легкої наживи і мораль п'ястука чи хабара. Але такий елемент перебуває у величезній меншості, його вплив є короткотривалим, він діє лише на найслабші характери. Натомість у США, передусім в індустріяльних центрах та убогих кварталах (часто з расово мішаним населенням)[5]) і дуже часто в умовах згаданої вище провінції-сабурбії, меншовартісний елемент є в дуже міцній, навіть чисельній перевазі. Вийняткова грубість та аґресивність цього елементу забезпечує йому те, що його пресія є часто домінуючою в точному розумінні цього слова.

Другим фактором, який неґативно впливає на загальну атмосферу, в якій можна б вирощувати молодих людей, відданих науці, є ставлення американського суспільства до шкільного навчання, зокрема до високошкільних студій, а далі до науки, науковців. Типовим атрибутом цього ставлення є виразна нехіть, підозра, недовір'я, а далі дуже часто непошана, легковаження. Коріння цього феномену є доволі глибоким, і інтерпретувати його можна по-різному. Можна, напр., добачати в ньому свого роду шовіністичні ремінісценції «справжніх» американців, оскільки багато постів у науковому американському світі все ще посідають чужинці або тільки дуже недавно натуралізовані американські громадяни чужинецького походження[6]). Зокрема міцни-

[5]) Індустріяльні центри у США становлять 85% усіх поселень міського типу; вбогі квартали в них охоплюють не менше 60% території, а в таких містах-колосах, як Нью-Йорк, Чікаґо, Філядельфія, Пітсбурґ, Дітройт, вони становлять 80 і більше відсотків усієї забудованої площі. Застерігаємося, що під убогими районами розуміємо не «сляму», себто запущені і жалюгідні дільниці, а стандартну американську вулицю «бруклінського» чи «давнтавнського» типу, вулицю людей низького та середнього річного прибутку. Надзвичайно влучну аналізу характеру населених пунктів США дав керівник екскурсії французьких архітектів, яка побувала в Америці влітку 1961 р., професор Франсуа Казен. Він зауважив, що США зробили на екскурсантів враження «однієї великої фабрики» і «одного великого передмістя, якому немає меж і з якого не можна видістатися». Цікавим є теж зауваження Казена, що тоді як в Європі спершу постали населені пункти, а щойно пізніше вони були пов'язані шляхами сполучень, то в США, навпаки, спершу будують мережу шляхів (автомобільних), і щойно вздовж цих шляхів будуються фабрики та житлові будинки, які і стають зародками неосяжної «сабурбії».

[6]) У США прийнялася звичка вживати фальшиві і неприродні окреслення: German-born American, Italian-born American. Тоді як окреслення American of German origin або of Italian descent є куди правильніше і найчастіше стосується другого, а то й третього покоління іміґрантів, термін German-born American є неточним курйозом, бо стосується з правила *чужинців;* мало того, його вживають до осіб, які прибули до США вже в літньому віці і під тиском обставин все таки рішили прийняти американське підданство. Зокрема часто стосують це окреслення якраз до вчених та висококваліфікованих спеціялістів. Називаємо таке окреслення фальшивим та курйозним, бо, напр., навіть у шовіністичній післяверсальській Польщі

ми є тут групи німецьких та єврейських науковців. Проте набагато міцніший вплив на нехіть загалу до науки та її репрезентантів має культ грошей і тих, що вміють робити гроші [7]). Героєм дня у США є вже багато десятиріч постать т. зв. self-made man-a [8]), а оскільки можливості стати мільйонером з хлопчака, що чистить прохожим черевики, після другої світової війни навіть у такій країні «всіх можливостей», як США, дуже змаліли, то на п'єдесталь витягнено тепер дещо скромнішу відміну цього ідеалу, а саме — людину комерційних успіхів (successful businessman). І хоч цей новий ідол уже не починає від чищення черевиків та не кінчає мільйонером, але його неодмінним декорумом є все таки туго набитий гаманець, і він став для американських мас взором чеснот.

Учені з їхньою забудькуватістю, замилуванням у книгах та лабораторіях, з їхнім недоцінюванням «благ», які можна купити (саме к у п и т и!) в цьому житті, стоять, очевидно, на протилежному полюсі американського розуміння життєвого успіху. Науковця оточувала атмосфера нерозуміння, відчуження, легковаження.

У період другої світової війни і в роки, які прийшли після неї, заіснувало невелике і водночас конвульсійне зрушення в цьому стані. У розвитку нової техніки почали брати дедалі більшу, безпосередню і рішальну, участь не тільки інженери та технічні працівники, але насамперед учені. А в таких ділянках, як використання атомової енергії, міжконтинентальні та інтерплянетарні ракети, домінуюча роля вченого виявилася безспірною. Новість і, сказати б, несамовитість цих нових досягнень науки вплинули так, що американська публіка почала розглядати вчених уже не як диваків, а як якихсь потужних чарівників, таємничих чорнокнижників. Скомплікованість сучасної ядрової фізики чи астронавтики, безумовно, також тільки допомагають деяким ученим досягти «слави» і в США. Але, оскільки і атомова енергія, і міжплянетарна навігація служать покищо насамперед жорстокому богові війни і стали скоріше синонімами тотального знищення людства, сіра людина у США схильна вбачати в ученому не так чорнокнижника, як чарівника-лиходія [9]). І хоч подив для вче-

---

ніхто не називав, скажім, університетського професора-німця «німецькородженим поляком».

[7]) Цікаву аналізу нехоті до інтеліґентів серед соціяльних низів південно- та східньоевропейського походження, які в період росту США в 1880-1914 рр. становили основну масу іміґрантів, дає єврейський дослідник Александер Герц (Alexander Hertz: Refleksje amerykańskie, «Kultura», Paryż, ч. 11/97, 1955, стор. 35-60).

[8]) В українській мові немає еквіваленту цього слова; часто вживане слово «самоук» (автодидакт) окреслює людину, яка сама здобула знання, але не конче добилася одночасно і фінансових успіхів.

[9]) Звичайно, крім фізиків і спеціялістів астронавтики та балістики трудяться у США сотні тисяч учених інших ділянок знання; але імпакт атомових та ракетних проблем притьмарив у 50-их рр. інші площини діяльности вчених. Це явище особливо виразне на сторінках преси та

го та науки в американському суспільстві виріс помітно за декілька ганніх років, все таки залишилася нерозривно з ним зв'язана під- дома глибока нехіть та недовір'я. Треба об'єктивно ствердити, що які несовісні вчені, може, й заслужили на таке трактування; не є сумніву, що різні Фермі, Бете, Теллери [10]) надто часто мали перед има директиви державних та військових інституцій у США, а не агородні цілі науки. Далі — широкого розголосу набрала справа овмисного притаювання американськими відповідальними вченими безпеки радіяції, спричиненої випробуванням атомових бомб; відо- ми стали факти навіть свідомого фальшування (применшування) зультатів стосовних вимірів [11]). Взагалі велика засекреченість знач- ї частини праці вчених у США зумовлює непоінформованість зага- , реакція якого в даному разі не може бути позитивною.

Ми розглянули детальніше лаштунки негативного ставлення аме- канських мас до науки і освіти, точніше, до «високої» науки та

радіопересиланнях, де проблематика атомової зброї та ракет стала без ітреби темою дня. Крім цього, є незаперечним фактом, що у США існує ідна тенденція навіть підпорядкувати багато різних ділянок науки на- мперед «актуальним» (себто військовим) завданням атомової чи ра- тної техніки. Такий тиск проявляється дуже виразно в колах матема- ків, біологів, природознавців та інших спеціялістів. Багато універси- тів у США мусять опрацьовувати матеріял, розроблення якого вимагає нада. Така практика, зв'язана, щоправда, з фінансовими користями для іверситетів, але вона примушує загал сумніватися, чи програма наукової боти даного університету є справді науковою, академічною, безсторон- ою. Прикладом може послужити тут Массачюзетський технологічний ститут, більшість лабораторій якого працює над строго секретними про- амами. Якого порядку є діяльність цього інституту, може свідчити факт, о не кого іншого, а його президента, Джемса Р. Кілліяна призначив резидент Кеннеді шефом-контролером американської розвідки.

[10]) В італійському журналі «Ероса» (ч. 559 від 18 червня 1961 р.) поя- лася стаття, згідно з якою Е. Теллер проводить і тепер секретні дос- дження над водневою бомбою в Каліфорнії, не зважаючи на постанову еневської конференції про припинення таких досліджень. Виразне по- вавлення на полігонах американської атомової комісії в Неваді, зокрема ля озера Брум, також викликає занепокоєння. В 1960-61 рр. кількість рацівників дослідних проєктів (напр., проєктів Rover, Pluto, Vela) виросла двічі, а деякі підготування говорять про перспективи відновлення проб- их атомових експльозій. Важко сказати, наскільки вище згадані захо- и вплинули на рішення Хрущова відновити атомові експльозії. Стосовні оботи в СРСР велись, мабуть, весь час, бо важко повірити, щоб і там, деінде величезні науково-дослідні інститути та багатотисячні армії спе- іялістів перестали працювати після постанов женевської конференції 1958 р.

[11]) Наприклад, з запізненням подано повідомлення про радіяцію строн- ію в різних районах США та земної кулі («New Scientist», London, 1960, . 212, стор. 1543 і «New York Times» від 25 червня 1961 р.

Цікаво, що у США розрізняють два типи атомових вибухів і взагалі томових експериментів: чисті і брудні. Завданням брудних є по змозі отальне знищення даної території; вони дають велике, інколи просто иттєво небезпечне знищення атмосфери (медичній науці ще й тепер

«вченої» книги [12]), щоби показати, чому уніформістська психологі та упередження до освіти вищого рівня глибоко закорінені вже молоді, яка закінчує середню освіту і щойно стоїть на порозі висок школи.

Навантажену таким балястом молоду людину пробують перефор мувати вже у високій школі на справжнього жерця науки, а принай мні на солідного, кваліфікованого спеціяліста. У світлі раніше ска заного стає ясним, що цей процес не є легким ані для самого май бутнього адепта науки, ані, тим більше, для його вчителів. Дов роки видавалося, що все було в порядку. Американські університет та коледжі [13]) випускали кожного року значну кількість абсольвен тів, які легко знаходили місце і поле дії для своїх знань. Треба бул аж міцного потрясення 1957-1958 рр., щоб вийшли наверх деякі гли бокі недоліки, які стали предметом всеамериканської дискусії, про як ми згадали на початку цього нарису.

Коли кинемо погляд назад, то помітимо, що, напр., у період ві 1870 до 1914 р. американські університети (тоді ще доволі нечислен ні) не переживали особливих труднощів і були дуже успішними у ви

невідомі перспективні наслідки такого знищення). Що таке «чисті» експлю зії, точно не відомо. Їх дія, мабуть, обмежена простором та територіє (ворожою).

Говорячи про об'єктивні підстави недовір'я американського населенн до науковців, треба підкреслити, що підсилюють це недовір'я ті амери канські спеціялісти, які, бувши гонорованні зацікавленими промисловим колами, виступають з несумлінною обороною того, що є виразно шкідли вим для людини. Напр., американська преса та телевізія часто послуго вуються висловами експертів на відповідальних постах для реклям вання низьковартісних харчових продуктів, не перевірених як слід фа мацевтичних препаратів, наперед засуджених на збитки грошових інве тицій і т. д. Навіть такі нещастя, як катастрофи літаків чи занечищенн повітря американських міст, знаходять вибілювачів серед найнятих бе відповідальних теж — інтелектуалістів.

[12]) Ми підкреслюємо «вченість» науки (в очах американських мас) в відрізнення від «популярної» науки, яка втішається у США зовсім іншим сантиментами. Все бо, що окреслюється прикметником «popular», апр бують у США як споріднене з рідною демократією, як щось безпечн справді американське. Тут ми знаходимо з'ясування високих тираж таких солідних журналів, як Popular Science, Popular Mechanics, Popul Photography.

[13]) Зрозуміло, що університетська освіта у США, колишній англій ській колонії, розвивалась насамперед під впливом англійських традиці Сама назва «коледж» чи «університет» ще не окреслювала рівня школ Найстарший у США Гарвардський коледж (заснов. у 1636 р.) був спо чатку середньою школою, і такий тип середньої школи переважав у СШ в XVII та XVIII століттях. Тільки у 20-их роках XIX стол. постають п тиском конечности коледжі типу університетів, напр., Вірджінський (182 Мічіґанський (1837), Каліфорнійський (1868). При кінці XIX стол. у СШ було вже 450 навчальних закладів, які носили назву коледжів чи навіть ун верситетів; але тільки не більше, ніж 12 з них можна було назвати ун верситетами в европейському розумінні слова. Тепер у США нарахов ється 666 приватних коледжів та університетів.

рощуванні високоякісних спеціялістів. Але в той час ці університети йшли шляхом европейських традицій, а програма та методи навчання окремих дисциплін орієнтувалися на найкращі зразки: Оксфорд, Кембрідж, Гайдельберґ, Ґеттінґен та інші відомі европейські академічні осередки [14]). Турботи почалися з ростом самопевности молодої нації і з хвилиною, коли країна почала прискореними темпами емансипуватись, відриватись від традицій, заводити свої власні, «прогресивніші» порядки. Особливого розгону набрало прямування до самостійнитись у площині культурної діяльности, зірвати з «чужими» впливами, насамперед з впливами клясичного зразка, наче б то не підхожими для «модерного способу життя» у США, якраз у післявоєнний період, в 1945-1957 рр., коли самопевність та бундючність американців досягла просто зеніту. В ці роки остаточно скристалізувалась типово американська високошкільна система.

Треба тут підкреслити, що американські коледжі та університети є з правила дуже багатими установами, вони зовсім не знають проблеми роздобування коштів на розбудову і поширення. Мало цього, — майже стало неписаним законом, що трохи не щорічно кожний університет повинен збагатитися на одну нову будівлю, а то й більше; це можуть бути навчальні залі, багато обладовані лабораторії, а також спортові стадіони, танцювальні павільйони, клюби [15]), студентські харчівні тощо. Головним мотивом цього спонтанного росту є не так потреба розбудови, як конкуренція з іншими університетами, намагання не дати себе випередити чи перевищити принаймні за зовнішніми познаками, а також бажання іти вперед з часом, бути up to date, рости за всяку ціну і в кожному напрямку. Великі фонди чекають своєї інвестиції, а ректор [16]) американського університету розглядається як той, що сидить на своєму місці, лише тоді, коли зуміє розпістити ці фонди так, щоб вони принесли славу та рекляму даному університетові.

Проте за стінами розкішних будівель не завжди панує дух, еквівалентний цій розкоші. Насамперед вражає нас надмірно велика кількість професорів-викладачів, прикріплених до кожної катедри. Їх кількість доходить до 20-ти на катедрах англійської літератури або

---

[14]) Американці, бувши ще в третій чверті XIX стол. здебільша виразно англосакського походження, проявляли особливу симпатію до англійських, а також німецьких малих університетських міст. Цим з'ясовується, що традиційні американські університети (Гарвардський, Єйльський, Ірінстонський) побудовані як окремі містечка («кемпус-и»).

[15]) Не хочемо бути злословливими, але студентські клюби в американських коледжах (їх чомусь називають memorials) за своєю архітектурою обов'язково колони на фронті). діяпазоном і характером своєї діяльности деякі дуже нагадують совєтські «палаци культури» на великих заводах та шахтах.

[16]) Насправді американські університети не мають поста ректора; на чолі високої школи стоїть тріюмвірат: президент (president of the university), канцлер (chansellor) та рада уповноважених (board of trustees) з її головою (chairmen of the board).

різних дисциплін економічно-комерційних факультетів (business administration). При чому ми маємо тут на увазі саме людей з титулом професора, а не лекторів чи інструкторів, яких налічується при кожній катедрі приблизно стільки ж, скільки й професорів. Вік професорів коливається в доволі широкій скалі, але все таки велика більшість їх — це молоді люди між 25-им і 45-им роком життя. Це особи з невеликим педагогічним досвідом, без особливих досягнень у своїй спеціяльності, сповнені, треба визнати, ентузіязму для знання; але вони не завжди вміють передати цей ентузіязм іншим. Між ними зустрічаємо такий курйоз, як учителів-студентів. Треба бо знати, що професура чи лекторат розглядається дуже часто як фінансова підтримка або свого роду стипендія для здібних студентів.

Також наукові ступені, які даються у США, вимагають окремого інтерпретування. Ними є ступені бакалавра (B. A., B. S.; себто bachelor of arts, of science), мастера (M. A., M. S.) і доктора (Ph. D.). Ці ступені ніяк не можна порівняти з европейськими науковими ступенями. Ступінь бакалавра міг би ще приблизно відповідати статусові абсольвента високої школи, не завжди університету; доволі спрощено можна його вважати найближчим ступеневі «польського» маґістра. Ступінь мастера треба вважати в загальному за дещо вищий від ступеня згаданого маґістра, але він з правила нижчий за такі европейські ступені, як Dipl. Kaufmann чи Dipl.-Ing. Ступінь мастера досягається у США не на базі якогось особливо суворого кінцевого дипломного іспиту, але на базі прослухання лише декількох додаткових дисциплін, курс яких розраховано приблизно на один рік (часто менше), з одним завершуючим додатковим іспитом такого ж поземy, що і всі попередні студійні іспити [17]). Іншими словами, ступінь мастера не є функцією якихсь нових, додаткових досягнень студента чи функцією особливо суворої перевірки рівня набутих студентом знань, а являє собою функцію голого продовження періоду студій. Себто кожний студент, який має змогу чи охоту побути у високій школі ще один рік і прослухати та скласти декілька додаткових дисциплін, автоматично досягає вищого наукового ступеня.

Те саме повторяється з здобуттям ступеня Ph. D. Це є скорочення від Philosophy Doctor (доктор філософії), а фактично з філософічними науками цей ступінь нічого спільного не має. Ступінь Ph. D. надзвичайно рідко відповідає титулові доктора в Европі. Ступінь Ph. D. можна зробити у США в усяких ділянках, а найчастіше його дають у комерційних науках (business, economics), інженерних і таких, яким немає точного відповідника в Европі, як от в едукаційних, психологічних (sic!), державного управління (institute of government) або політичних (?) науках (political sciences). Щоб одержати ступінь Ph. D.,

[17]) Іспити у США переводяться, як правило, письмово і полягають у подачі надзвичайно коротких відповідей (yes, no) на велику кількість стереотипних питань.

зовсім непотрібно дати якусь фундаментальну працю чи винахід; у США вимагають лише того, щоб студент побув у високій школі ще один додатковий рік і прослухав ще декілька нових дисциплін. Отже, з дуже точним наближенням можна сказати, що бакалавром стає у США студент, який закінчив 4 роки студій у коледжі або в університеті, мастером — той студент, що закінчив 5 років, а доктором той, хто міг побути у високій школі 6 років. Коли взяти на увагу, що дуже багато американських студентів одержує ступінь Ph. D. без попереднього одержання ступеня мастера [18]) (такий крок не є нелегальним або виявом хитрости студента; навпаки, його повністю схвалюють органи університетського управління, як один із заходів збільшити і прискорити випуск абсольвентів високих шкіл), тоді матимемо повне уявлення про те, що становить собою ступінь Ph. D. у США. Це просто атестат про закінчення повного циклу лекцій; він, мабуть, найближче відповідає дипломові в політехнічних інститутах в Європі; а ступінь доктора технічних наук, як відомо, іде там значно пізніше від диплома і є мірою не кількости прослуханих семестрів або навіть складених іспитів, але мірою наукових, здебільша видатних досягнень у післядипломній, професійній діяльності.

Щоправда, щоб одержати в американському університеті ступінь Ph. D., теж потрібно написати дисертацію чи тезу; але цей крок є чистою формальністю, без глибшого змісту. Позем цих дисертацій є дуже не високий, не зважаючи на те (а, може, якраз завдяки тому), що часто вони мають по кілька сотень сторінок машинопису. Ці дисертації є результатом окресленої, стандартної, всіх обов'язуючої процедури [19]). Треба вибрати собі тему, на яку має згодитися дипломна комісія [20]), прочитати ще кільканадцять рекомендованих професором книжок, зробити з них виписки і провести декілька інтерв'ю на місцях (щоб виповнити трафаретні бланки відповідями на трафаретні питання), а пізніше, на базі виписок та відповідей на згаданих бланн-

[18]) Ступені мастера (та бакалавра) існують теж в Англії, але вимоги англійських університетів є значно вищими від вимог американських. В Англії ступеня Ph. D. нема; докторський ступінь там називається D. Sc. Про ступінь доктора технічних, біологічних і т. д. наук, що дається в СРСР, ми навіть не згадуємо, бо там цей ступінь пов'язаний з визначними науковими досягненнями. Також і ступінь Dr.-Ing. (у Швайцарії, Швеції, Німеччині) стоїть набагато вище від американського Ph. D. в інженерних науках.

[19]) У США масово поширені посібники-інструкції п. з. «Як писати дисертацію?» На ділі заголовок мав би звучати: як писати дисертацію з найменшим вкладом часу та праці. Ці брошури, складені хитрими людцями, належать до тієї ж групи, що й брошури про те, як здобути успіх у бізнесі або як «зробити» мільйон долярів на біржі.

[20]) Ця згода не є формальною, як в Європі: тематика тези мусить бути узгіднена у США з «практичними», конкретними завданнями хвилини. Коньюнктура на радянознавчі дисертації чи дисертації з ділянки будівництва ракет є зумовлена саме такими міркуваннями. Це — зразок свого роду «пляновой політики» в науці.

ках треба власне написати дисертацію [21]). Якщо б студентові залишити більшу свободу та ініціятиву, якщо було б можна мати якусь ґарантію, що він сам шукатиме нову літературу до тематики, намагатиметься ввести нову методологію дослідження, старатиметься проробити якнайглибше дану проблему, тоді власне не потрібно було б мати жодних застережень щодо деякої чисто зовнішньої рутини опрацювання дисертації. Але тут ми приходимо до одного з найважливіших недоліків американської високої школи і школи взагалі, а саме — до несамостійности студента.

З причини недоліків початкової та середньої школи у США, про які ми згадали раніше, в коледжі та університети попадає молодь, яку треба весь час вести, обсервувати, контролювати. Різні обов'язки високошкільного студента, які в Европі є спонтанними і базуються виключно на його ініціятиві, у США є примусовими, ре'ляментованими до найменших деталів. Надмірно велике число професорів та наче б то професорів в американській високій школі [22]) є, до речі також зумовлене таким станом. Авдиторії університетів нагадують викладові залі середніх шкіл в Европі, на одного професора і дисципліну припадає в середньому 20-30 студентів (інколи й менше), приявність на лекціях є обов'язкова, періодичне перепитування студентів є правилом, студентам постійно дається обов'язкова література, яка, до речі, часто сама по собі є вже стереотипом. Студент, який сам хотів би вибрати літературу для свого предмета (а стосовних праць, окрім рекомендованих стереотипів, є, очевидно, тисячі, зокрема в чужих мовах), не матиме великих успіхів, не відчує заохоти. У США його власна ініціятива, яку так високо розцінюють в Европі і яка становить запоруку його самостійного думання і творчости в майбутньому, розглядається як вияв якщо не шкідливого, то принаймні непотрібного індивідуалізму, який іде в розріз з «демократичним уніформізмом» модерного американського суспільства.

---

[21]) Щодо природничих та технічних наук, то тут приходить лябораторійне експериментування. В експериментування («hit and miss method») американці, на протилежність до теоретичних студій, просто закохані. На жаль, це експериментування поширюється і в інших ділянках життя.

[22]) Для порівняння наведемо тут приклади з України. Тоді як в американських університетах кількість професорів (беремо під увагу лише пости: professors, associate professors) іде в сотні на кожному, то на Україні в 1953-54 академічному році стан був такий:

університет:	студентів:	професорів:	доцентів:
Київський	5 909	76	191
Харківський	3 799	39	138
Одеський	1 990	16	89
Дніпропетровський	3 071	10	99
Львівський	3 632	29	101
Чернівецький	1 976	12	38
Ужгородський	1 277	4	38

Тим то ясно, що престиж університетського професора на Україні є безмежно вищий за престиж його колеґи у США.

Доволі часто можна почути голоси признання, а то й захоплення багатих бібліотек американських коледжів. Проте при ближчому ...гляданні ці бібліотеки виявляються наслідком просто корисно-...фінансового становища даного коледжу, а також свого роду об'єк-... амбіцій. Як наслідок принципу обов'язкової стереотипної нав-...ьної лектури, сотні тисяч надзвичайно цінних публікацій проле-...ють цілі десятиріччя недоторкненими на полицях тих репрезента-...них бібліотек. Факт, що бібліотека одержує книги з усіх кінців ...А та сторін світу, ще нічого не значить, бо американський сту-...т поза викутою, обов'язковою літературою не знає (і не проявляє ...ти знати) жодних інших праць, хоч би як близько вони були зв'я-... з його професією чи спеціяльністю. Це відразу можна помітити ...итальняних залях бібліотек, в яких лежать розкладеними журнали ...зети з різних країн світу. В залежності від фінансового стану ко-...жу чи університету їх є там сотні, а то й тисячі. Але, коли б хтось ...рудився прослідити використання цієї періодики, він переконав-...ь у дуже сумному стані. Не менше, ніж 90% з них лежать недотор-...еними, з непорозтинаними сторінками, лежать доти, доки праців-...ки бібліотеки їх не зберуть, щоб оправити в товсті річники і покла-... на полицях сховищ, де вони знову лежатимуть недоторкненими ...одовж років.

Особливо боляче стає, коли водночас усвідомити, яким вигідним та ...езпеченим є життя студентів у США. Можна легко переконатись ...багатьох «кемпус-ах», що найбільше імпозантними та найрозкіш-...ними є тут будинки, в яких читають лекції чи знаходяться ляборії, але студентські клюби, харчівні та гуртожитки, які дуже ...адують великі готелі. У багатьох коледжах кількість палаців-...тожитків набагато перевищує кількість будинків самого коледжу. ...ериканські студенти повністю, ми б сказали, надмірно забезпечені ...ансовою підтримкою і своїх батьків, і найрізноманітніших стипен-...них установ, і держави. Вистачить тут згадати про відомий «джі-...білл», згідно з яким кожна молода людина, яка служила у вій-...ових з'єднаннях, має право одержувати протягом чотирьох років ...сто й довше) спеціяльну, незворотну і значну, грошову допомогу ...ипендію), щоб могти вчитися в університеті. Коли студент одру-...ний або має вже діти, тоді він одержує ще додаткові гроші на утри-...ння жінки та родини. Цей закон постав при закінченні війни, і тоді ...лося на увазі допомогти тим, які бувши покликаними до воєнної ...ужби на фронтах, не мали змоги продовжувати студій у 1941-1945 ...ках. Але пізніше ці привілеї поширено на тих, що виконували слу-...у в Кореї або лише брали участь в окупації Німеччини. Фактично ...же тепер користати з безплатних високих студій та видатної до-...моги на життя кожний «ветеран», яким вважається кожна людина, ... прослужила більше, ніж один рік у якомунебудь військовому ...днанні чи формації, навіть якщо ця служба проходила на амери-...иському материку і зовсім не у воєнний час. Інших стипендійних

фондів є незліченна кількість [23]), так що часто приходить до парадо
сальної ситуації, коли університетська влада не в стані знайти д
статньої кількости кандидатів на стипендії, якими вона розпорядж
Тим то багато стипендій залишається невикористаними або, що ви
гірше, попадає студентам, які вже користуються якоюсь допомог
(наприклад, дуже частими є випадки, коли стипендії дають студента
«ветеранам», які вже одержують гроші за «джі-ай біллом», або ти
які на них не заслужили, бо зовсім погано вчаться). Курйозним є сп
сіб розумування при роздачі стипендій: коли трапляється протест, і
стипендію признано, напр., студентові, який роз'їжджає дорогою а
томашиною або відвідує надто часто бари, тоді в його оборону кажет
ся, що факт, що цей індивід уже бувши студентом, зумів улашт
вати собі життя з роз'їздами та випиванням, є власне запорукою то
що в майбутньому він матиме теж успіхи; отже, як потенціяльн
кандидат на якесь видатне становище в американській дійсності, в
особливо заслуговує на підтримку та симпатію [24]).

Відповідальні педагогічні кола у США свідомі існуючого ненор
мального стану. В їх голосах звучить багато турботи щодо майбутньо
го молоді та нації, і вони гостро засуджують плиткість та схематич
ність американської системи освіти, різко виступають проти надмі
них вигід життя студента. Особливо гостро заатаковано схему захис
університетських ступенів, низьку вартість цих ступенів. Зокре
ступінь Ph. D. викликає багато застережень, бо він став фетише
який відрізняє, але не вирізняє молодих людей, які на ділі в жит
ще нічого не дали. Стосовно академічних ступенів серед америка
ських студентів панує плитке ідолопоклонство, ступінь здобуваю
просто «для пущей важности». Фактично кожний, навіть найслабш

---

[23]) Деякі стипендії мають політичний характер і відограють ролю стим
лів, плянованих і керованих державою. Такими є, напр., стипендії Фу
брайта, які являють собою сито, через яке пересівають студентів, як
висилають на студії за кордон і які відограють теж ролю магнету для
кордонних студентів, щоб вони приїздили вчитися в університетах СШ
Без цього магнету притягаюча сила американських коледжів є ще не
статньо міцною. Згадаємо, що в англійських високих школах учил
у 1960-61 році 12 410 закордонних студентів, що становить понад 10% ус
кількости студентів. Відсоток же чужинецьких студентів в американ
ських школах становить тепер 1,4% усієї кількости студентів.

[24]) Треба визнати, що дотепер стосування такого принципу мало де
підстави. Виявилось, що доволі багато дуже слабих чи просто недбал
студентів, завдяки вазі мозолі та сприту в житті у США, зуміло досяг
видатних і дуже рентабельних постів і в літньому віці з вдячности
сантименту до своєї школи вони наділюють її значними дотаціями.

До речі, коли ми тут згадуємо про вдячність та сантимент, то дода
що не всі дослідники є згідні, що саме такою є мотивація цих «меценат
Деякі обсерватори підкреслюють, що фінансова підтримка культурн
змагань у США, яку здійснюють багатії, що відзначаються доволі ни
ким інтелектуальним рівнем, є насправді продиктована непереможн
бажанням продемонструвати свою силу і в цій ділянці. Але до культу
та інтелекту вони далі ставляться з прихованою злобою.

дент, в якого є маркантні недоліки та прогалини в попередній ті, може все таки без труднощів здобути цей академічний сту- ь [25]). Блискучу картину того, що являє собою ступінь Ph. D., дає ордж Боас, професор історії філософії в університеті Джона Гоп- са. Він каже: «Я критично наставлений до носія ступеня тому, що, правило, він аж ніяк не виявляє себе як науковець... це просто дина, яка пройшла через деякі іспити та випробування, але ці іс- и посвідчують тільки наявність видержливости, терпеливости, льности, залицяння та харитативного характеру факультетів». ті, професор Боас є дуже скромної думки про якість американ- их дисертацій і вважає, що ними майже ніхто не користується. ком правильно відмічається, що академічні ступені у США при ерішній системі «масової освіти» є здебільша патентами на пере- ність і зовсім нічого не говорять про здібності носіїв цих ступенів. к іншим, боротьба з цією всепануючою пересічністю в американ- их університетах є надзвичайно важкою. Дотепер ті, які її розпо- али, програвали. Американські дослідники стану в університетах США Т. Каплов та Р. Дж. Мак-Ґі подають таку характерну при- у звільнення одного професора з роботи: «Він був дуже критич- наставлений до пересічности великої кількости своїх студентів,... не мав ніяких симпатій до пересічности, ніколи не розумів, що же багато людей у світі є пересічностями у своїй інтеліґентності». анне речення, яке відзеркалює думку великої більшости керівних у США, показує в усій кошмарній величі американську аполо- пересічности та обмеженості, як таких. До чого така політика водить на практиці, бачимо на прикладі розхвалюваного Міннесот- ого університету. Пересічний рівень 60% кращих студентів з усіх, вчається в університеті, виносить за американськими стандартами зв. IQ) лише 115, себто надзвичайно мало навіть на вже низькі оги американських тестів на інтеліґентність. Гуманістичними та ґяльними науками студенти не займаються зовсім; вистачить ска- и, що студент комерційного факультету у своїй програмі має ли- 18% лекцій з таких наук, як історія, література та мови, та і в 18% панівну ролю відограють такі соціяльні дисципліни, як пси- огія та реторика. У студентів дентистики т. зв. ліберальні науки, то не технічно-спеціяльні, займають лише 4%! Зате університет 23 паркувальні площі на 7 000 автомашин, а найбільше імпозант- о та найпопулярнішою будівлею на «кемпус-і» є футбольна арена,

[25]) Наводимо тут декілька висловів дослідника цього питання, д-ра віна Евріха з фундації Форда (див. «New York Times Magazine», February 1960): «College education is mere commodity. It is possible for any high school duate — no matter how poor a student or how bad his high school — to get a ege degree». «The degree fetish not withstanding higher degrees do not add a nificant increment of persuasion except in technical parts. In general, a doctorate y be an encumbrance. There is an academic connotion about the Ph. D. that may hard to overcome: it sort of makes a man stick out».

яка вміщає 65 000 глядачів. Проте університетська влада цим ні
не стурбована, і керівник катедри англійської мови заспокійливо з
явив: «Хоч наші студенти багато чого не вміють. але вони проявляю
хотіння навчитись». Зате стурбованими є державні діячі США, які п
всякденно бачать занепад престижу США і в цій площині. Особли
знаменними є слова сенатора Дж. В. Фулбрайта, який спеціяль
цікавиться ділянкою освіти. На конференції у Стенфордському ун
верситеті 29 липня ц. р. він сказав, що саме керівні органи америка
ських університетів відповідають у великій мірі за погану репутаці
високих шкіл у США і за антиінтелектуальні настрої американсько
громадянства. Навчальна програма високих шкіл в США, сказав Фу
брайт далі, просунула на перший плян ряд безвартісних субститут
замість знання переважає опінія «мас», замість твердих перекона
— ресантименти, замість філософії — пристрасність. Тому абсол
венти таких шкіл не вправляються з моральними та соціяльними з
вданнями, які покладає перед ними сучасність.

Американський загал був довгі післявоєнні роки заколисуван
статистикою, згідно з якою кількість високошкільних ступенів наче
то постійно росла (за війни, в 1940-1945 рр. вона впала катастрофічн
Але аналіза ділянок, в яких великодушно роздавано направо і налі
ступені мастерів та Ph. D., показує, що в 1945-1960 рр. вони прип
дають в основному на побічні, а не основні ділянки знання. Наприкла
у 1958 р. ступінь бакалавра дістало на педагогічних факультетах, я
щодо позему стоять часто нижче від педінститутів у СРСР, аж 82 8
особи, на комерційно-бухгальтерських факультетах — 51 254 осс
а на філософічнних факультетах — лише 2 981 особа. Не згадує
тут уже про те, що в багатьох американських коледжах та уніве
ситетах значна частина студентів вивчає такі незвичайні для евр
пейських критеріїв дисципліни, як гру на джазових інструментах
техніку театральних поставлень (мається тут на думці саме техні
поставлень, а не драматургія, як ділянка літератури) або навіть стос
вану кераміку та декорування стола (sic!). Дослідник Ш. Кідд пов
домляє про те, що кількість захистів ступеня Ph. D. в суспільних
гуманістичних науках з 1940 р. різко падає і в 1959-60 р. досягла н
безпечного мінімуму; зате збільшилась вона в таких ділянках,
насамперед комерційні студії, інженерські студії (проте незначн
психологія та психіятрія, журналістика, бібліотекарство, соціяль
опіка (social work) та інші, в роді згаданої вище кераміки чи реж
серії. Погоня американського студента за ступенем Ph. D. в найле
ших, не вимагаючих глибших студій ділянках є очевидною.

Дедалі частіше застосовується до американських високих шк
окреслення «едукаційна фабрика» (як відомо, фабрика випускає м
сову продукцію пересічного, стандартного зразка).[26]] Як ми вже зг

[26]) Генрі С. Комаджер уживає виразу «educational plant». Але часто з
стрічаємо гостріші окреслення. Наприклад, згаданий у нас раніше д

дували, в 1958-1961 рр. створено у США велику кількість різноманітних обслідувальних комісій у справах освіти і вислано за кордон (також і до СРСР) ряд видатних фахівців та педагогів, які повинні були знайти шляхи поліпшення стану. Проте справа тут не легка, бо накреслити практично здійсненний проєкт шкільної реформи за існуючих умов (демографічних, евгеністичних, соціяльних і політичних) не під силу жодній комісії. Тому більшість звітів різних комісій насамперед відмічає різні недоліки сучасної ситуації, але не завжди аналізує причини їх постання, не розкриває умов їх поширення, а часто соромливо чи навмисно промовчує генезу цих недоліків. Деякі публікації наводять лише перелік гідних наслідування позитивів та прикладів в інших країнах, але все таки не накреслюють тактики й методики перещеплення цих позитивів, не називають або не хочуть назвати передумов, за яких цих позитивів можна б досягти і в США [27]).

Тим часом ситуація на ділі є куди трагічнішою, ніж її малюють навіть критики цієї ситуації. Тут не допоможе поблікування голих звітів сенатських комісій, наприклад, про упадок престижу США у світі. Потрібно вжити конкретних заходів, щоб, поки ще не пізно, повністю змінити нове покоління у США, що більше, змінити психіку американців. Бо не все є в порядку з нацією, коли університетський професор з трудом заробляє 7 000 долярів у рік, а член бейзболової команди дістає 65 000 долярів. Недаром один із учасників дискусії в питаннях високої освіти у США, Давид Бороф, нагадує американцям відоме висловлювання де Торкевіла: «Американський народ є купецьким народом, а це значить, що його пожирає спрага за багатством, а вона веде з собою багато ганебних пристрастей: жадобу, обман та недовір'я». Виховане на таких традиціях, американське студенство керується, згідно з думкою Борофа, і в своїх студіях насамперед шкурницькими інтересами, застосовує критерій користолюбности навіть до академічних ступенів. Цей надмірно практичний підхід до життьових проблем відзеркалюється навіть у писаннях тих американських учених, які засуджують відставання навчальних програм у США, їх недоброякісність. Наприклад, д-р Лі А. Ду Брідж, президент Каліфорнійського технологічного інституту, він же голова Товариства американських фізиків та член Національної академії наук у США, намагаючися з'ясувати, задля чого потрібно поліпшити систему навчання, підкреслює, що основними цілями прогресу у США є: свобода, забезпеченість, вигода, щастя та мир, а в трохи сконденсованішій формі найвищими цілями в нього є: свобода, вигода, забез-

Джемс Р. Кілліян говорить про «млини наукових анальфабетів» і «scientific illiteracy».

[27]) Кращими працями можемо назвати такі: Edward Mc Crensky: Scientific Manpower in Europe, A Comparative Study on Scientific Manpower in the Public Service of Great Britain and Selected European Countries, Pergamon Press, New York — London, 1958; Nicholas De-Witt: Soviet Professional Manpower, Its Education, Training and Supply, National Science Fundation, Washington, 1955.

печеність, добре життя. Порядок, в якому перераховуються цінності життя, є надзвичайно характерний для США і виявляє гегемонію матеріялізму. Ми ще можемо погодитися, що свободу поставлено на першому місці; але ніяк не можна акцептувати порядку, в якому вигода та забезпеченість (одним словом, «легке», «вигідне» життя) передують таким величинам, як мир та щастя. Не дивно, що в останні роки помічається серед деяких кіл американської інтеліґенції намагання цинічно капіталізувати своє становище саме як інтелектуалістів. Є відомими випадки, коли зовсім побічні, маргінальні (extracurricular) прибутки вченого, прибутки, які, підкреслюємо, він в стані мати тільки тому, що став професором якогось відомого університету, в кільканадцять разів перевищують його формальну заробітну плату («Time» від 19 грудня 1960 р., наводить такий приклад: заробітна плата вченого виносить 12 000 долярів у рік, а його побічні прибутки — 730 000 долярів).

Як може розвиватися наука в країні, в якій навіть дуже відомі вчені не можуть досягти високої платні чи високого становища, якщо вони хочуть залишитися тільки вченими? Лише тоді, коли вони беруть на себе вантаж адміністративної роботи, яка становить серйозне гальмо в їхній науковій діяльності, їм інколи довіряють визначніші пости. Відомим став приклад з N.A.S.A. (National Aeronautic & Space Administration). Цю установу забезпечено великими фондами і створено в ній ряд люкративних квазінаукових, а на ділі адміністративних постів, на які перейшло доволі багато науковців з різних постів в інших науково-дослідних установах. Утечу науковців ці установи пережили дуже боляче, а їх наукові програми зазнали негативних зрушень та запізнень. Але водночас і досягнення N.A.S.A. виявилися не дуже блискучими, себто — створення N.A.S.A. з її адміністративними постами для вчених зовсім не стимулювало розвитку науки так, як цього очікувано. Про від'ємні наслідки навантажування вчених різними побічними, здебільша адміністративними обов'язками цікаво висловлюється Ф. Брандретт, високий брітанський державний урядовець (отже не вчений), у своїх статтях в «New Scientist», v. 10, September 22, 1960 & September 29. 1960.

Як може поступати вперед наука (наука, не технічне знання) у США, коли інтелектуалісти змушені в цій країні соромитися своєї інтелектуальности, укривати її та маскувати, а коли вона все таки якимсь чином виявляється назовні, вони мусять вибачатися за неї перед масами? [28]) Що більше, навіть серед т. зв. університетських кіл чуємо голоси, які боронять низький рівень. Ми вже раніше згадали про непереможний вплив статусу обмежености та мірноти при оцінці роботи американських студентів [29]). Доходить до того, що висловлюєть-

[28]) Possessors of intellect try to mask or apologize for it. There exists an embarassment at his own qualities» (Jaques Barzun: The House of Intellect.

[29]) Розглядаючи деякі маркантні недотягнення в інтелектуальному житті у США, не слід забувати про географічні і насамперед кліматичні осо-

ся пересторога, щоб, на Бога святого, не перевантажувати бідних студентів наукою, бо вони можуть налякатися і взагалі не захочуть записуватися у вищі навчальні заклади. Також маємо віднотувати більше, ніж дивні голоси, які перестерігають перед надмірним навантажуванням студентів навчанням чужих мов, мовляв, чужинці все одно здебільша розуміють англійську мову, яка буцім то ось-ось готова стати «всесвітньою мовою». Окрилений таким американським патріотизмом, викладач Техаського університету Б. М. Штеґман пропонує не обтяжувати американських студентів вивченням російської або якоїнебудь іншої слов'янської мови, бо в СРСР щораз більше молоді вивчає англійську мову, і прибулих у Східню Европу американців будуть там добре розуміти. Подібні переконання поділяє, мабуть, і державний департамент у Вашінґтоні: підлегле йому інформаційне аґентство, яке займається пропаґандою американських штандпунктів за кордоном та розвідкою, видало нещодавно постанову, згідно з якою знання чужої мови вже більше не є передумовою підвищення в кар'єрі стосовних працівників департаменту [30]). Вимусили цю постанову вищі урядовці департаменту, яким, як виявилось, було не під силу вивчити бодай приблизно чужі мови, хоч їхньою спец'яльністю є якраз справи неамериканських, чужих країн. Ситуація тут стає незручною, бо її вже помічають і чужинецькі вчені, які перебувають на студіях у США, навіть учені, які в основному прихильні до США. У своїй книзі «США, мотиви та структура» німецький дослідник Гельмут Шек згадує про свої розмови з абсольвентами американських університетів, які відкрито признавалися, що вони самі не знають, як вони дійшли до своїх академічних ступенів. До речі, Шек дивується, що найслабішими точками американської системи стала освіта та соціяльне замирення, себто якраз ділянки, в яких американці, видавалось би, могли б найкраще застосувати принципи раціональности чи матеріялізму свого світогляду. Висновки аналізи Шека настільки цікаві, що ми наведемо їх тут в оригіналі: «Wir sehen also, wie die amerikanische Nation, durch die soziologisch ahnungslose Verfallenheit

---

бливості цієї країни, які теж впливають на те, що ця діяльність не може як слід розвинутись. Величезні простори США належать ще й сьогодні до надзвичайно слабо заселених земель, а деякі з них є просто пустарями і навіть пустелями. Таким чином постає ізольованість між окремими населеними точками, яка відбивається і на психології людей. Великим негативом США є їх здебільша дуже гарячий клімат. Більше, ніж чотири п'ятих території США відзначаються довгим, напівтропічним літом; поруч високих температур панує ще й велика вологість. Більша частина території США зовсім не знає зими, а там, де вона приходить, вона має дуже лагідний характер — за винятком декількох центрально-північних стейтів. Довгі літні спеки помітно знижують працездатність людини, і за таких умов американські студенти, очевидно, не можуть проявляти якоїсь особливої інтелектуальної видержливости. Вкрай виснажуючі кліматичні умови американського літа охоплюють, як відомо, навіть «північні» райони США з такими містами, як Нью-Йорк, Філядельфія, Бостон, Чікаґо.

[30]) Language Stress is Eased by U.S.I.A., New York Times, November 27. 1960.

ihrer politischen und juristischen Führungsschicht und den abstrakten Egalitarismus, in einer weltgeschichtlich kritischen Phase gerade dort sich selbst zu schädigen beginnt, wo sie massvolle und praktische Vernunft am meisten nötig gehabt hätte: auf dem Gebiet des Schulwesens und des sozialen Friedens».

*

Ми навели вище висловлювання Торкевіла, яке характеризує підґрунтя комерційного підходу американців до всіх життьових проблем. Цей комерційний світогляд зазнає часто засудження, як одна з причин заламання освітньої системи в США. На жаль, це засудження є найчастіше формальним, воно все ще вагається виразно й голосно назвати лихо його іменем. Ще й тепер у США переважають кола, які в комерційному світогляді вбачають первень могутности США, як держави. Учасники багатьох, навіть чисто наукових конференцій у США, з несмаком відзначають, що майже кожна з них починається декларацією американського «вірую» комерційного зразка («We believe in a free enterprize»). Застереження щодо демократії американського типу є ще рідшими та анемічнішими за вислови критики «купецького підходу». Ті, що живуть у США, з цього навіть не дуже дивуються, бо демократія чи то демократизм стали малощо недоторканими кумирами у США. Але трагічність сьогоднішньої ситуації приневолює здорово думаючих людей і тут висловлюватися проти деяких типових атрибутів принципів демократичности, не завжди правильно у США зрозумілих. Ми згадали, що Шек засуджує американський еґалітаризм [31]). Споріднений з еґалітаризмом і не менше небезпечний соціяльний конформізм, який розрісся в США до кошмарних розмірів, мусить теж зазнати критики. Треба мати на увазі те, що підкреслив уже професор Колюмбійського університету Жак Барзун (француз): «Процес демократизування в Америці зумовив загальне зниження рівня». Особливо великої цивільної відваги треба, щоб виступити з критикою аспектів демократії. «Поступові» оборонці американської демократії, якраз тієї демократії, яка, як каже Барзун, стягає кожного члена суспільства вниз, на нижчий рівень, атакують тих сміливих, які виступають проти ідеалізування демократії, як самоцілі, називають їх ультраконсерваторами; але й вони не можуть затаїти деяких явищ та процесів у США, які говорять про те, що демократія надто часто набирає тут деґенерованих форм, які нагадують охлократичну олігархію.

---

[31]) Еґалітаризм викривленого, дешевого американського зразка зазнав нещодавно критики і видатних американських біологів. На противагу до «моральної» аргументації партикулярних релігійних груп та соціяльно-реформаторських кіл, відомі вчені-лікарі Ґарет та Інґл доводять на базі глибокої аналізи генетичних та біологічних факторів, що проповідуваний тепер у США тип еґалітаризму не має покищо жодних солідних наукових підстав.

Аналізуючи уважно стан, в якому опинилась освіта у США, а
мперед аналізуючи заходи, спрямовані на її поправу, що їх не
думано, порядком традиційного у США експериментування накре-
ють різні, часто до того не покликані та некомпетентні люди
пр., журналісти), ми приходимо до висновку, що найважливішою
редумовою поліпшення стану є не та чи інша реформа навчальної
ограми у високих учбових закладах, але глибоке переформування
рощених і фальшивих життєвих концепцій, які закоренилися се-
американців у наслідок їх матеріялістичного світогляду і кепсько
зумілих принципів демократичної рівности. Згаданий уже нами
ериканський учений Ду Брідж правильно відмічає, що за теперіш-
іх умов випускники американських коледжів та університетів —
де факто здебільша неграмотні невігласи, хоч вони і мають ма-
герські і навіть докторські титули. Ці люди мусять бути замінені
дими, при чому не «спеціялістами» з інших лише ділянок чи ро-
ами-манекенами іншого зразка, а людьми з завершеними характе-
ми, повноцінними індивідуальностями з виразним обличчям у кля-
ному, гуманістичному розумінні. Потреба виховувати таких ши-
коосвічених людей з міцними характерами знайшла вже давніше
зне зрозуміння в Європі, і особливо маркантним є при цьому те,
підписуються під цією ідеєю не вчителі клясичних мов чи, ска-
м, філософи, а керівники господарських кіл, промисловці, великі
приємці, купці. Один з речників цих кіл, д-р Ганс Шмуц, дирек-
товариства для розвитку промисловости у Швайцарії, заявив в
ній своїй доповіді, що сьогоднішня школа повинна виховувати в
ршу чергу характер та особовість, а не тільки давати вузьке знан-
. Д-р Шмуц каже дослівно так: «Die Schule habe nicht einseitige
ezialisten, sondern Persönlichkeiten auszubilden, die sich fachlich selber
spezialisieren vermöchten. Anstelle der heutigen Fach- und Verstandes-
dung habe die Charakter- und Allgemeinbildung zu treten» (див. стат-
: «Unser Generationenproblem als Ausdruck der Gesellschaftskrisis»,
Neue Zürcher Zeitung», 25 травня 1960 р.). Ці слова повинні стати
йтмотивом для всіх тих, які збираються накреслювати якісь за-
ди для піднесення освіти у США.

До речі, людський матеріял у США в основному не лихий. Молодь,
ки вона не підпаде під впливи масової патології чи шизофренії
ериканського міста, визначається непоганою вродженою інтеліґен-
зю, малощо не дитячим ентузіязмом, (який так легко звести на не-
авильний предмет зацікавлення, якщо відсутня пересторога), спон-
нністю імпульсів та реакцій, інтересом до всього нового, що власне
становило б запоруку прогресування. Але, як каже відомий зна-
ць модерної людини, великий англійський письменник Олдес Гак-

слі, «це все хоч і золото, але в руді, не витоплене, не очищене»[32]. Мавши на увазі такий людський матеріял, треба завжди пам'ятат і про те, що тут зовсім не вистачить, як ми вже відмітили, змін системи вищої освіти чи збільшення вимог до студентів. Р і ш а л ь н и м є п е р е в и х о в а н н я в с ь о г о с у с п і л ь с т в а, в с і в е р с т в н а с е л е н н я. Бо, щоб освіта розвивалася та давала овоч кінче потрібно розуміти її вагу, потрібно, щоб її активно підтриму вали якнайширші маси, а не окремі їх представники[33]). Разом із ци треба усвідомити, що базою процвітання науки в будь-якій країні не тільки університети, які є власне лише завершуючою ланкою системі освіти, її надбудовою, але також школи та освітня систем яка охоплює дитячі роки людини. Відомий англійський педагог Фурно правильно зазначає, що освіта людини починається з моменто її народження. Чим раніше защепити молоді наукові (або мистецьк зацікавлення, тим більше в неї буде щирого, некористолюбного ентуз язму в праці, тим більше часу і тим кращу змогу матиме вона, щоб по знайомитися з предметом детально, повністю його опанувати, тим кра щі будуть у неї можливості досягти в дан'й ділянці д о с к о н а л о с т і яка повинна бути найвищою метою кожної людської дії.

---

[32]) Гакслі далі характеризує цю молодь так: «The pity was that by ther selves and undirected as they were by a right knowledge of the nature of things, th should be so impotent for good, so inadequate of anything a reasonable man cou call salvation».

[33]) Інтерес усього суспільства, зокрема в Америці, повинен бути про диктований також економічно-фінансовими аспектами. Тоді як військови бюджет або закордонна допомога (foreign aid) є серед суспільства у СШ предметом широких дискусій, бо на них ідуть громадські гроші, — д шкіл це суспільство чомусь не проявляє належної уваги і не дискуту правильности грошових інвестицій, хоч величезна кількість шкіл (в том числі і університетів, зокрема стейтових) утримується також на гро мадські гроші.

КИРИЛО МИТРОВИЧ:

НОВІ АСПЕКТИ СОЦІЯЛЬНОГО ЖИТТЯ

Дивним збігом обставин цього літа появилися два важливі документи, які торкаються т. зв. соціяльного питання. Ними є енцикліка «Матер ет магістра» папи Івана XXIII, датована 15 травня та опублікована 15 липня, і програма комуністичної партії Радянського Союзу, оголошена 30 липня. Майже одночасне опублікування не тільки дає нагоду порівняти ці два документи і приглянутися двом діяметрально протилежним орієнтаціям в організації суспільного життя, — воно теж нагадує громадській думці про важливість та актуальність соціяльного питання.

АКТУАЛЬНІСТЬ СОЦІЯЛЬНОГО ПИТАННЯ

Поява цих документів є дуже на часі тому, що сталося так, що соціяльне питання, яке є одним із найважливіших нашого століття, в наслідок світових воєн та сконцентрування уваги суспільної опінії на організуванні та утриманні мілітарних сил, відсунулося на дальший плян, загубилося в протиставленні доктрин двох світових блоків. Зокрема на Заході, в курсі мобілізування громадської думки проти небезпеки комунізму соціяльним справам не присвячується належна увага. Можна сказати, що з протикомуністичною «водою» вихлюпнуто і «дитину» — суть речі. Це виходить тільки на користь Заходу, бо такий підхід робить оборонні заходи та оборонну пропаґанду Заходу порожньою. Наслідком цього є те, що там, де соціяльне питання (а в колишніх колоніяльних країнах і національне питання) не знаходить відповіді в західній оборонній доктрині або бодай початку розв'язки, — там нові держави виломлюються з західньої оборонної системи і стають на «невтральні» позиції, а то й на шлях співпраці з «соціялістичним блъоком».

Захід гордиться своїм прагматичним підходом до соціяльних та економічних проблем. Це, безперечно, дає непогані результати — завдяки демократичній конфронтації думок і організованих професійних сил. Але такий підхід тягне за собою і неґативні наслідки: передусім прислонення самих принципів, не говорячи вже про цілі, а дальше — брак всякої тяглої практичної соціяльної політики. Не диво, що всупереч значному покращенню життєвих умов робітництва на Заході, воно все ще стає легкою жертвою комуністичних обіцянок та войовничих гасел. Брак ясних світоглядових принципів дає при-

від до легкого захоплення утопічними, іноді абсурдними, але виструнченими ідеологіями.

Не менше важливою є потреба нового наголошення основних принципів соціяльного життя для націй, поневолених більшовизмом. Уже на порозі комуністиної ери СРСР не перестає поборювати в себе дома «буржуазні пережитки» і природне прямування одиниць і соціяльних груп до господарювання на приватному, льокальному чи національному принципі. Прикладом може послужити хоч би те, що до крайньо малих розмірів зведений приватний сектор в СРСР позначається найбільш інтенсивними осягами (напр., продукція молока, м'яса). Очевидно, не тільки існування цього цілком здезорганізованого сектора висуває соціяльне питання, як таке, на порядок денний у соціялістичному бльоці, а і бездарність самої урядової системи в ділянці задоволення зростаючих потреб високо індустріялізованого суспільства. І також — не звичайне акцентування приватної ініціятиви зможе задовольнити серед народів «соціялістичного бльоку» бажання соціяльної справедливости та всебічного розвитку соціяльного та економічного життя, а ясне і переконливе наголошення основних принципів та ідеалів здорової, природної структури суспільства.

Не тільки 70-ліття першої папської соціяльної енцикліки — «Рерум новарум» з 1891 р. і не покінчення з сталінською епохою та бажання задовольнити населення спочатку «відповідно до здібностей», а опісля «відповідно до потреби», спричинили появу згаданих документів. Це тільки претексти. В основному нова енцикліка і нова програма КПРС викликані новою економічною і політичною ситуацією у світі: недаром обидва документи велику увагу присвячують автоматизації, синтетичній хемії, біологічним знанням, атомовій енергії, а дальше плянетарному співвідношенню ресурсів і продукції всіх народів, переборенню віддалі, політичній і соціяльній взаємозалежності націй (див. енцикліка «Матер ет магістра», стор. 17-18 за виданням Maison de la Bonne Presse в Парижі, част. I, параграф «Останні зміни», а також «Програма КП СРСР», част. II). Не стільки осяги СРСР. як радше нові технічні можливості та нова міжнародня дійсність примусили партію зайняти до них становище.

ПОГЛЯД У МИНУЛЕ

Порівняння цих двох документів цікаве не тільки в їх сучасних аспектах, але теж і в аспекті минулого. Очевидно, вже з перших моментів конфронтації поглядів на соціяльні проблеми індустріяльної доби зарисовується діяметральне розходження між християнським вченням, репрезентованим папськими енцикліками, і марксистським матеріялістичним підходом. Інша концепція людини, інше поняття суспільства, відмінний погляд на суть і прямування історії. Але при цьому треба відмітити, що ненормальність, невідповідність до гідно-

людини, до її природних прав, характеристичні для ліберального галістичного суспільства, однаково тавруються по обох сторо- Про суспільство, коли в економічній д лянці панувало «право нішого», папа Іван XXIII пише так: «Тоді як у руках небагатьох омаджувалися величезні багатства, працюючі маси знаходилися ювах зростаючих нестатків: невистачальні заробітні або просто дові платні, виснажливі умови праці, безоглядні як щодо фізич- здоров'я, так і щодо моралі та релігії; зокрема негуманні умови ді, в які поставлено дітей і жінок, мариво завжди загрожуючого обіття, родина в процесі розкладу».

цією реальною, здоровою оцінкою соціяльного стану наприкін- XIX стол. порівняймо доктринерську схематичність «Програми»: піталізм, останній експлуататорський устрій. Розвинувши в гі- ських розм рах продукційні сили, він перетворився опісля у ве- у перешкоду на шляху суспільного поступу... При капіталізмі вні і вирішальні засоби продукції належать невеликій щодо чи- ності клясі капіталістів, а одночасно величезна більшість насе- ля складається з пролетарів та півпролетарів, позбавлених засобів дукції і тому змушених продавати свою робочу силу і своєю пра- створювати прибутки і багатства пануючих кляс суспільства».

Ці окреслення ситуації, в якій знаходилося робітництво в період виненої ліберально-капіталістичної системи господарства, є одно- ю дефініцією соціяльного питання. Спільне ствердження незрівно- еності та несправедливости розподілу дібр продукції суспільства динокою спільною рисою обох документів. Ця спільна вихідна ка унагляднює ще й той факт (що його під гук марксистської про- нди дехто охочий призабути), що соціяльне питання є не просто ксизмом змайстрована або вигадана справа, а реальна, на порядку кожного модерного суспільства поставлена величина. Це спів- лення показує теж, що, незалежно від марксизму та інших со- лістичних напрямків, інша течія, течія християнська, здатна бу- добачати цю суспільну недугу і поставити справу її розв'язки і як пільно-правний, і як індивідуальний обов'язок. Очевидно, самого ки зформулювання цього суспільного явища та накреслення шля- до розв'язки не вистачало для досягнення конкретних вислідів. жна визнати, що християни не кинулися з місійним запалом до в'язки соціяльного питання відразу після появи енцикліки «Рерум арум» у 1891 р. Але теж треба визнати, що «соціяльна свідомість» стиян була, починаючи з цього моменту, невідклично й безпово- но зрушена і не перестала мобілізувати дедалі ширші суспільні стви для боротьби за соціяльну справедливість. Християнські син- ати, які почали діяти в перших роках цього століття і сьогодні ежать до трьох найбільших світових синдикальних централь, ба- о спричинилися до нормалізації суспільних стосунків і своїми до- аннями, і своєю ролею реалістичного поміркованого чинника.

Тут треба нагадати про ще одне розходження в суті і поступува
між християнською соціяльною аспірацією та марксистським під
дом. В християнському розумінні йшлося напочатку про реставра
природно-правного стану одиниці та суспільства. Папські енцикл
наголошували не тільки права покривдженої робітничої кляси, але п
ва й обов'язки людини, як такої. Отже їхній заклик був закликом не
громадянської війни, а до оборони прав людини. Вони проголошув
не тільки обов'язок справедливого розподілу суспільних дібр, ал
такі права, як право на приватну власність, включно з власністю
засоби продукції, поки це не загрожує суспільству.

Марксистське вчення наголошує натомість права тільки однієї
кривдженої кляси і шукає розв'язки в диктатурі цієї кляси, в її па
ванні над іншими суспільними клясами і наостанку у зрівнянні в
з собою. Чи це зрівняння є привілеєм, чи спільним закріпаченням,
на це дає відповідь сьогоднішня совєтська дійсність. В оголоше
«Програмі» партія ставить собі як виразне завдання зрівняти хлі
робське населення з міським робітничим населенням: «Ліквідація
ціяльно-економічних та культурно-побутових різниць між містом
селом є одним із значніших досягнень будування комунізму». За
шається питання, чи насильницькі методи та примусові цілі, про
лошені марксизмом, можуть за своєю природою створити якесь зрів
важене суспільство.

Резюмуючи минуле, і енцикліка, і нова «Програма» дають вис
деяким новим аспектам модерного світу, які навіть у перших тео
тиків соціяльного питання були тільки намічені, але за останні
літ знайшли висліи і випробування в конкретних суспільних від
синах. На цьому місці бажаємо коротко сконфронтувати ці основні
пекти, не входячи в детальну аналізу обох документів.

НОВА ФІЛОСОФІЯ ПРАЦІ

В модерних умовах індустрійної структури суспільства зайш
потреба зайняти становище до проблеми, яка перед тим виразно
ставилася: проблема місця і ролі праці в житті одиниці й суспільст
В модерному суспільстві з усією гостротою ставиться проблема п
ці, як одинокого джерела засобів життя для переважної більшости
селення. Перед суспільством і його органами постає завдання заб
печити за населенням цю потребу. З цього постало формулован
«право на працю». А з цієї основної потреби випливають у дальшо
інші аспекти проблеми праці: для одиниці — підготова, вишкіл
дальше оплата праці, повага й гідність робітника; для суспільст
— органи оборони праці та працівників, взаємини між цими орга
ми та одиницями і публічною владою.

Погляди на ці проблеми є, очевидно, відмінні, в енцикліці і в «П
грамі». Відмінні вони передусім в орієнтації та у вихідних прин
пах, хоч у матеріяльних аспектах вони можуть і зустрічатись. Іде

основному про те, щоб забезпечити за кожним можливість здо-
ı засобів існування. А в пізнішій, сьогоднішній і майбутній, ста-
- забезпечити за кожним творчу участь у суспільному добрі. Згід-
у цих загальних цілях є більш обумовлена матеріяльними ви-
ми часу, ніж якоюнебудь спорідненістю в поглядах цих двох до-
нтів.

комуністичному розумінні праця абсолютизується, стає метою
себе самої. Від боротьби за право на працю, через етап організу-
я праці під диктатурою пролетаріяту треба прямувати до стану,
якому «праця для добра спільноти стане для всіх першою жит-
о потребою», коли «праця перестане бути засобом для прожитку,
ретвориться у справжню творчість, джерело радости» («Програ-
II; вступ).

християнському розумінні праця навіть на найвищому щаблі
ки, там, де вона є навіть атрибутом людини, засобом власного
коналення та співучасти в житті спільноти, не перестає мати
рументальний характер. Праця є «не тільки товар, але виявлення
и» («М. et м.», стор. 9), і характер праці вимагає того, щоб у
оцінити особу, її професійну специфіку, а не тільки квантита-
ий вклад у підприємство. Але понад усе важливішими є моральні
хові цілі людини, які випливають з її «першенства онтологічного
елеологічного» і над суспільством, і над усіма формами та засо-
ı існування в світі («М. et м.», стор. 35 і 68). У цьому розумінні
пських енцикліках, включно з останньою, є відсутнім формулю-
ія якогонебудь дефінітивного стану чи форми суспільства з іде-
им способом розподілу дібр. Натомість наголошеним є принцип,
людина в усіх умовах має зберегти право вільної особистої участи
правом ініціятиви та відповідальности — в суспільному житті і
не диспонування матеріяльними та культурними вартостями для
гнення своєї особистої, природної мети, якою є прямування до осо-
ої повноти та досконалости в християнському розумінні.

ЦІЯЛІЗАЦІЯ

Нові економічні і соціяльні умови індустріяльного суспільства
вели до створення багатьох нових суспільних установ та зв'язків,
роблять суспільство зовсім новим у порівнянні до його історичних
м, а також радикально міняють становище одиниці в суспільстві.
нові інституційні суспільні взаємини енцикліка «Матер ет магістра»
еслює терміном «соціялізація». Під цим терміном розуміється та-
стан суспільства, коли воно законами та розпорядженнями і че-
свої органи виступає на всіх щаблях життя одиниці та суспільного
ття з метою забезпечити основні життєві вимоги і права одиниці
клітин спільноти. Ідеться тут про забезпечення навчання для мо-
і, забезпечення на випадок безробіття, медичного догляду, куль-

турних потреб широких кіл населення, а дальше забезпечення в ст
рості, при непрацездатності і т. д.

Це явище соціялізації є фактичним станом нашого часу, і тут ідет
ся не про розгляд його генези, а про розуміння його суті та йо
унапрямлення.

Для марксистського комуністичного підходу метою цього проце
є повне забезпечення суспільством як матеріяльних, так і дух
вих потреб одиниці та суспільних клітин («Програма», I, II та I
вступ). Це відбувається шляхом переборення експлуататорських су
пільних відносин і забезпечення повної рівноправности всіх у їхн
потребах. Людина мала б кінець-кінцем стати власником тільки «пре
метів особистого вжитку». В суті речі, як би ідеально не розглядат
такий стан, незаперечним останеться, що фактично людина буде
повній, залежності від суспільства чи держави. А коли подумати, ш
фактично і дальше одна ідеологія, одна суспільна формація (парті
мають доглядати, скеровувати, оцінювати і здійснювати цю мету,
трудно уявити собі, як такий стан можна називати вільним, всебічни
духово багатим. Певнішим є, що людина в такому стані буде мат
задоволеними елементарні та мінімальні потреби життя, але без тог
щоб мати теж можливість власного, особистого задоволення найви
щих (а не мінімальних) і всебічних (а не вузьких ідеологічних) ду
хових потреб. Що більше, людина, будучи на службі в суспільстві, по
збавлена ініціятиви та відповідальности у справжньому розумін
цих слів. Вона може тільки менше чи більше точно виконувати дору
чення програми. А щодо обіцяних структуральних змін суспільств
то в даному випадку вони мають виключно зовнішній характер за
лежности всіх членів суспільства від управляючих органів. Щод
структуральних змін у напрямку збагачення можливостей виявленн
специфічних рис особи або окремих суспільних прошарків, то, оче
видно, це просто переходить межі розуміння цієї суспільної систем

В обличчі такої орієнтації «соціялізації» енцикліка «Матер ет ма
гістра» вважає за потрібне вказати, в чому соціялізація є кроком впе
ред на історичному шляху людства і за яких передумов вона не ста
не новою шкаралупою, яка ув'язнить людину. Соціялізація, як вия
солідарности суспільства з усіма його членами, як забезпечення основ
них прав людини на гідне й повновартісне життя, є великим кроко
вперед. Однак людина не сміє стати — через всебічну опіку суспіль
них органів — рабом суспільства. Тут насувається проблема правиль
ного розуміння поняття суспільства. Колективістичне наголошенн
першенства інтересів і вимог суспільства веде до заперечення свобод
і власного життєвого шляху одиниці. В християнському розумінні мо
ральне першенство спільного добра має цілком інший характер, бо во
но розуміється як повнота стану та передумов, в яких одиниці та по
середні суспільні клітини користають з можливостей повного роз
витку. Спільне добро є в цьому розумінні на службі одиниць, одини

ці не є жертвою колективу. Таке суспільство енцикліка називає «справжньою спільнотою» (стор. 24) і протиставить її збірноті автоматів.

При цій нагоді треба теж згадати, що, говорячи про соціялізм і про його сучасні тенденції, енцикліка згадує не тільки комунізм, а і всі інші відміни соціялізму марксистської інспірації. Річ у тому, що з християнського боку йдеться про ствердження, що в усіх цих марксистських соціялістичних концепціях уже основна концепція людини, суспільства і їхніх взаємин є фальшива і може в той чи інший спосіб привести до фальшивих також наслідків. Церква не дозволяє йти на компроміси в цих основних справах. Але це не є проголошенням війни всім відмінним від християнської орієнтаціям у соціяльних справах. Навпаки, енцикліка закликає до вирозуміння та до безінтересовної співпраці з іншими орієнтаціями в тих ділянках, які могли б спричинитися до спільного добра.

Обговорення соціялізації є важливе ще й тому, бо воно замикає епоху непорозумінь та боротьби довкола цього поняття і довкола суспільних норм, законів та органів, які переводили його в життя. Соціялізація означає, що етап ліберальної структури суспільства пройдено; що спільнота усвідомила собі відповідальність за всіх її членів і що мусять існувати органи спільноти, завданням яких є забезпечення відповідних суспільних функцій для добра всіх.

ПРИВАТНА ВЛАСНІСТЬ І ФУНКЦІЇ СПІЛЬНОТИ

Визначення функції спільноти висуває ще потребу уточнити принцип стосунку приватної власности до суспільством завідуваних дібр. Щодо цього, то в «Програмі» йдеться про те, щоб за найближчі 20 років створити передумови для того, щоб у комуністичнім суспільстві не тільки не існувала приватна власність (крім речей особистого вжитку), але щоб і не було потреби для цього. До такого стану змагає комунізм для того, щоб знищити два основні негативи історичних форм суспільства: клясову боротьбу та експлуатацію людей людьми. Трудно уявити собі, що фактично означає таке окреслення комуністичного суспільства. Радянський Союз не дає ніяких можливостей позитивного уявлення про ці речі, бо ні розподіл дібр, ні різниця між стилем і рівнем різних суспільних прошарків в СРСР не говорить на користь заникання суспільних антагонізмів. Чи система державного і навіть т. зв. суспільно-кооперативного завідування (під доглядом і керівництвом партії!) всім добром розв'яже дві названі проблеми? Щодо цього виникає радше сумнів, ніж сподівання. Зате певним є, що людина почувалася б у даній системі не стільки забезпеченою, скільки залежною. В такій системі можна говорити не про свободу й повний розквіт людини, а що найбільше про свободу й розквіт у межах, визначених і допущених державою. Що це означає, на це вже маємо ваговиті свідоцтва в історії останніх десятиліть і сьогодні. В суті речі тут

ідеться про суспільну експлуатацію людей і про новий поділ на керуючих і підлеглих.

Супроти таких перспектив «Програми» енцикліка підкреслює, що економічне і соціяльне життя не є якоюсь мітичною цілістю та ідолом, якому потрібно було б жертвувати добро одиниць, а що ці суспільні функції виходять в основному з потреб та ініціятиви одиниці («М. ет м.», стор. 18 і 23). Задоволення потреб особи та спільности є основною метою суспільного життя. Індивідуальний та соціяльний аспект економічного життя підпорядковано моральному приматові особи. Моральним обов'язком і одиниці, і суспільних органів є допильнувати пошанування цих двох аспектів. З цієї основної настанови випливають права та обов'язки одиниці і цілости суспільства в економічних та соціяльних відносинах. Згідно з християнським вченням, не посідання приватної власности є джерелом суспільних недомагань та несправедливости, і не в колективізації полягає направлення цих недомагань. Обидва аспекти розподілу дібр, індивідуальний і соціяльний, мусять бути дотримані. Розв'язка цього дуалізму полягає не в якійсь математичній пропорції розмежування приватного й суспільного добра, а в кожночасних, доцільністю визначених співстосунках, які забезпечують основні вимоги й потреби цілости та одиниці.

Енцикліка стверджує, що принцип приватної власности є непорушний і що він є матеріяльною базою незалежности одиниці, її ініціятиви та відповідальности, її індивідуальних прямувань, а також зобов'язань супроти спільноти. В цьому розумінні енцикліка повторює, що приватна власність є оправдана теж щодо посідання засобів продукції («М. ет м.», стор. 10 і 36). Особисте покликання особи, її відповідальність за родину і незалежність родини від суспільної пресії вимагають посідання власних засобів. Це право на посідання власних засобів, на матеріяльну основу особистої незалежности суспільство має забезпечити за всіма суспільними прошарками, а передусім за робітництвом. Нормалізація заробітної платні і спільне посідання робітництвом засобів виробництва є етапами на цьому шляху.

Одночасно енцикліка констатує, що від часу перших голосів у соціяльних справах помножилася кількість інтервенцій суспільних органів та держави, щоб нормувати розподіл дібр, або щоб не допустити до надуживань чи несправедливости. Енцикліка не тільки оправдує ці інтервенції та зв'язані з ними інституції, але вважає в інтересах суспільного добра таку поставу суспільности необхідною («М. ет м.», стор. 38). В енцикліці виразно сказано, що коли спільне добро вимагає, щоб одиниці не держали в своїх руках засобів продукції, які загрожували б цілості, то держава або публічні інституції оправдано можуть їх затримати для себе. Економічна могутність одиниць і гегемонія грошей засуджуються так само, як і непотрібні жертви для прискореного суспільного збагачення, індустрійного чи просто престижевого устаткування («М. ет м.», стор. 13 і 25). При цьому треба

зазначити, що в християнському розумінні суспільства не держава мала б взяти під керму все те, що виходить за межі прав одиниці, а суспільні клітини та формації даного сектора життя (принцип субсидіярности), якщо це можливо й доцільно.

ЕПОХА СОЦІЯЛЬНИХ ДОСЯГНЕНЬ

Основне спостереження, яке насувається після прочитання обох документів, енцикліки «Матер ет магістра» та «Програми КПРС», є те, що в наслідок еволюції суспільних форм і в силу технічних осягів ми стоїмо сьогодні на порозі нової епохи соціяльного розвитку суспільства. Ця епоха буде розвиватися на основі розпочатих після другої світової війни в західніх демократичних державах соціяльних реформ, на основі нових суспільних форм деколонізованих націй, а також на основі нових вимог суспільств «соціялістичного блъоку» — вимог, на які старається дати відповідь нова «Програма».

Ми не обговорили на цьому місці ні всіх проблем, які порушує енцикліка, ні досить обширної й детальної «Програми КПРС». В комплексі питань, порушених цими документами, ми наголосили ті аспекти, які видаються нам основними, які характеризують принципову настанову цих нових хартій в соціяльних справах. Це є справді діяметрально протилежні концепції. Одна бажає забезпечити якнайкращі передумови розвитку одиниці в суспільстві; а друга — силу й багатство спільноти через повне підпорядкування одиниці суспільству. Щодо «Програми», яка наголошує при кінці прихід нового гуманізму, нового демократизму, нових можливостей для людини, то не треба забувати, що розуміння цих понять є обмежене марксистською ідеологією. Тобто йдеться дійсно про нові поняття, бо вони приймаються в зовсім іншому розумінні, ніж в усьому позарадянському світі.

Інша важлива констатація — це те, що соціяльне питання ставиться тепер у плянетарному маштабі. Високий рівень продукції західнього світу, а також СРСР, і багатозначні соціяльні здобутки цих країн ставить проблему поширення цих осягів і на інші країни. Є очевидним, що за браком такого поширення створилася б ситуація незрівноваженості, яка була б постійною загрозою і для миру, і для добробуту в світі. Щодо цього, то енцикліка в багатьох місцях підкреслює важливість таких міжнародніх інституцій, як ОН, Міжнароднє бюро праці, а дальше — потребу світових допомогових фондів і плянів. У «Програмі» говориться, очевидно, про поширення соціялістичної, а згодом комуністичної системи на весь світ.

Це ствердження означає теж, що ці два документи є одночасно зверненням до цілого світу і своєрідним заповідженням змагу. Практично Захід орієнтується на персоналістичну концепцію енцикліки або на ній базується. Отже змаг переноситься з чисто ідеологічного рівня на політичний. Питанням майбутнього залишається, чи цей змаг буде зовсім мирним, чи ні.

АНДРІЙ ЖУК:

ЛУБЕНСЬКА КОНСТИТУЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

У вересні 1905 р. вийшло у Львові перше (і останнє) число часопису «Самостійна Україна», органу Української Народної Партії (Наддніпрянщини), в якому видрукувано, між іншим, «Основний закон „Самостійної України", Спілки народу українського», тобто конституцію, «утворену групою членів Української Народної Партії». Цьому документові передує в часописі відозва «До українського народу» з закликом до збройного повстання, а по конституції часопис містить статті програмового і тактичного змісту та інший матеріял.

Сергій Шемет у посмертній згадці про Миколу Міхновського («Хліборобська Україна», ч. 5, Відень, 1925) говорить, що текст часопису «Самостійна Україна» на три чверті був написаний М. Міхновським, а виданням часопису займався його менший брат Микола Шемет, що для цього виїхав був до Львова. Тоді ж у Львові появилася друком брошура В. А. Поссе «Національна автономія та всесвітня федерація», в перекладі з російської мови і з передмовою В. М. (Володимира Михайловича Шемета), як видання редакції «Самостійна Україна» (Львів, 1905, стор. VI + 42).

Якщо три чверті тексту часопису належали Міхновському, то сюди входив би і «Основний закон Самостійної України»; отже автором цієї конституції був би Міхновський, при співучасті групи членів УНП. Цією групою членів РУП була, очевидно, лубенська група, що складалася з братів Шеметів (Володимира, Сергія та Миколи), з якими Міхновський підтримував дуже близькі взаємини, і, може, з іще деяких лубенців. За місцем постання можна назвати проєкт основного закону самостійної України Лубенським проєктом, Лубенською конституцією України. Щодо її автора, то ним міг би бути також Володимир Шемет, а Міхновський — співавтором.

Поява часопису «Самостійна Україна» зв'язана з тодішньою революційною ситуацією в Росії: кривава неділя 9 січня в Петербурзі, після цього страйки і демонстрації в містах на провінції, потім бунт у Чорноморській військовій фльоті і селянські розрухи. Все це відбувалося під загальноросійськими кличами, отже треба було надати революційній стихії на Україні українського національного характеру. Цьому повністю відповідає характер часопису «Самостійна Україна».

Передова стаття «Самостійної України» п. н. «До українського роду» має характер маніфесту і містить заклик до збройного повання.

«На поле боротьби, — читаємо тут, — ми виходимо під прапором Самостійної України" саме в той час, коли царська Росія перебувується та переробляється. Ми виходимо під цим прапором на те, об здійснити право нашого народу на його свобідне національне існування і щоб віддати йому в руки його власну землю з усіма добрами, о на землі і в землі.

«Чужинці та багатирі панують над нами й посідають наші добра, рез те — геть чужинців і геть панів, хто б вони не були!

«Ми виходимо на боротьбу не за інтереси якоїсь кляси чи верви суспільства... а за інтереси всього народу українського, себто інтереси робучих мас українських, бо український нарід... складається із злиденних, бідних, немаючих людей...

«Виступаючи в інтересі широких мас українських, ми пильнуємо, щоб сам нарід своїми власними силами виборов собі самостійну країну... І так ми будимо приспані, прибиті, порізнені сили українського народу...

«Самостійна Україна має бути тим синтезом, тим великим, повним глибокого і ширикого змісту словом, в якому зосереджуються всі думки і бажання рабів, щоб бути свобідними, невільників, щоб бути вільними, злидарів, щоб бути маючими, упосліджених, щоб бути рівними, зневажених, щоб бути гідними, усіх українців, щоб бути людьми — громадянами цілого світу.

«Перед ясним ідеалом Самостійної України хай згинуть усі сварки, уся ворожнеча, усе безладдя українців; хай усі стежки, усі шляхи ведуть до неї, хай усім борцям за щастя, за визволення свого народу світить сонце самостійної України.

«Ми йдемо... до повстання, до оружного повстання за визволення українського народу з-під економічного та національного рабства... ніхто дурно не зречеться своїх прав, ніхто з панів наших, до якого б народу вони не належали, не схоче признати українцям справедливости їх домагань і бажань...

«Так готуйтесь же до повстання! Готуйте оружжя, готуйте припас, найбільше гартуйте свого духа! Велике діло настає для українського народу. Японці стоптали під ноги гордість царя з його правительством.

«По всіх кутках Росії палає вогонь пожарів, і земля червониться від крови. Виковується свобода народів і економічна рівність між членами тих народів. Але тую свободу, тую рівність візьмуть тільки сильні народи, тільки солідарні, однодумні, одностайні, тільки ті, що не бояться боротьби, тільки ті, що свою свободу скроплять кров'ю ворогів своїх!»

В статті п. н. «Відповідь» міститься короткий виклад програ
УНП.

«Ми хочемо, — читаємо тут, — щоб громадське життя людей ул
штовувалось на отсих основах:

«Національна самостійність всіх народів, як окремих культурн
організмів. Домагаємося цього через те, що всякі мішані суспільст
де сходяться дві або й більше націй, стають незабаром полем лют
боротьби за культурну перевагу, а засобами боротьби уживаються вс
кі політичні, національні та економічні утиски, виміряні проти сла
ших народів...

«Кожен нарід, який би він малий не був, має право на самості
не існування на своїй території, а націям, як жидівська, що не м
ють своєї власної території, вона мусить бути дана...

«Національна територія, се також селитьба, як і приватна госпо
і ніхто не може силоміць, без дозволу хазяїна увійти туди.

«Добробутна (економічна) рівність між людьми, без різниці їх п
лу чи віку. Ми домагаємося цього через те, що без добробутної рі
ности усякі роди свободи й рівности перед судом і перед держав
існують тільки на папері...

«Знесення визиску (експлуатації) людини людиною, суспільство
державою. Без цього ні рівність між людьми, ні свобода в суспіл
стві не можуть здійснитися. В суспільстві, де панує праця наймит
навіть при двогодинному робочому дні і з прийняттям наймита
участи в доходах, наймит довіку залежатиме від наймателя, чи бу
тим наймателем окрема людина чи громада, чи суспільство, чи де
жава.

«Обернення на суспільну власність землі з усіма її багатствам
що на ній і в ній. Це потрібно через те, що сучасний суспільно-гр
мадський устрій з його привілеями для маючих, з економічним, де
жавним та розумовим поневоленням народу власне й заснований
приватному володінні переліченими добрами...»

Дальше в цій статті містяться постуляти практичного характе
і пояснення організаційних засад партії і методики повстанської б
ротьби.

«Ми зовсім не одурюємо себе, — читаємо далі, — ніби при зв
чайній ході речей можна сьогодні улаштувати повстання. Ні, бо по
стання (революція) йде за розвитком (еволюцією). Минули вже ті час
коли народнім трибунам щастило запалювати юрбу своїми пром
вами і користуватись нею для знесення власти. Коли ми говори
про повстання, то передбачаємо довгий час приготування до нього.

«Усяка боротьба проти установленої власти чужинців, проти с
часного суспільного устрою, чи буде це боротьба нападу чи оборон
чи буде мета її осягнена без нехтування закону чи з нехтуванням й

— аби тільки ця боротьба мала на оці знівечення якоїсь несправдливости, знехтування якогось забобону — така боротьба допомає повстанню і йде попереду, ніж вибухне останнє побідоносне повання. Ця попередня боротьба навчає цілий народ зрозуміти спільу мету, привчає його солідаризувати свої сили в ім'я повного визвоення.

«Розуміється, часткові, дрібні повстання неминучі і безперечно поібні. Кожне дрібне повстання мусить свідомо і виразно голосити еал самостійної України. Без цього, без такої свідомости користь овстання нівечиться в дуже значній мірі.

«Повстання уявляється нам, як довгий ряд бійок та баталій з паючими народами та їх властями, з одного боку, а, з другого. з якими капіталістами, де побіди і поразки чергуються раз-у-раз, але невпинний твориться рух вперед!»

Стаття п. н. «Карикатурна царська реформа» займається справою повідженого скликання Державної Думи. «Хоч ця Дума, — читамо тут, — для нас, українців, не дасть рішуче нічого і „представниами" українського народу можуть попасти до неї з Лівобережжя мокалі, а з Правобережжя поляки, так що навіть нікому буде там озатись про наш поневолений народ. А тому треба зробити всі заходи, ужити всіх сил, щоб таки післати до Думи своїх людей, щоб вони исунули вперед нашу справу і домагались її безпроволочного розязання . . . І коли б правительство, як звичайно, сказало, що свобоа українського народу перечить основним законам російської імпеії, тоді наші представники виголосять, що сама російська імперія еречить свободі українського народу, тоді вони вернуться в народ, і ідтоді зразу б почалась велика, страшна, але чудова боротьба укаїнського народу за своє визволення. І, певне, не тільки нашого ароду, а й усіх інших народів Росії».

Так мало бути; але, на жаль, так не сталось!

*

Отже «Основний закон» «Самостійної України» це був проєкт конституції української держави, але як ця держава мала називатися, ро це в «Основному законі» не сказано; тому доводиться за назву ержави приняти заголовок проєкту основного закону: «Самостійна 'країна, Спілка народу українського».

В тексті проєкту основного закону скрізь фігурує ще термін «Всекраїнська Спілка», з додатком «республіка» в одному випадку (§ 35). Отже це є проєкт конституції соборної України, з охопленням країнських земель у Росії і в Австро-Угорщині.

«Основний закон» має такі розділи (з поділом на параграфи):) Основи «Всеукраїнської Спілки» (§ 1-3), 2) Територія України (§ 4-9),) Українці і їх права (§ 10-29), 4) Власті (§ 30-94), 5) Самоуправи

(§ 95-96), 6) Фінанси (§ 103-113), 9) Перегляд основного закону (§ 11
116), 10) Додаткові установи (§ 117-118).

Перший розділ «Основного закону» п. н. «Основи Всеукраїнськ
Спілки» визначає територіяльну підставу держави, перераховую
заселені українцями області, з яких вона має складатися, як віль
самоуправні одиниці, утворені на підставі їхніх природних особл
востей і окремішностей. Таких земель-областей має бути дев'ять,
звуться вони: 1) Чорноморська Україна, 2) Слобідська Україна, 3) Ст
пова Україна, 4) Лівобережна Україна, або Гетьманщина, 5) Поліс
або Гайова Україна, 6) Правобережна Україна, 7) Підгірська Україн
8) Горова Україна і 9) Понадморська Україна (§ 1).

Хоч назви цих географічних, а подекуди історичних областей д
волі загальникові, все ж вони можуть бути сконкретизовані щодо св
го географічного положення, величини, кількости населення, пит
мої ваги українського населення і ступеня залюднення. І ми спр
буємо це зробити, виходячи з адміністративного поділу українськи
земель перед революцією 1917 р. При цьому зміняємо порядок, в як
му мають іти ці землі-області, відповідно до їхнього географічно
положення та історичного значення, кладучи на перше місце Прав
бережну Україну з Києвом, яка в проекті «Основного закону» стоїт
на шостому місці, і відсуваючи Чорноморську Україну, що стоїть
проекті «Основного закону» на першому місці, на самий кінець.

Відповідні географічно-статистичні дані черпаємо з праці відомо
українського географа проф. Степана Рудницького, за обчисленням
на 1914 р., тобто через десять років після того, як появився друко
«Основний закон». (Див. його «Огляд національної території Укра
їни», Берлін, 1923, а також часопис «Канадійський фармер», ч. 50 в
11 грудня 1924 р.).

1) Правобережна Україна: Київська губ. без Радомис
кого повіту, Подільська губернія, Староконстантинівський пов. Во
линської губ., разом 86 000 кв. км і 8 695 000 населення, в тім 6 904 00
українців або 80%. Ступінь залюднення — 101 душа на кв. км.

2) Полісся або Гайова Україна. Сюди зараховуємо Холм
щину, Підляшшя, Полісся (в межах Люблинської, Гродненської і Мен
ської губ.), Волинську губ. без Староконстантинівського повіту і Ра
домиський повіт Київської губ. Разом ця область мала б 149 300 кв. км
7 193 000 населення, в тім 4 988 000 українців або 69,3%; ступінь за
люднення — 49,6 д. на кв. км.

3) Лівобережна Україна або Гетьманщина (Пол
тавська і Чернігівська губ.), площа 102 300 кв. км, населення 6 924 00
в тім 90% українців. Ступінь залюднення — 68 душ на кв. км.

4) Слобідська Україна. Це — Харківська губернія в цілос
сті і частини Курської та Воронізької губерній, колишня територі
слобідських українських полків. Площа — 103 700 кв. км, населенн

— 6 403 000 душ, у тому числі 4 758 000 українців (74,4% всього населення). Ступінь залюднення — 61,5 д. на кв. км.

5) Степова Україна мала б охопити Катеринославську губернію і Таврійську губернію з Кримом. Її площа дорівнювала б 123 800 кв. км, а населення вона мала б 5 515 000 душ, в тому числі 3 249 000 українців або 59%, з ступенем залюднення 44,5 д. на кв. км.

6) Понадморська Україна. Це була б ціла Херсонська губернія з Одесою і частина Басарабської губ., разом 87 800 кв. км з 4 765 000 населення, в тім українців 2 420 000 або 51%; ступінь залюднення — 54,1 д. на кв. км.

7) Чорноморською Україною була б територія кубанських козаків, Чорноморська губ. (вузенька смуга над Чорним морем) і українські частини інших адміністраційних одиниць на Передкавказзі (Ставропільщина, Донщина, Терщина, Астраханщина). Разом ця область мала б 324 500 кв. км площі і 7 762 000 населення, в тім 5 395 000 українців, які становили 69,5% всього населення. Густота населення — 23,8 д. на кв. км.

Це була б українська національна територія в дореволюційній Росії. Разом становила вона 977 500 кв. км і мала 47 257 000 населення, в тім 33 931 000 українців або 72,2%; ступінь залюднення — 48,3 д. на кв. км.

Якщо відняти від цього територію Чорноморської України, що переважно складається з козачих областей, на яких у процесі революції 1917-1918 рр. були проголошені окремі козачі держави і союз цих держав, з ґравітацією до української держави (УНР, а потім гетьманська держава), то разом ця територія в межах дореволюційної Росії становила б 652 900 кв. км. з населенням 39 495 000, в тім 28 536 000 українців або 73,1%, з залюдненням 60,5 д. на кв. км.

8) Під Підгірською Україною малася на увазі, очевидно, Галичина з Буковиною в Австрії. Українська частина Галичини мала б 55 000 кв. км. площі і 5 379 000 населення, в тім 4 000 000 українців. Українська частина Буковини мала 5 300 кв. км. і 400 000 населення, в тім 301 000 українців. Разом Підгірська Україна мала 60 300 кв. км. і 5 839 000 населення, в тім 4 302 000 українців або 73,7%, з ступенем залюднення 97 д. на кв. км. На цій території, як відомо, була також проголошена і здійснена по розпаді Австрії в 1918 р. українська державність, а в наступному 1919 р. відбулося об'єднання ЗУНР з УНР.

9) Горовою Україною була б Закарпатська Русь, що належала до Угорщини. Площу її обраховувано на 14 700 кв. км, а населення — на 569 000, в тім українців — 441 000 або 77,5%; ступінь її залюднення був 38,7 д. на кв. км. На цій території також була проголошена в 1918 р. власна державність і злука з українською державою на сході.

Разом «Всеукраїнська Слілка» мала б у максимальних межах (з Чорноморщиною) 1 052 500 кв. км площі і 53 665 000 населення, в тім українців 38 674 00 або 72%, з ступенем залюднення 55 душ на кв. км.

Була б це за величиною території друга по европейській Росії держава і третя держава в Европі по Росії та Німеччині за кількістю населення, значно перевищуючи територією і населенням Англію і Францію (без їхніх колоній).

«Об'єднана» Радянська Україна за даними з 1956 р. мала 601 000 кв. км з населенням 40 587 000, отже супроти наших даних на 1914 рік мала менше території на 451 500 кв. км або на 43% і менше населення на 13 078 000 або на 24,2%. Головна маса обкраяної території і відірваної від пня людности припала Росії, але поважні кусні дістали й інші «добрі сусіди», і це ускладнює нашу і їхню визвольну боротьбу.

Україну взято в денаціоналізаційні обручі, які мають задушити питоме їй національно-культурне життя.

Але пригляньмося до проєкту «Основного закону» з 1905 р., що подавав устроєві засади державного життя України.

За «Основним законом» кожна земля-область є спілкою вільних і самоуправних громад (§ 2), а вся Україна є спілкою вільних і самоуправних земель (§ 1). Значить, українська держава, звана Всеукраїнською Спілкою, мала бути федерацією великих областей-земель, а землі — федерацією вільних і самоуправних громад. Розмежування земель і громад у межах земель мав визначити окремий закон (§ 3). Розуміється, при остаточнім розподілі території України на самоуправні землі-області їхня конфігурація зазнала б значних змін, з узглядненням не тільки природних особливостей та окремішностей, а також особливостей економічних та історичної минувшини.

Вслід за визначенням території «Всеукраїнської Спілки» основний закон касує приватну власність на землю, робить власником землі весь народ, його державу, тобто націоналізує землю — очевидно, з тієї рації, що значна частина землі належала чужинцям та перевертням і була підставою панування чужинців на Україні.

Націоналізація землі мала бути проведена за принципом, що земля власників-українців викуплюється, а від чужинців відбирається без відшкодування (§ 5). Ніяка частина національної землі не може належати за правом приватної власности, за вийнятком ґрунтів під селитьбами та будівлями (§ 6). Чужинці не можуть мати ані права приватної власности на землю під селитьбами, ані користуватись національною власністю (§ 8). Способи користування національною землею установляються громадами, на підставі земських законів (§ 9), а не накидаються згори, отже користання землею може бути індивідуальне, спілкове, громадське, державне або являти собою комбінацію цих форм.

Націоналізувалась тільки земля, як така, з підземними багатства-
. У приватній власності оставалися всі споруджені на поверхні
ілі об'єкти, конечні не тільки для людського життя, але і для гос-
дарської діяльности — господарські будівлі, промислові і торговель-
підприємства, фабрики, майстерні і т. д.

Розділ основного закону під назвою «Українці і їх права» (§ 10-29)
торкається суспільно-громадських прав і каже, при яких умовах,
вши українське громадянство, можна користуватись тими правами».
деталізує охорону прав людини і громадянина, загальноприйняту
демократичному політичному світі, тому над ним не спиняємось.

Розділ «Влада» (§ 30-94) торкається конструкції органів законодав-
ва, адміністрації та судівництва, вдаючися в такі деталі їх функцій,
им місце в коментарях до законів, у регулямінах та наказах. Об-
жуємось подачею найголовнішого.

Влада в державі належить українському народові (§30) і здійсню-
ься в ділянці законодавства через раду представників і сенат, а в
ілянці виконавчій — через президента Всеукраїнської Спілки (§34).
же держава є парляментарною республікою, при двопалатній си-
емі законодавства і з одноособовою виконавчою владою виборного
езидента (американський взірець).

Рада представників і сенат походить із виборів у кількості, яку
гановляє окремий закон, при чім члени ради вибираються безпо-
редньо, на три роки, а до сенату кожна земля посилає на 5 років
накове число представників, незалежно від кількости своєї люд-
ости (§ 55-60).

Виборче право належить кожному громадянинові у віці від 25
ків, а право бути вибраним припадає на вік від 25 до 70 років (§ 52).
виконування офіціяльних обов'язків на Україні можуть бути до-
щені всі українці, як чоловіки, так і жінки, що є рівноправні (§ 13).

Президент вибирається через плебісцит на 6 років у віці від 35 ро-
в і є особою недоторканою (§ 63, 65); він призначає та усуває мі-
стрів, що є відповідальні (§ 64, 65). Ніхто не може бути міністром,
оли він не є українцем з роду (§ 76).

Президент є головний вождь війська і фльоти, а також зверхник
конавчих органів; він призначає відповідальних урядовців і достой-
ків (§ 66), також суддів другої інстанції і касаційного суду (§ 88),
оголошує закони і пильнує виконання законів (§ 67, 68). Отже пре-
ідент є повновладним правителем Всеукраїнської Спілки і відпові-
е перед народним представництвом тільки у випадку знехтування
им основного закону (§ 75).

Справи, що торкаються виключно окремих громад або земель, ре-
люються їхніми громадськими або земськими радами, на підставах,
изначених основним законом (§ 36). Земські і громадські ради вибі-
ають з-поміж себе управи, які є виконавчою владою. Всі урядовці є

виборні. Права і обов'язки земських рад обмежуються справами, стосуються інтересів земель і громад. Президентові і законодавчим латам належить право перешкоджати земським і громадським ра переступати свої права на шкоду інтересам Всеукраїнської Спіл (§ 95).

Щороку законодатні палати визначають розмір видатків і пр мають бюджет (§ 101). Податки на користь Всеукраїнської Спіл установляються тільки земськими радами (§ 97).

Всеукраїнська Спілка не має постійного війська (§ 104), але ко громада має свою міліцію (§ 105). Чисельність і організація мілі спосіб відбування вправ, права та обов'язки міліціонерів установ ються окремим законом (§ 106). Мобілізація міліції може бути зр лена тільки на підставі закону (§ 107).

Столицею Всеукраїнської Спілки є Київ (§ 109). Кольори держ ного прапора — блакитний і жовтий (§ 108).

Зміна основного закону може наступити тільки тоді, коли оби законодавчі палати висловлять свою згоду на зміну; але після ц згоди на зміну вони розпускаються, а зміну можуть перевести ква фікованою більшістю тільки нововибрані палати.

Основний закон ухвалюється Всеукраїнським народним конґрес (§ 118), про склад якого нічого не говориться.

Одночасно з основним законом конґрес ухвалює також окремі кони: 1) про працю, 2) про пресу, 3) про суд присяжних, 4) про нанси, 5) про судову організацію, 6) про відповідальність міністрів інших урядовців, 7) про грошову винагороду представників (чле законодатних палат) і урядовців, 8) військовий закон, 9) закони ка і цивільні, 10) закон про шкільну освіту.

Хрущов — продукт сталінської реторти

GEORG PALOCZI-HORVATH. Chruschtschow. Fischer Bücherei, Frankfurt am Main, August 1961, Seiten 346. Übertragung aus dem Englischen. Originalausgabe: Khrushchev — The Road to Power.

ДЬОРДЬ ПАЛОЦІ-ГОРВАТ. Хрущов. Книгозбірня Фішера, Франкфурт над Майном, серпень 1961, 346 стор. Переклад з англійської. Заголовок оригіналу: Хрущов — шлях до влади.

Нікіті С. Хрущову не було, мабуть, дуже приємно слухати виступи Мазурова та Шверника під час XXII з'їзду КПРС, коли вони нагадали присутнім, що Г. М. Маленков є також відповідальний за терор, який мав місце в Білорусії в 1935-1936 і 1937 роках. Цей факт є якоюсь мірою нагадкою про такі ж чорні діла Нікіти на Україні в 1937 році. Іншими словами ми хочемо сказати, що якби в червні 1957 року «аритметичній більшості» в президії ЦК КПРС вдалося усунути Хрущова з його партійних постів, то він був би сьогодні тим, хто очолював би «антипартійну групу», і на з'їзді нагадали б йому 1937 рік на Україні.

19 жовтня Кирило Т. Мазуров — перший секретар ЦК КП Білорусії та кандидат у члена президії ЦК КПРС — сказав, м. н., що «Маленков був зв'язаний з Єжовим і переслідуванні керівних партійних кадрів та інтеліґенції Білорусії в 1935-1936 роки».

24 жовтня Ніколай М. Шверник — голова Комісії партійного контролю при ЦК КПРС та член президії цього ЦК — якнайвиразніше підкреслив пов'язання Маленкова з Єжовим та Берією, повідомивши при цьому, що «Маленков... під виглядом прояву „пильности" організував масову фальсифікацію справ на партійних та радянських працівників, щоб обвинуватити їх як „ворогів народу"» і що «при виїзді в 1937 році в Білорусію Маленков створив разом з Єжовим версію про існування в республіці великого антирадянського підпілля, організував розправу з партійними, радянськими, профспілковими та комсомольськими кадрами Білорусії; цей удар по кадрах тяжко позначився на всьому громадсько-політичному і господарському житті Білорусії, яка відігравала особливу ролю в обороні радянської держави на західніх кордонах». Таким обвинуваченням Шверник сконструював тепер причину військових поразок улітку 1941 року на північно-західньому фронті.

Одночасно Шверник послідовно відмовчується від такої ж кривавої чистки, що мала місце на Україні також у 1937 році. Чому?

Відповідь знаходимо на 104 сторінці рецензованої книги:

«На Україні на чолі партії стояв десять років Косіор. Ото ж апарат Косіора треба було вичистити. В 1937 році Хрущов, Молотов і горезвісний шеф НКВД, Єжов, створили «тройку» для чистки на Україні, щоб там ліквідувати „ворогів народу". Ця група попрацювала з успіхом: більшість членів ради народніх комісарів, депутатів верховної ради та членів ЦК КП України була сумарно розстріляна. За обережними підрахунками ліквідовано тоді 60% українського пар-

тійного апарату, не говорячи вже про тисячі звичайних членів партії та їхніх „комплісів", тобто „клясово ворожих елементів" з-поміж тих, що до партії не належали». А далі: «Після того, як у січні 1938 Молотов та Єжов повернулися в Москву, Хрущов залишився на Україні як перший секретар тамошнього центрального комітету».

Автор книги — угорський письменник та історик, колишній комуніст, який з 1949 до 1954 року побував у більшовицьких в'язницях. З великим знанням офіційних радянських джерел, збагаченим власними спостереженнями, студіями та досвідом, він докладно і детально змальовує не тільки шлях Нікіти до влади, але також і функціонування тоталістського партійного апарату, на якому майстерно вміли вести свої розгри та інтриги Сталін і його талановитий учень та соратник Хрущов.

Палоці-Горватові вдалося, на нашу думку, розвіяти панівну на Заході леґенду про Хрущова, який, мовляв, тільки «випадково» видряпався на щаблях партійної драбини і який є «ньюкомером» («людиною новою») серед російсько-більшовицьких можновладців. Для нього Хрущов не є ні «перешкодженим лібералізатором», ні «антисталіністом», ні «прихованим ревізіоністом». Навпаки, Хрущов є звичайним «гомункулюсом» сталінської вишкільної реторти, продуктом тоталістського виховання, апаратником найчистішої води і безпринципним техніком та організатором автократичної влади. Словом, він є ідеальним прикладом «висуванця» в системі тоталістської диктатури.

Автор не відмовляє Хрущову талановитости, зокрема в боротьбі за неподільну владу, але одночасно на кожному кроці він підкреслює його неосвіченість навіть у ділянці марксизму-ленінізму, мовляв, його інтеліґенція та інтелектуальне зацікавлення залишилися на щаблі «робфаківця» — учня робітничого факультету Донецької гірничої школи в колишній Юзівці (тепер Сталіно). До речі, цей учбовий заклад носить сьогодні ім'я Хрущова.

В розділі про молодечі роки (стор. 17-36) з'ясовані походження та місце народження Нікіти і його бешкетування на Донбасі в 1917-1918 роках. Автор подає про це різні версії, в тому числі також і версії самого Хрущова, висловлені ним при різних нагодах, до речі, суперечні одна одній: Нікіта пас корови то власного батька, то «якогось капіталіста»; він був то шахтарем, то робітником хемічного заводу; його батьки були то «простими мужиками», то «експлуатованими пролетарями» і так далі.

Партійна кар'єра Хрущова почалася властиво щойно з 1921 року, коли він поступив в один з восьми «робфаків» на Україні, де він став секретарем первинної парторганізації і де він познайомився з штампованими ґаслами марксизму-ленінізму, які правили йому за зміст його духового життя. Після закінчення робфаку в Юзівці в 1925 р. Хрущов був висунений Лазарем М. Кагановичем (тодішнім першим секретарем ЦК КП(б)У) на пост секретаря Петрово-Маріїнського райкому в Сталіно, і з того часу Каганович постійно опікується ним, поки в 1937 р. цю опіку не перебрав «сам» Сталін. І так з доручення Кагановича керівництво відділу парторганів Сталінського міськкому було передано Хрущову, який у листопаді 1927 р. був обраний делеґатом на X з'їзд КП(б)У. Не зважаючи на тодішнє своє підлабузництво Кагановичеві, Хрущов у склад ЦК не ввійшов (стор. 68). Але в той час він належав до вузького кола довірених Кагановича і разом з ним підготував чистку на Україні, яка мала місце в 1928 році; тоді Каганович повернувся до Москви, щоб після усунення Угланова перебрати пост секретаря Московського міськкому. Хрущов перейшов до Києва, де його назначено одним із секретарів тамошнього партійного комітету (стор. 71) і де він провів безпощадну боротьбу проти «троцькістів, правих та українських націо-

нал-ухильників». На XI з'їзді КП(б)У Хрущов виступив з довшою промовою на тему «правого ухилу» і закликав посилити організаційну справність партійного апарату.

В Києві Нікіта не побував довго, бо в 1929 р. перейшов учитися в партійну Академію промисловости ім. Сталіна в Москві, де відразу назначено його секретарем студентської парторганізації; існує версія, що це призначення було ділом не так Кагановича, як радше органів ҐПУ, з якими і в Сталіно, і в Києві Хрущов підтримував дуже тісні взаємини. В січні 1931 р. він уже секретар Бавманського райкому в Москві і належить до найтіснішого кола співробітників Кагановича — першого секретаря Московського обкому та міськкому. Але вже один рік після цього можна побачити Нікіту на посту другого, відтак першого секретаря Московського міськкому та другого секретаря Московського обкому, а в 1935 році він став шефом партійної організації Московської области. В той час його пізніші суперники Маленков та Булґанін працювали ще на нижчих партійних посадах і були підпорядковані Нікіті — перший як завідувач відділу партійних кадрів Московської области, а другий як голова міськради в Москві (стор. 83-84).

Пишемо про це в рецензії докладно просто тому, що в деяких колах української еміґрації поширений погляд, нібито Хрущов належить до вузького кола тих, які є відповідальні за зорганізування штучного голоду на Україні в 1932-1933 роках. Українська інформація в цій справі повинна бути побудована на справжніх джерелах і на об'єктивних даних. Цим твердженням ми аж ніяк не оправдуємо Нікіти, чиї сталінські руки сплямлені кров'ю безчисленних жертв терору, яким він керував (чи співкерував!) на Україні в добу «єжовщини» 1937 року і який він концептував, плянував та реалізував на Україні за роки від 1938 і до кінця 1949. Від цієї вини та відповідальности йому не втекти при допомозі тверджень, що за терор на Україні в 1947 році відповідає Каганович, тодішній перший секретар ЦК КП(б)У, а тепер, за окресленням Підгорного, — садист, виродок і ліквідатор української національної інтеліґенції.

На XVII з'їзді ВКП(б) — на т. зв. «з'їзді перемоги» 1934 року — Хрущов виступив з промовою, в якій він дякував «товаришеві Сталінові, нашому геніяльному вождеві», за те, що він виявив тверде керівництво партією, а Кагановичеві — за «ідеологічну єдність» у московській парторганізації. В цій промові є ще один важливий пасус, де Хрущов вимагає «скріплення органів диктатури пролетаріяту», тобто посилення терору ҐПУ, хоч саме в той час такі вожді більшовизму, як от «Кіров, Орджонікідзе, Рудзутак, Калінін і навіть Ворошилов критикували ҐПУ» (стор. 89). На XVII з'їзді Хрущова покликано в члени ЦК ВКП(б); рік пізніше, коли він по Кагановичеві посів пост першого секретаря Московського обкому, «Правда» схарактеризувала його так: «Хрущов є видатним репрезентантом висуненої Сталіном пожовтневої ґенерації» (стор. 93).

Хрущов є таки сталіністом з переконання та виховання. З 1937 року є відома така цитата Хрущова: «Піднявши свої руки проти товариша Сталіна, вони (мова йде про жертви терору Єжова — примітка) підняли їх проти того найкращого, кого посідає людство. Бо Сталін є нашою надією, він є маяком, який керує всім прогресивним людством. Сталін — це наш прапор! Сталін — це наша перемога!» (стор. 101).

Окремий розділ книги (стор. 102-124) присвячений Хрущову, як «володареві України під час миру та війни». Автор характеризує його як «жахливого та зненавидженого диктатора України, як керівника нового русифікаційного курсу». Під час XIV з'їзду КП(б)У в 1938 році він «якнайгостріше напав на український націоналізм і висловив своє велике обурення, що в українських

школах не дано переваги „мові ленінізму-сталінізму" — мові російській» (стор. 108). В цьому контексті Палоці-Горват подає таку цитату з промови Хрущова: «Вороги народу та українські буржуазні націоналісти знали силу російської мови і російської культури... Тому вони усунули з шкіл російську мову. В деяких українських школах вчили німецьку, французьку, польську та інші мови. Але не російську. Вороги всіма способами намагалися відділити культуру українського народу від російської культури. Наприклад, у Києві немає ні однієї газети російською мовою».

Тому автор цілком слушно стверджує, що «в очах українців Хрущов був не тільки великим інквізитором, але також і жорстоким русифікатором, уярмлювачем їхньої мови та культури» (стор. 109).

Заки Хрущова остаточно перекинули з Москви на Україну, його іменували в січні 1938 року кандидатом у члени сталінського політбюра, а рік пізніше — в березні 1939 року, на XVIII з'їзді ВКП(б) — він став членом цього політбюра. Напевно не за опозицію проти Сталіна та «культу особи», а за «чисту роботу» на Україні.

В книзі згадуються також депортації, вчинені Хрущовим в західніх областях України і у зв'язку з цим автор подає такі статистичні дані: понад 1,5 млн польської та української інтеліґенції, «куркулів» та звичайних селян і 600 тис. євреїв, які були заслані в сибірські та казахстанські концентраційні табори.

Авторові відома також повстанська боротьба на Україні проти Ґітлера та Сталіна (стор. 116), опанування цими повстанцями великих теренів Західньої України (стор. 117) і звернення Хрущова до українських повстанців від 1 березня 1944 року, в якому він закликав їх підпорядкуватися червоній армії (стор. 122) і яке було повторене кількакратно впродовж «довшого часу».

Післявоєнним рокам кар'єри Хрущова присвячені дві третини книги (стор. 125-335), де проаналізована його боротьба з Маленковим за владу і спадщину по Сталіні. Найнебезпечнішим вважається 1947 рік: в березні того року Каганович замінив Хрущова на посту першого секретаря ЦК КП(б)У, а довірений Маленкова, Н. С. Патоличев, зайнявши пост другого секретаря ЦК КП(б)У, став володарем партійних кадрів на Україні. Хрущов побоювався в той час (до грудня 1947), що його зможуть скинути з посади голови ради міністрів УРСР, виключити із складу партії та фізично зліквідувати, бо він нібито стояв на «чорному списку» Берії (стор. 130). Можливо, що така ґіпотеза автора відповідає правді; це якоюсь мірою з'ясовувало б ненависть Нікіти до Берії, Кагановича та Маленкова.

Мабуть, для привернення рівноваги в боротьбі партійних вельмож у Москві за впливи противники Маленкова в оточенні Сталіна довели до того, що в грудні 1949 року Хрущова переведено до Москви, де він, поруч постів першого секретаря тамошнього обкому та міському, зайняв також і пост секретаря ЦК ВКП(б).

Можна б так докладно, як досі, далі реферувати за автором кар'єру Хрущова і всі лаштунки боротьби в Кремлі. Але це до завдань нашої рецензії не належить. Хочемо тільки згадати, що усунення Г. М. Мельнікова з Києва та реабілітацію Григора І. Петровського (18 квітня 1953) автор бере на рахунок Берії і оцінює ці посунення як заходи останнього проти Хрущова, мовляв, Петровський був жертвою Хрущовської чистки на Україні 1937 року, а Мельников (ставленник Хрущова) — виразником російського великодержавного шовінізму (стор. 152).

Падіння Олексія І. Кириченка в січні 1960 р. з'ясоване на підставі радянських джерел на стор. 296 та дальших сторінках. Автор не може

ого нового додати від себе до
к офіційних інформацій, за вий-
ком того, що Хрущов зробив
го найближчого співробітника
лом відпущення за свої власні
илки та неуспіхи, зокрема за
спіхи в сільсько-господарській
ітиці щодо цілинних земель, мо-
в, Олексій Іларіонович, як від-
ідальний за партійні кадри, «зле
ставляв їх у сільському госпо-
стві».

Книга Дьордья Палоці-Горвата
єю темою та способом аналізу-
вання окремих фактів і подій є дуже актуальним причинком до зрозуміння теперішньої радянської дійсности. Вона може послужити з'ясуванням не тільки Хрущова як людини та політика, але також і з'ясуванням усієї більшовицької тоталістської системи. Не дивно, що її німецький переклад появився в популярній серії «книг знання» і реклямується видавництвом як «добра книга для кожного». З цією реклямою треба в цілому погодитися.

В. П. СТАХІВ

обзар» далі під цензурою

ві радянські видання Шевченкових творів)

статті «Небезпечний „Кобзар"», трактує про радянське фальвання поетичної творчости Шевка і була надрукована в альма-ку «Наш Шевченко» на 1961 рік во «Свобода», Джерзі-Сіті; окре- відбитка: Джерзі-Сіті — Нью-рк, 1961), підписаний дав уже егляд цензурних практик, що о зазнали видання Шевченкових обзарів», друкованих в Українсь- РСР протягом 1950-1960 рр. В статті стверджено, що всі ці виня не були вільні від цензур-к купюр. Наприклад, у «Кобза-, опублікованім 1950 року Дервним видавництвом художньої ератури в Київі (мала 16^0, 435 рінок), було пропущено без уся-о зазначення, що це «вибране» «вибрані поезії», 30 менших і ьших віршів Шевченка, в тому лі такі характеристичні для йосвітогляду та поглядів, як «Роз-а могила», «Чигрине, Чигрине», еликий Льох», «Стоїть в селі Суові», «Давидові псалми», «Іржаь», «Швачка», «У неділеньку, у тую», «Заступила чорна хмара», кби то ти, Богдане п'яний», «Во еї, во дні они», «Саул», «Титана-Немирівна», «Н. Т.» («Великучените кумо») та інші. Головніші з цих віршів, особливо зв'язані з Богданом Хмельницьким, були вилучувані з усіх видань «Кобзаря», опублікованих з приводу «300-річчя возз'єднання України з Росією» в 1954-55 роках. Згодом у виданнях з кінця 1955-го до 1960 р. вилучувані вірші дозволено вже друкувати, але на індексі залишилися два наймаркантніші для негативного ставлення Шевченка до здійсненої Хмельницьким Переяславської угоди вірші «За що ми любимо Богдана»? і «Якби то ти, Богдане п'яний». Цих віршів немає теж і в обох виданнях «Кобзаря» 1960 р. (за редакцією М. Рильського), про які дехто з еміграційних літературознавців, не перевіривши стану як слід, твердив, що вони вже «цілком наукові» і не мають будь-яких пропусків.

В 1961 році, у зв'язку з урочистостями відзначення сторіччя з дня смерти Шевченка, здавалося, що радянські наукові установи та офіційні видавництва відступлять від своїх цензурних практик і дадуть широким народним масам Української РСР та українцям інших республік СРСР повного Шевченкового «Кобзаря», без будь-яких купюр. Цього можна було чекати особливо

після заяви такої компетентної особи, якою є Євген Кирилюк, доктор філологічних наук і керівник відділу шевченкознавства в Інституті літератури АН УРСР, який у розпалі дискусії з «буржуазно-націоналістичними» літературознавцями (в статті «Книга життя народного» в «Радянській Україні» від 9 березня 1960 року) категорично стверджував, що «жодного рядка ми не ховаємо від народу». Якоїсь зміни можна було сподіватися вже й тому, що цей же Кирилюк у своїй, виданій 1959 року монографії про Шевченка не боявся згадувати і коментувати вірш «Якби то ти, Богдане п'яний».

Проте офіційна совєтська цензура виявилася сильнішою за Євгена Прохоровича і його категоричні твердження. Прийшов 1961 рік, і появилися нові «ювілейні» видання творів Т. Шевченка, — але з такими самими цензурними пропусками, які були і за давніших років.

В наших руках покищо два з таких видань 1961 року, перегляд яких виявляє, що Шевченків «Кобзар» далі перебуває під суворою цензурою.

Перше з цих видань — це «Кобзар» з зазначенням «Вибране», опублікований Державним учбово-педагогічним видавництвом «Радянська школа» в Києві (велика вісімка, стор. 694 + 2 нп, серія «Шкільна бібліотека класиків»). Упорядкував його дійсний член АН УРСР, пок. О. І. Білецький, а ілюстрував та художньо оформив В. І. Касіян.

За своїм витлядом, форматом та оформленням цей «Кобзар» здається фототипічним повторенням «Кобзаря» з 1954 року, виданого тим же видавництвом, за тією ж редакцією і з тими самими ілюстраціями. (Київ, 1954, вел. 8^0, стор. 675 + 1) — з тією різницею, що «Кобзар» 1954 р. був виданий тиражем 80 тисяч, а теперішній «Кобзар» — тиражем 24 тисячі. Однотомник і своєю ціною (1 карб. 66 коп.) призначений для масового поширення, і це, мабуть, зумовило його зміст.

Обидва видання «Кобзаря» з і з 1961 р. появилися з типовою совєтських видань на Україні начкою «Вибране». Звичайно, не жна мати в принципі нічого п того чи іншого видавання вибра творів Шевченка, і таких вид опубліковано вже чимало п смерти Шевченка в XIX сторіч тепер, у XX-ому. Але можна і ба перевіряти принципи і кр рії, стосовані при добиранні чи лучуванні творів того чи інш письменника. Якщо йдеться про дання «Кобзаря» з 1961 р., то принципи і критерії дуже своє ні. Вони не зумовлені ніякими стецькими міркуваннями, а прод товані виключно намаганням х ховати від масового читача на раїні твори Шевченка з вираз національною українською та тиросійською тенденцією. Перек ливим доказом на це може б перегляд вилучених з цього вид ня «Кобзаря» поезій Шевченка. знайшли милости ні в редакт ні в його видавців такі поезії Ш ченка (називаємо їх у хроноло ному порядку): «Розрита моги «Чигрине, Чигрине», «Іржаве «Москалева криниця» (1847 р.), я свого чоловіка», «Швачка», «Я то ти, Богдане п'яний», «Титарів Немирівна», «Н. Т.» («Великому нице кумо»), а, крім них, друкої в першому томі академічного п ного 10-томного видання, започ кованого в 1939 р. Академією Н УРСР, уривки «Песня караульн у тюрмы» та «За що ми любимо гдана». Разом не включено до « бзаря» 1961 р. одинадцять вірш чим зменшено кількість усіх уг новлених у згаданому академічн виданні поетичних творів Шевче з 227 до 216. Зміст більшости лучених віршів загальновідо своїм спрямуванням і добре вип вдує свою неприйнятність для муністичного режиму. На цьому ці варто навести тільки текст мен відомого вірша «За що ми люб Богдана», який звучить:

«За що ми любимо Богдана?
За те, що москалі його забули,
У дурні німчики убули
Великомудрого гетьмана».

Що ж до вірша «Ой, я свого чоловіка», то його вилучено з «Кобзаря», мабуть, тільки тому, що своїм закінченням він надто нагадує радянську дійсність:

«Увійшов у хату,
Ударив об поли:
Лазять діти у запічку
Голодні і голі.
— А де ваша, діти, мати? —
Сердешний питає.
— Тату, тату! Наша мати
У шинку гуляє.

З усіх віршів могли б не викликати заперечення щодо їх уміщення у виданні серії «Шкільна бібліотека класиків» тільки вірші «Великомученице кумо» і «Песня карального у тюрмы».

Але, не зважаючи на таку тенденційність у вилучуванні Шевченкових творів з видання «Кобзаря», призначеного для масового вжитку, видання 1961 року є вже деяким поступом у порівнянні з виданням 1954 р., в якому, крім вище названих віршів, були вилучені ще й поема «Великий Льох» і вірш «Стоїть в селі Суботові», але в якому був зате надрукований вірш «Песня караульного». У виданні 1961 року і «Великий Льох», і «Стоїть в селі Суботові» поставлені на своє місце, хоч і обгороджені відповідно спрепарованими примітками.

Дуже добре презентується своїм зовнішнім виглядом — обкладинкою, суперобгорткою з новим портретом Т. Шевченка роботи В. Касіяна, багатьма ілюстраціями, заголовними листками і заставками, друком і папером — видання «Тарас Шевченко. Твори в трьох томах», випущене в Києві 1961 р. Державним видавництвом художньої літератури Української РСР (стор. 701 + 3 нп, 610 + 4 нп і 559 + 1 нп.

Виданню передує нова (не передрук, як це досі бувало) передмова акад. О. І. Білецького про Шевченка на тлі світової літератури, написана зв'язко і з ерудицією, але з обов'язковим і позбавленим усяких підстав випадом проти «українських буржуазних націоналістів», які, мовляв, «намагалися відгородити Шевченка від інших народів, зробити з нього якусь національну таємницю, щось дуже обмежене, вузьке і байдуже до кожного, кого вони не наділяли властивістю відчувати в собі „специфічну українську душу"». Все ж таки цей випад проти «буржуазних націоналістів» у порівнянні з наклепами інших радянських літературознавців про фальшування націоналістами Шевченкової спадщини ще дуже коректний.

Але й це видання, хоч і велике своїм об'ємом, не вільне від цензурних купюр. Проти 227 поетичних творів Шевченка, вміщених у I і II томах академічного видання 1939 року, в обговорюваному виданні 1961 року надруковано 225 віршів, і при перевірці виявляється, що з нього знову викреслено вірші «Якби то ти, Богдане п'яний» і «За що ми любимо Богдана». І в цьому виданні звертання поета в «Тарасовій ночі» «Україно, Україно» теж вкладено в уста Тараса Трясила і з поеми знову вилучено вісім рядків закінчення:

«Була колись козацькая
І слава, і воля,
Слава сяє, а воленьку
Спіткала недоля.
Було колись, панували,
Та більше не будем,
Тії ж слави козацької
Повік не забудем».

З другого боку, в інших віршах додержано вже правильного звучання деяких фальшованих досі радянськими видавцями місць; зокрема у вірші «Чигрине, Чигрине» мова таки про «московські ребра», а не про «татарські», і Варнак іде в

Київ «святим молитись», а не «не святим молитись».

Друковано Шевченкові поезії в 3-томовому виданні 1961 року за другим «виправленим і доповненим» виданням першого і другого томів повного 10-томового (ще досі незакінченого) академічного видання творів Шевченка, опублікованих: том 1-ий — 1951 р. і том 2-ий — 1953 р. Постійна відсутність віршів «Якби то ти, Богдане п'яний» і «За що ми любимо Богдана» в усіх виданнях «Кобзарів» з того часу могла б свідчити, що викреслено ці вірші за наказом офіційної цензури теж і з «повного академічного видання» творів Шевченка. Встановити це з усією певністю важко, бо перші 5 томів цього видання за кордон чомусь не попали, і їх немає тут ні в одній із важливіших публічних і приватних бібліотек.

В другий том обговорюваного 3-томового видання 1961 р. ввійшли Шевченкові повісті, написані ним російською мовою і в цій же мові, а не в українському перекладі, послідовно подавані протягом останніх десятиріч українським читачам. Тексти цього тому надруковані чомусь за виданням: «Т. Г. Шевченко. Твори в трьох томах. Том 2-ий. Держлітвидав України, Київ, 1955», хоч уже 1949 року був виданий IV-ий том академічного повного видання з цими ж повістями. Цей факт доводив би, що після І-ого і II-ого томів з 1939 року вже й IV-ий том з 1949 р. вимагає «поправок і доповнень».

Третій том обговорюваного видання охопив драматичні твори Шевченка, автобіографію, щоденник (журнал) і «вибрані листи». Крім «Назара Стодолі», і уривок з драми «Никита Гайдай», і автобіографія, і щоденник друковано тільки російською мовою. Щождо «вибраних листів», то їх «вибір» здійснено за такими критеріями, як і вибір поезій до «шкільного» видання «Кобзаря» 1954 і 1961 рр. На всіх 237 відомих досі листів Шевченка в тритомнику 1961 р. надруковано тільки 180. Відсіяно головним чином ті Шевченкові листи, що були писані українською мовою, а в дальшому ті, в яких Шевченко виявляв свою нехіть до росіян і до російської чужини. З цього погляду виходячи, вилучено з тритомика всі здебільша писані українською мовою листи Шевченка 1839-1841 років, між ними листи до Микити Шевченка, в яких поет благає свого брата писати йому «не по-московському, а по-нашому», бо «москалі чужі люди, тяжко з ними жити», а також листи до Г. Квітки-Основ'яненка, в яких він нарікає на своє сирітство на чужині і на те, що «кругом москалі та німота, ні одної душі хрещеної». В дальшому пропущені деякі листи до Якова Кухаренка, Віктора Закревського, Миколи Маркевича, Андрія Козачковського та інших. І тут дотримано офіційної настанови показати дружбу Шевченка з російським народом і його нібито прихильне ставлення до Москви і російської культури, а з другого боку — применшити або й промовчати Шевченкові українські зв'язки, Шевченкових приятелів і знайомих з-поміж українців. Розгляд питання, які листи Шевченка вилучають з загальних видань творів Шевченка в УРСР і чому саме, був би дуже цікавий і повчальний; він переконливо виявив би ще одну сторону радянського фальшування біографії і світогляду українського поета. Але це тема ширша і вимагає окремої уваги.

Б. КРАВЦІВ

ятиріччя «Фенікса»

есять років тому, в 1951 р., по-
виходити в Західній Європі дру-
аний у Мюнхені і редагований
Фрібурзі в Швайцарії журнал
одих «Фенікс» — неперіодичне
ання Товариства української
діючої молоді (ТУСМ) ім. М.
новського. В передмові до пер-
го числа «Фенікса» цей журнал
ще визначений, як «журнал
ння, культури і суспільної дум-
». «Хочемо мати чисту і ясну
ку», — декларувала редакційна
легія у своїх міркуваннях з при-
у появи першого числа. «Нази-
мо наш журнал думкою моло-
к. Вважаємо, що сучасне поко-
ня української молоді, зокрема
авангард — студентство, мусить
ти таку думку: воно має що ска-
и собі та суспільству, а суспіль-
ю йому. Хочемо бути трибуною
повному розумінні цього слова,
не сальоном просвітянства чи
ргерським клюбом нашої скалі-
ної доби: трибуною, яка збереже
тість несплямлених ідей попе-
дників, обновить та зміцнить їх
амітить шляхи їхнього втілення».
ловним редактором журнала був
ці Василь Маркусь, молодий до-
ор філософії і студент держав-
х наук у Фрібурзі в Швайцарії,
до редакційної колегії входили:
иторій Васькович, Володимир Гай-
к, Микола Кравчук, Андрій Ли-
ок, Кирило Митрович — все сту-
нти європейських університетів.

На не надто живому і барвистому
ні тодішнього еміграційного жит-
, зокрема на відтинку молоді, по-
а нового, хай і неперіодичного
урнала була подією. Він став три-
ною свіжих і оригінальних голо-
, трибуною, де ставлено пробле-
і справді можна було знайти
мику. Журнал об'єднав щонай-
ащі сили з-поміж молодих адеп-
з науки і літератури, зацікавле-
их не тільки в українській пробле-
тиці, а й в актуальних пробле-
мах європейської духовости. На 64
своїх сторінках журнал давав не
тільки цікаві статті з різних ділян-
ок наукового і суспільного життя,
але й мав відділ молодої літерату-
ри, культурно-наукові огляди, хро-
ніку студентського життя і багатий
відділ рецензій. Співробітниками
першого числа було 12 студентів,
один поет-нестудент і один репре-
зентант старшої генерації науков-
ців — проф. О. Кульчицький.

На рівні першого числа були і
дальші числа журнала. Поширюючи
та урізноманітнюючи свій зміст,
журнал притягав щораз більше
співробітників і з-поміж студентів,
і з-поміж старших науковців та лі-
тераторів. В другому числі за 1952 р.
авторами статтей і дописів було 14
студентів, один старший науковець
— проф. П. Курінний і шість пись-
менників та журналістів середньо-
го віку. В третьому числі за 1952 р.
співпрацювало 11 студентів, троє
старших науковців і один письмен-
ник. Подібне відношення було в
числах 4 і 5 за 1953 рік.

1954-ий рік з своїми відомими
«лютневими подіями» приніс не ті-
льки перерву у виданні журнала,
але й зміни в колективі та в ре-
дакційній колегії. Шосте число, пе-
реходове, опубліковане наприкінці
1955 року, після четвертого з'їзду
ТУСМ 12 вересня 1955 р., вийшло
без прізвищ головного редактора і
членів редакційної колегії. В цій пе-
реходовій стадії журнал ставив собі
завдання перевести дискусію, яка ма-
ла б «допомогти скристалізувати
погляди членства на життєві й ак-
туальні проблеми нашого часу» і в
якій повинні б були «взяти участь
члени ТУСМ-у, що політично визна-
чили себе по одній чи другій сто-
роні». Але така дискусія не відбу-
лася ні в 6-му числі, ні в дальших,
що їх, почавши від 7-го числа за
1956 рік, підписує, як головний ре-
дактор, Микола Кравчук і редак-

ційна колегія в складі: Олександер Блашків, Євген Гановський, Омелян Кушпета, Григорій Ощипко і Богдан Стельмах. Від редакційної колегії відійшли Василь Маркусь, Григорій Васькович, Володимир Гайдук, Андрій Листок і Кирило Митрович, а з числа співробітників вибули В. Петришин, М. Лабунька, З. Я. Пеленський та інші. Не зважаючи на те, що журнал мав бути органом «чистої і ясної думки» і що, згідно з редакційною передовою, надрукованою в 6-му числі за 1955 рік, заіснувала конечність перевести дискусію «над питанням програмових ідеологічних розбіжностей в середині визвольно-революційного руху», на сторінках журнала «Фенікс» така дискусія не відбулася, і він залишився, як виходить з друкованих у чч. 6-10 матеріялів, на тогочасних ідеологічних позиціях ОУН(р).

У зв'язку з відходом ряду членів редколегії і співробітників журнала змінився рівень його тематики і проблематики. Зберігаючи не так «академічні форми дискусії», як спокійніший у порівнянні з іншими націоналістичними часописами спосіб редагування і не заторкуючи надто дразливих і дискуційних питань, нова редакційна колегія «Фенікса» намагається додержати традиції перших чисел журнала і притягає до співпраці не тільки студентів, але й старших науковців з іменем, які виступають з добрими і цікавими матеріялами. Так, починаючи від 1955 року, в журналі виступали проф. Є. Головінський, проф. К. Біда, д-р Д. Бучинський, проф. В. Орелецький, д-р Р. Якемчук, д-р О. Горбач, проф. В. Державин, проф. Ю. Русов. Збільшилася теж кількість співробітників-літераторів. Зменшується натомість кількість співробітників з студентів та університетських абсольвентів: в числі 7 їх було 11, в ч. 8 — 10, в числах 9 і 10 — по вісім.

У першій половині 1961 року появилося 10-те число журнала «Фенікс». Своєю тематикою і проблематикою це число стоїть на високій рівні. Академічного характеру дають йому головним чином ст і праці д-ра О. Горбача — про незу української мови, д-ра Якемчука про «Європейське об нання», А. Лібацького про про і час в Айнштайновій теорії р тивности. Цікава стаття Конс тина Савчука на таку актуал тему, як «Сучасна Україна і п тика визволення». Дуже добри цім числі відділ літератури з по ями таких помітних поетес, як О га Лубська і Віра Вовк. Цікав є вертеп Романа Кухаря «На ходах до вершин». Вірш Р. Волс мира добрий, хоч трохи публіц тичний. У відділі культурно-н кових оглядів надруковано дже льні й вичерпні огляди д-ра К. ди про «Освіту в Совєтському С зі» і Дмитра Штогрина про «Н кову працю О. Кандиби-Ольжич все це матеріяли, що їм було б це і в суто науковому журн Слабший, цілком хронікальний діл оглядів студентського жи Цілком нема рецензій, кільк яких зменшувалася вже в попер ніх числах.

Десяте число появилося в деся річчя виходу першого числа «Ф нікса», і воно мало б бути ювіл ним. Проте в усьому 10-ому чи немає згадки про це десятиріч Нам здається, що причини ць треба шукати не так у скромно як у небажанні згадувати тих, були організаторами, творцями ідеологами журнала і вклали в го розбудову і свою думку, і сн працю. Кому як кому, але прод жувачам традицій гурту моло націоналістів, що хотіли мати « ну і чисту думку», таке ставлен не личить. Треба інколи мати в вагу згадати тих, що в даному б були першими, а не дотримувати не націоналістичної в своїй осн засади промовчування тих, що пер «не з нами» або мають тр інші погляди на актуальні проб ми української дійсности.

Б. КРАВЦІВ

ідручник за методою Славутича

ONVERSATIONAL UKRAINIAN by Yar Slavutych, second revised edition, nnipeg-Edmonton: 1961, 608 pages)

Справді, з полегкістю можемо азати: уже маємо повний підруч- к української мови для навчан- в англомовних школах. Цим під- ником є друге виправлене ви- ння обох томів в одній книжці onversational Ukrainian» професора ьбертського університету д-ра а Славутича з передмовою про- сора Ореста Старчука, Едмонтон- ніпег, 1961. Книга (у твердій па- урці) має понад 600 сторінок.

Якщо порівняти з попереднім, ршим виданням, помічаємо, що- авда, незначні, але корисні змі- — у прямуванні автора до якнай- правнішого, але не обтяжливого слову. Тут іде мова про украї- кий текст.

Гутіркова (діялогова) метода нав- ння, що лягла в основу цього пі- учника для вивчення українсь- ї мови англомовними учнями, тим рисно виділяється серед інших тод, що учень (студент) від пер- их кроків починає засвоювати пе- кий мінімум слів, щоб міг відразу рактично використовувати здобу- й запас слів. Усі рецензенти на ей підручник (у першому виданні) ідно твердять, що цьому підруч- кові під методичним оглядом не жна нічого закинути. Можемо до го додати, що подаванням у кожж- й лекції коротких граматичних равил, ознайомленням із формами ів та з ідіомами, ознайомленням прислів'ями та приказками автор оволі призвичаює студента до си- еми вислову, до стихії, сказати б, ашої мови. Благословенням нашої ови, у порівнянні до мов з етимо- огічним правописом, є наш фоне- ичний правопис, що каже: «пиши, к кажеш; читай, як написано». Незначні бо історичні залишки в ашому правописі не завдають ве- ликого клопоту, а зате надають стрункости системі правопису.

Уже з першої лекції бачимо, що автор підручника подбав, щоб призвичаїти студента до нормативного наголосу. Ті позна́чки на́голосу, подані над кожним словом українського тексту, — це великий плюс цього (як це було і в попередньому) видання. Уживаючи якнайпростіших зворотів, автор знайомить з українською лексикою про найближче оточення.

Тож починаючи зі звичайних щоденних розмов при зустрічі, автор методично поширює коло ознайомлення з предметами оточення, тобто з висловом цього всього поправною літературною мовою. Беручи відомості з щоденного життя Канади, подає далі потроху відповідні відомості і про Україну. У першій частині, де є п'ятдесят лекцій, аж наприкінці тільки деякі лекції мають суцільно українську тематику, як от «Гетьман Іван Мазепа», «Симон Петлюра», «Кубань і Закарпаття», «Українська Повстанська Армія».

Зате друга частина, що охоплює 25 лекцій, має тематику стисло українську. Словом, це коротенька енциклопедія українознавства. Кожна лекція опрацьована на тему, що її подано в заголовку: «Територія України», «Населення України», «Історія України». Далі — про українську мову, народню творчість, літературу (з відомостями про визначних авторів та поданням зразків їхньої творчости). Дальші лекції темою мають — мистецтво, освіту, сільське господарство, промисловість, транспорт, спорт. Потім ще такі теми: газетна мова, наукова мова, подано зразки офіційних документів: протоколи, об'яви, порядок реєстрації шлюбу, і в останній лекції — зразки писання листа, заяви, довідки і перепустки.

Годиться ще зазначити, що ця книжка допущена до вжитку в школах Альберти як підручник для вивчення української мови. Зрозуміло, що це підвищує і ті вимоги, що їх ставимо як до підручника.

У кількох місцях, у порівнянні з першим виданням, автор поробив зміни, що добре увипуклюють настанови (ту «стихію») нашої мови, як от на стор. 61 (2 рядок здолу) дано: «із салом», у першому ж в-ні «і» приставного при прийменникові не було. Цим автор звертає увагу студентові, що слід зважати і на доброзвучність (легкість та одноразово і виразність вимови). На стор. 68 (у розділі «Читання») читаємо: «ідіть туди» (це кінець речення, після павзи). Це зовсім нормативна форма, і це, сказати б, подолання якоїсь чудної звички у багатьох — «йóкання» (особливо при формах дієслова «іти») саме там, де закон чергування «і-й» не має застосування, а саме: по павзі та на початку речення (дехто і цього допускається). Таж первісна форма слів, які здатні чергуватися з «й», починається з «і» (тобто — голосівка передує). Добрим прикладом на це є речення на стор. 167: «Святий Володимир стоїть на горі з хрестом у руці і благословляє всю Україну».

Повчальну для наших церковних діячів дав автор зміну на стор. 251 у тексті «Молитви Господньої», де замість «Хліб наш щоденний дай нам сьогодні» (у першому виданні за «Молитовником» УАПЦ в Америці) подав за ранішим — кращим! — перекладом: «Хліба нашого щоденного», це ж бо — родовий частки, як от: «дай води», «дай молока» тощо. Також, замість «визволи нас від лукавого», подано в нормативній формі «визволь...»

Личить ще раз подати приклад, де автор не зловживає чергуванням «і-й», як це робить чимало авторів (механічно, без огляду на контекст), а саме зі сторінки 331: «...Україна буде вільною і незалежною державою». Тут залишення «і» (а не «й», що після йотованої дуже небажане) робить звучання речення твердим і чистим.

Побіжно переглянемо деякі с або форми.

На стор. 12 наочний недог «Н.: Вночі ми спимо» (згори 6 док). А нижче, 8 рядок: «Уно сплю». Та не гаразд, де мо і «розм'якшувати» вислів голосі ми, як от на стор. 23: «Удома робимо домашні роботи». А бивши ось таку перестанову, д твердіше звучання: «Ми вдома бимо домашні роботи».

На стор. 24 подано форми н зового способу для деяких діє при чому форми «йти, йди, й йдімо» подано першими, а під н вже відповідно — «іти, іди, і ідімо». Це є хиба — під метод ним оглядом: слід би першими давати ті, що голосівкою почи ються.

На стор. 78 для слова «ім'я» м жина подана із наголосом на ск ді «на», у словнику Голоскев хоч і подано два наголоси, але другий — це підо впливом ро ської мови («імена́»), а справж український — той перший («ім іме́нами» тощо), як от у слові «з мено́»,

На стор. 135 (згори 1 р.): «вмир — вмерти», а далі відсилач «see у рати», і на другій сторінці під подано форми дієвідміни. Ота спосіб подання слів треба визн найбільш методично виправдани

На стор. 147 у «словнику» слові «гнати», либонь, було б до чно дати якусь заувагу, що це правильна дієвідміна та що словотворі і деяких відмінах на «г» чергується із «ж».

На стор. 158 у «читанні» має «...я *любувався* широкими по ми». Подано це слово «любувати ще разів три на дальших сторінк Але воно є паразитарним при ц ро українському «*милуватися*». згаданє слово письменники на Ук їні вживають, маємо під рукою каз: «І Добриня якусь хвилину м чав, *милуючись* і матір'ю і син (стор. 272 роману «Святослав»

Скляренка, Київ, 1959).

На стор. 264: «В хату вбігли два санітари, взяли хлопця на носилки...» Тут замість «носилки» і в сл. Грінченка, і в Голоскевича — тільки «ноші».

На стор. 308 при слові «ясний» автор залишив два наголоси, як то і є в словниках. Так слід би робити в аналогічних випадках.

До стор. 489 додамо уточнення прикметників від «борошно»: «борошняне тісто» «борошенний мішок» (у Грінченковому с-ку тільки: «борошенна комора»).

Після всіх лекцій додано ще: граматичні терміни, додаток — із зразками відміни слів, індекс граматичних правил з відсиланням до відповідних лекцій і наприкінці — індекс слів з назвами лекцій, де вони перший раз подані. Тож — дещо про цей «індекс слів».

Засяг лексики підручника досить показний, широкий, а проте, не цілком переконливий щодо подання таких, а на інших слів. Подано «безкоштовний» і «безплатний» — слова майже тотожні, а от при наявності слова «їжа» нема «пожива», що є ширшого значення, з яким пізніше будуть в'язатися похідні — іменники, прикметники, дієслова. Поруч слова «раковина» (що взяте з російської мови) не подано «мушля». Поруч слова «низина» подано «низовина» з хибним наголосом на кінцевому, а не на третьому від кінця, як у словнику Грінченка.

Бачимо, що друге видання цього підручника під багатьма оглядами поліпшено, а ті деякі непослідовності, що про них тут згадано, щоправда, незначні, походять до деякої міри і від клопітливого становища автора щодо правопису: він інколи озирається на «найновіший» підсовєтський правопис (кілька разів змінюваний після 1928 року, коли був ухвалений «соборний» правопис, тепер потверджений еміграційною УВАН). Знаємо, що цей останній підсовєтський правопис скасував літеру «ґ», таку конечну для віддавання звучання в чужомовних словах, як також і багатьох уже принатурених в українській мові, крім того правила написання чужомовних слів цілковито накинено ті, що в граматиці мови російської, а до того накинено або «рекомендуються» правила тотожні з мовою «російською» (у кожній «підсовєтській» граматиці є така згадка: «У сучасній українській мові кличний відмінок відмирає»). Тож не диво, що нерідко буває, що в писаннях якогось автора зустрінеш слово або кінцівку — на російський лад. Ось приклад з того ж згаданого вже роману «Святослав» С. Скляренка: «...вона проводила рукою по цьому тілу, голівці, ніжкам» (стор. 269). Проте, як видно з цього роману, автор — добрий стиліст і знає мову, але слідний уже занепад мовного чуття.

Гадаємо, що авторові краще було б послідовно дотримуватись затвердженого УВАН правопису, бо він укладений згідно з духом мови і її розвиткові сприяє.

Звичайно, це не виключає потреби ознайомити (може і в кількох лекціях) з тими різницями, що їх просуває підсовєтський правопис (ідея «ґляйхшальтування»), та з якою метою ведеться така пильна «опіка».

Усі попередньо згадані зауваження аж нічим не зменшують цінности обговорюваного підручника. Він надзвичайно корисно виділяється своїм методичним опрацьованням, як також доброю лексикою та актуальною тематикою у вправах та інформаційних читаннях із ділянки українознавства. Тому і батьки, і педагоги повинні поцікавитись цим добрим підручником та поручати його для шкіл, як також і для особистого чи групового вивчення (чи «відсвіження») української мови тим, хто серед гамору щоденних клопотів у чужому оточенні призабув рідну мову. Для навчання ж у школах цей підручник — незамінний.

Левко РОМЕН

НОТАТКИ

Про національний та інший склад делеґатів партійних з'їздів

Голова мандатної комісії XXII з'їзду Комуністичної партії України (КПУ), І. І. Вівдиченко, мав ще сміливість говорити про національний склад делеґатів цього з'їзду, при чому ,в своїй звітній доповіді (див. «Радянська Україна» від 28 вересня) він повідомив, що серед делеґатів з ухвальним голосом було 70,2% українців, 26,6% росіян, а решта — 3,2% або 45 осіб — від інших національностей. Національний склад 147 делеґатів з дорадчим голосом він «елеґантно» промовчав просто тому, що там, мабуть, відсоток українців був вищий, і такі дані могли б виявити дискримінацію українців в Українській РСР.

Але голова мандатної комісії XXII з'їзду КПРС, що відбувся в другій половині жовтня в Москві, Віталій Миколайович Титов, такої сміливости не міг показати, бо тоді дуже промовисто з'ясувалося б засилля росіян у партійному апараті по всьому СРСР, а зокрема в окремих національних республіках. Тому він обмежився поданням кількости делеґатів за республіками та важливішими областями Російської ФРСР, пристосувавши при цьому т. зв. територіяльний принцип. Щодо питання національного складу всіх делеґатів, не зважаючи на місце, де їх «обрано», Титов видумав таку діялектичну формулу:

«Аналіза складу делеґатів за національною приналежністю, обраних від комуністичних партій союзних республік, показує, що в країні (читай СРСР — примітка) іде постійний обмін кваліфікованими кадрами між націями. І чим ширші будуть маштаби комуністичного будівництва,... тим цей обмін буде більший. Партія вчить, що без взаємної братерської (! — примітка) допомоги кадрами не можливо забезпечувати раціональний розвиток продуктивних сил, правильно поєднувати інтереси держави (тобто СРСР — примітка) з інтересами окремих республік. У проєкті програми партії вказується на недопущенність у радянських республіках будь-яких проявів відособленности у вихованні та використанні працівників різних національностей» («РУ», 22. 10).

На просту, людську мову перекладши, Титов хотів сказати, що відсоток росіян у партійних апаратах окремих республік є більший у порівнянні з відсотком росіян серед населення даної республіки і що цей відсоток буде постійно зростати. Це, поперше. А, подруге, національні кадри республік будуть перекидатися (« в братерській допомозі», як він висловився) на інші терени. Ми додамо від себе: насамперед і передусім на терени Російської ФРСР, щоб їх там денаціоналізувати та асимілювати — тобто русифікувати. Сказано дуже ясно і цілковито недвозначно.

Про Титова можемо в доповненні сказати, що до початку 1961 року він займав пост першого секретаря Харківського обкому і з цього титулу був членом ЦК КПУ аж до XXII з'їзду КПУ, цього територіяльно-республіканського філіялу російсько-великодержавної тоталістської партії, якою є КПРС.

В попередньому числі нашого журнала (стор. 117) ми подали, що він вибув із складу ЦК КПУ і помил-

о повідомили, що він належить кола тих високих партійців на раїні, «які цілковито зникли з у партійної бюрократії». Напиши це, ми не знали, що «звільий від обов'язків першого сетаря» В. М. Титов був перевеий на вищий партійний щабель Москві, де в ЦК КПРС він став ідувачем відділу партійних орів КПРС, до речі, відділу, який)-ті роки очолював, до свого приу на Україну, Лазар М. Кагаич. Сьогодні Титов «розставляє тійні кадри» передусім у союз: республіках.

Каша помилка виникла з факту, міжнародня преса потрактувала без вийнятку зміни на бюрокраній драбині КПРС, які мали міспри кінці минулого та на початцього року, як вияви «великої тки». Іншими словами, такі змі узагальнювати не можна, а трекожну з них аналізувати окремо. жливо, що й інші замінені сетарі обкомів на Україні виплиь на поверхню десь у Москві на периферіях РФРСР згідно з ою Титова про «постійний обмін аліфікованими кадрами між нами» СРСР.

•

доповіді Титова на XXII з'їзді РС довідуємося ще про інші доь цікаві деталі.

На всіх 4 408 делеґатів з правом вального і 405 з правом дорадо голосу з Української РСР поило 783 делеґатів, що дуже блио відповідає встановленій нормі силання таких делеґатів (один леґат на 2 000 членів партії). Чле та кандидатів КПУ Вівдиченко рахував, разом їх взявши, на 30 169 осіб. На останньому з'їзді ПУ брало участь 1 578 делеґатів ухвальним та дорадчим голосом; ловина з них поїхала в Москву, важко погодитися, що їх наональний склад залишився такий ий. Цим хочемо підкреслити, що льше, ніж половина делеґатівсіян на XXII з'їзд КПУ ввійшв склад делеґації УРСР на XXII з'їзд КПРС, бо інакше Титов не викручувався б від такого важливого деталю, і то викручувався дуже невибагливою діялектикою. На підставі рахунку правдоподібности твердимо, що в делеґації УРСР було 30-35 відсотків росіян!

Саме місто Москва послало на з'їзд 345 делеґатів, що означало б, що в Москві живе 690 тис. партійців, тобто що кожний десятий житель Москви (врахувавши немовлят, дітей, підлітків та молодь і старих) або що кожний п'ятий-шостий дорослий москвич є членом комуністичної партії. За радянськими офіційними даними «велика Москва» мала на 1 січня 1960 коло 7 млн жителів (див. «Народное хозяйство СССР в 1959 году», Статистический ежегодник. Госстатиздат ЦСУ СССР, Москва, 1960, стор. 29 і 35 — примітки).

Чотири області України — Київська, Сталінська, Харківська та Дніпропетровська — послали разом 283 делеґати в Москву, що означало б, що в цих областях є 567 тис. членів та кандидатів компартії. Населення цих областей за переписом від 15 січня 1959 становить 12 млн 310 тисяч. Цим хочемо сказати, що в цих областях — найбільше упромисловлених і з найбільшим населенням на Україні — один партієць припадає на більше, ніж 20 усіх жителів або на 10-12 дорослих.

Таке порівняння відсоткових стосунків між населенням і партійцями має свою статистичну і також політичну вимову.

Київська область має 1 млн 548 тис. міського і 1 млн 275 тис. сільського населення. Якби взяти московський стосунок між населенням і партійцями за вихідний пункт, то всі партійці Київської области мусіли б діяти тільки в містах, а села були б цілковито вільні від них. А так не є! А далі — Сталінська область, що має 4 млн 262 тис. населення, в тому числі 86% населення міського, має аж на п'ять тисяч менше членів партії, ніж область

Київська; тут тільки кожний 28-ий житель належить до комуністичної партії. У зв'язку з цим треба передусім пам'ятати, що це є найбільш робітнича область в СРСР. Не дивно, що серед делеґатів на XXII з'їзді КПРС було тільки 22,3% робітників, у тому числі велика кількість різних «висуванців» у Мамая чи Ґаґанової.

Сухі цифри у звітних допо Віздиченка і Титова дають ріял для призадуми та роблення повідних висновків.

В. П.

Знову без коментаря

В попередньому числі нашого журнала (стор. 124-125) без коментарів зреферовано два листи, що появилися були у вересні на сторінках київської «Літературної газети» — перший у числі від 1 вересня п. н. «Глядачам не байдуже», другий у числі від 12 вересня п. н. «І в нас те саме». В обох дописах ішлося про те, що фільми Київської кіностудії ім. О. Довженка, «Лісова пісня» та «Українська рапсодія», демонструвалися в Рівному і Харкові «не українською, а російською мовою».

«Літературна газета» (ч. 81 від 13 жовтня 1961) опублікувала в цій справі таке:

«...Як повідомила редакцію заступник міністра культури Української РСР С. Кирилова, в замітці (мова йде про допис у «ЛГ» від 1. 9.) справедливо піддано критиці відділ кінофікації та кінопрокату Рівненського обласного управління культури за випуск першим екраном у м. Рівне тільки в російському варіянті фільму „Лісова пісня"... В замітці також правильно відзначається про істотні недоліки в репертуарному плянуванні і рекламуванні кінофільмів у м. Рівне....

«Міністерство культури УРСР розглянуло цю справу і видало наказ, з яким начальникові відділу фікації і кінопрокату Рівенсь управління культури, тов. А Трескову, винуватому в припу ні серйозних недоліків... у н конанні вказівок міністерства льтури УРСР про одночасний пуск на екран українських і сійських варіянтів фільмів ви ництва кіностудії України, о шено сувору догану. Начальни Рівенського обласного управл культури, тов. Севастьянову, вк но на незадовільне керівництв контроль з його боку за прок кінофільмів.

«...За відсутність контролю до виконання на місцях вказ міністерства... про одночасний пуск на екран українських та сійських варіянтів фільмів... н льникові головного управління нофікації та кінопрокату, тов. Загороднюкові, і начальникові ділу комплектування кінофонді цьому управлінні — примітка), В. Д. Артамоновій, оголошено гану.

«Начальників обласних, Кий кого та Севастопольського міс управлінь культури зобов'язано силити керівництво і контрол прокатом кінофільмів».

ЛИСТИ ДО РЕДАКЦІЇ

Дещо про «викриття» Беляєва

Одверто визнаю, що рецензія В. П. Стахова на книгу В. П. Беляєва «Викриття» (див. «Сучасність», ч. 7 за липень, стор. 110-115) мене ніяк не схвилювала, хоч, нема де правди діти, вона повинна була, на думку рецензента, мене схвилювати, мовляв, і тебе згадав Беляєв «не злим, тихим словом».

Добре є, що такі рецензії появляються, інакше я ніколи не довідався б, що такий собі Владімір Беляєв топче український чорнозем. Він має щастя, що не скортіло його, сердегу, вийти на еміґрацію, бо тут далеко не зайти з робфаківським пером. Але до речі. Рецензувати ще не означає полемізувати. Що брак полеміки та спростувань на наклепи і брехню мав би шкодити нашим взаєминам з тими чи тими сусідами, в цьому я сильно сумніваюся. Рецензент має ще іншу професію — професію політика, і він добре знає, як мало важать у політиці пропаґанда, а також навіть найтвердіші аргументи. Порядок речей є інший: насамперед іде рація державна, вона творить коньюнктуру або деконьюнктуру; наприкінці появляються аргументи та потрібні для них документи, при чому ні один з поданих мною атрибутів політики не муситъ бути в згоді з об'єктивною правдою.

Але досить, бо знову скортить мене зацитувати Шевченка («...а правда наша п'яна спить»). Все ж таки хочу нагадати і рецензентові, і шановним читачам журнала, що в СРСР тільки лайка та брехня є «літературним засобом» у дискусії з інакомислячими. Це дуже мало заохочує братися до невдячного завдання доводити, що ти не верблюд.

Щоб читач також вийшов на своє, я візьмуся до «брутальної ліквідації 2 000 італійських вояків у Львові, в тому числі 5 генералів та 45 офіцерів».

Не так то вже цілком випадково попала в мої руки кореспонденція з Риму, опублікована в італійському щоденнику «Коррьєре делля сера« від 18 червня 1960 року. Її точний переклад на українську мову такий:

«Необґрунтована вістка про масакру двох тисяч італійців у Львові. Ця вістка подумана як підступний пропаґандивний маневр. Уточнення міністерства оборони.

«Рим, 17 червня — нічна кореспонденція.

«До змісту декількох статтей, що появилися в ці дні в національній пресі і трактують про знищення 2 000 італійських полонених, яке ніби мало місце у Львові після 8 вересня 1943 року, „АНСА" має можливість подати деякі інформації, на підставі яких можна устійнити безпідставність згаданих тверджень.

«Відповідальні кола міністерства оборони встановили в цій справі наступне: в червні минулого року один російський періодик опублікував спеціяльну кореспонденцію, де твердилося, що відразу після перемир'я 8 вересня 1943 р. німці ніби розстріляли біля Львова в Польщі 29 італійських офіцерів. Були подані прізвища цих офіцерів. Декілька днів після цього газета „Уніта" (комуністичний щоденник — приміт-ка) опублікувала тришпальтову статтю, де були подані свідчення

одного колишнього військовополоненого, які стосувалися згаданої справи.

«Спираючися на ці конкретні дані, негайно було зарядженo відповідне слідство, яке виявило, що ця вістка не має ані найменших підстав. У свій час широко вказав на це міністер Андреотті в парляменті під час дискусії над бюджетом оборони на 1959-1960 роки. Не зважаючи на це, 12 березня, а також і в останні дні, італійські газети знову підхопили цю тему, опублікувавши статті, де твердиться, що німці відразу після 8 вересня 1943 р. ніби знищили коло 2 000 італійців, при чому преса покликалася на свідчення якогось поляка. Тут маємо до діла з намаганням довести, що німці знищили у Львові наявний там італійський гарнізон, який після 8 вересня 1943 р. відмовився від співпраці з вермахтом.

«Беручи на увагу устійнення фактів з боку міністерства оборони, бачимо, що ці твердження являють собою підступну пропагандивну конструкцію, яка не має найменшого серйозного обґрунтування. Поминаючи вже факт, що голі „спонтанні" свідчення польського громадянина не можна вважати вистачальними в такій важливій справі, мусимо підкреслити, що після 8 вересня 1943 р. у Львові існувала тільки італійська евакуаційна команда в складі одного офіцера, одного підофіцера та кількох писарів. Справді, згідно з наявними в міністерстві оборони документами, в згаданому місті знаходилася з кінця липня 1942 року етапна команда, завданням якої було перевозити наших військових поворотців з Росії, і в усякому разі операція перевозу наших частин та збирання розпорошених була до кінця червня 1943 р. закінчена повністю».

Читач помиляється, якщо він думає, що удар такою довбнею по голові Беляєва викличе якунебудь репліку з боку такого нефортунного автора. Ні. Автор цього листа до редакції «Сучасности» удостоїться щонайбільше нової порції якнайгрубшої лайки. Беляєв, цей «робфаківський дяк» (таке окреслення немає нічого спільного з нашими церковними дяками, а є тільки аналогією до «думних дяків») не потребує соромитися, що передав куті меду, бо саме це є «творча формула», яка зобов'язує в усіх ближчих і дальших володіннях Кремля. Найкраще кваліфікувати беляївські «викриття» як «кіноповість» на копил далі рецензованої «Івании». Залишаю всілякі епітети на боці, бо вони ні самого Беляєва, ні його хліботодавців не змінять. Але можу запевнити схвильованого рецензента, що наша потойбічна «старша та молодша» молодь дасть собі раду і без нас, і без наших спростувань чи поучень — так, як це було досі. Бо ця молодь дати собі раду мусить!

Прошу прийняти, Шановний Редакторе та Рецензенте, запевнення в глибокій пошані і дружбі до Вас

Євген ВРЕЦЬОНА

До питання про жидів на Україні

Нелюдська практика гітлерівської Німеччини, скерована на знищення жидів, *) зробила жидівське питання дуже болючою раною на тілі людства, і до неї якось боязко торкатись, щоб не ятрити дужче. З огляду на це нежидівські дослідники або замовчують це питання, або підходять до нього як до болючої рани з великою обережністю.

Враження такого обережного підходу залишилося від доповіді Всеволода Голубничого, основні думки якої опубіковані в журналі «Сучасність» — ч. 8 за серпень, стор. 116-121. Хоч у цих своїх думках доповідач здебільшого спирається на статистичні дані, але в основ-

них тезах доповіді він не переконує. Він бо 1) не завжди робить відповідні висновки з статистичних даних, 2) іноді висуває довільні твердження, нічим не обґрунтовані, і 3) часто просто обминає прикрі моменти.

Приклад невідповідного висновку — його твердження про те, що високі відсотки позбавленців серед жидівської людности (35% у містечках і 63% у великих містах) привели до того, що «значна частина цих деклясованих збідніла до неможливого і перетворилася на старців, волоцюг та злочинців». Скільки я пам'ятаю, такого побутового явища, як старці та волоцюги з-поміж жидів, тоді — в 20-их роках, за НЕП-у — взагалі не було. Не бачив я таких жидів-злочинців у радянських в'язницях, а сидів я в них аж тричі. Пригадую тільки двох, але один з них сидів за розтрату державних грошей (отже це був державний службовець), а від другого вимагали, щоб він віддав державі золото, що мав десь заховане. Це було вже 1929 року. А крім того, слід знати, що позбавлення права виборчого голосу ще не означало повної заборони господарської діяльности чи права на заробіток.

За приклад довільного твердження В. Голубничого може бути хоч би його пояснення невдачі спроб аграризації жидів на Україні. Він каже не тільки про те, що «не багато євреїв захотіло ставати селянами», а й про те, що «українські селяни недоброзичливо приймали сусідів, бо землі на Україні не вистачало» і що «селяни сусідніх сіл претендували на ці землі і ставили спротив (? — прим. В. Ч.) єврейським поселенцям». Ба більше: доповідач каже, що в даному разі «уряд УРСР» нібито був по боці українських селян, а не жидів. Як той уряд міг бути проти жидів, коли секретарем ЦК КП(б)У був тоді Л. М. Каганович? А крім того, селяни і тоді вже не могли дів влади. Не зовсім відповідає дійвиступати проти будь-яких захосності також і загальне твердження Голубничого про те, що, мовляв, жиди тільки з історичного примусу «займалися... торгівлею» та іншими «жидівськими професіями». Цьому суперечить його ж власна статистика, з якої видно, що і за радянської влади, коли не було для жидів ніяких обмежень, жидівська молодь не ішла в сільсько-господарські школи, а натомість ішла до медичних, торговельних та мистецьких шкіл. А сільсько-господарська школа ще не означала, що треба фізично працювати на землі...

Доповідач фактично замовчав справу участи жидів у радянських органах державної безпеки, бо сказав тільки глухо, що «чимало їх працювало і на чолі апаратів НКВД». Вони не тільки були «на чолі», а і слідчий персонал складався великою мірою з жидів, і це добре знають усі ті, кому довелося побувати в їхніх руках.

Трудно сказати, скільки було тих жидів, що «підтримували Скрипникову політику», але зате з великою певністю знаємо, що жиди в дуже великій більшості були проти українізації і що їхні публіцисти найраніш виступили з «сигналізацією» про «небезпеку місцевого націоналізму» (Зінов'єв, Діманштейн, Рохкін, Ларін, Ґрінблат). Не можна забути також і те, що на Кубані в 1933 році ліквідував українізацію Л. Каганович. Звичайно, він діяв у даному випадку не як жид, а як виконавець русифікаторської політики Москви. Але при загальній тенденції переважної більшости жидівства на Україні орієнтуватися на «всесоюзний маштаб», на російську мову та культуру (а це виразно висловив згаданий Ларін), моральної відповідальности за такі вчинки з жидів не можна зняти.

Голубничий перебільшує, коли каже, що були знищені всі жидитроцькісти. Мій слідчий Гесс, що переслідував мене навіть тоді, як я переїхав на роботу до іншого

міста, спочатку справді був заарештований як троцькіст, але потім став працівником ҐПУ. Директором Ворошиловського педагогічного інституту був колишній троцькіст Клабуновський, Луганського — Шамес.

У своїй доповіді Голубничий не став на шлях соціологічного розгляду жидівського питання. Присутній на його доповіді Борис Мартос кинув був репліку, що, мовляв, сама статистика не все тут з'ясовує, і можна думати, що він мав на увазі саме це; але, на жаль, він не розвинув цієї думки. Згідно з соціологічною методою, в розв'язуванні таких питань треба виходити не тільки з того, яка чисельність тієї чи тієї суспільної групи, а й з того, які суспільно-політичні та економічні позиції вона посідає і які спроможності вона на таких позиціях має. Як відомо, в 1917-1920 рр. на Україні було українців трохи чи не 90%. Але тому, що це були майже заспіль неписьменні та національно-несвідомі селяни, то українці і не збудували своєї держави. Інакше сказати, гола статистика (ота більшість!) нічого тут не вирішила. І, навпаки, з історії самих жидів можна навести приклад, коли навіть окремі одиниці з них, здобувши вирішні позиції в суспільстві, зробили для свого народу багато. Відомою є біблійна історія про Мардохея та його небогу Естер, що стала жінкою короля Артаксеркса. Здобувши владу, ці двоє жидів змогли не тільки знищити свого ворога Гаманана, а і вчинити численні погроми, сказати б по-теперішньому, «антисемітських елементів» по всій великій імперії, чи, як сказано в Біблії, «вигубити, повбивати і знищити всіх значних з-поміж народу і по країнах, що ворогували проти них — дітей і жінок, а маєтки їхні розграбувати». І далі: «І ніхто не міг проти них стати, бо страх перед ними напав на всі народи. І всі князі по країнах, і сатрапи, і начальники над областями, і виконавці справ царських підтримували юдеїв, бо напав був на них страх перед Мардохеєм» (стор. 477). Подано в Біблії також «статистику», скільки було вбито. А все це могло статися тільки тому, що один жид «Мардохей, юдей, був другим по королеві Артаксерксі і великим у юдеїв, і милим для багатьох братів своїх, бо дбав про добро народу свого і говорив на користь усьому своєму племені» (стор. 479).

Коли повернутись тепер до української дійсности 20-30-их років, то можна сказати, що становище було тоді до певної міри аналогічне згаданому біблійному: найвищу владу на Україні довгий час мав Лазар Каганович, а його сестра була замужем за самим «царем СРСР» — Сталіном. То й не дивно, що «антисемітизм» прирівнювано тоді до «контрреволюції», і в слідчих справах мало не кожному українцеві прикладали цей злочин, автоматично (хоч здебільшого і безпідставно) приєднуючи його до «буржуазного націоналізму».

Мені, наприклад, прикинув антисемітизм голова комісії професійних спілок І. Степаненко, одруженний з жидівкою, на тій підставі, що, мовляв, у своїм оповіданні «Страйк» жидівка-активістка... змальована невродливою. Цей вислужник режиму просто зіґнорував той факт, що ця жидівка фігурувала в оповіданні як позитивний персонаж, а також і факт, що в оповіданні була вродлива жидівка — Лія.

Треба далі сказати, що в нас були вже наукові спроби соціологічно з'ясувати жидівсько-українські відносини. Це були праці Микити Шаповала, зокрема його праця п. н. «Міжнаціональне становище українського народу» (Прага, 1934). Голубничий цих праць не згадує. Ось що писав М. Шаповал про жидів на Україні до революції 1917 року: «Жиди є нація міська, грамотна, зайнята промислом, пануюча в торгівлі, на 70% складається з буржуазії, яка командує над українським селом як соціяльно вища кляса. Вона живе по-панському, збирає ве-

езний капітал з українських се-
та робітників і є соціяльним
огом поневоленої нації» (стор.
М. Шаповал, як і В. Голубни-
також розглядав питання, скі-
и серед жидів і українців пра-
а скільки ні. «Українці зага-
на 2/3 займаються працею, а
е 1/3 не працює (діти, старі),
пише Шаповал, — а в жидів
лаки: працює лише 1/3, а не
ює 2/3. Це є наслідок виключ-
соціяльної структури обох наро-
— міська нація краще живе
енше працює, а сільська гірше
е і багато працює» (стор. 37).
як бачимо, цілком інша інтер-
тація статистичних даних про
хто працює, і тих, хто не пра-
. Далі Шаповал пише ще про
що в той час, як українські
(«непрацюючі») пасуть телята,
ївські діти вчаться в школі,
пізніше зайняти керівні пози-
в суспільстві. З цього погляду
ївське безробіття, що його під-
слює Голубничий, виявляється
сом, а не мінусом.
ой факт, що жиди — «міська
ія», сприяв тому, що вони пере-
ли без будь-яких утрат обидві
одові катастрофи — 1922 і 1933
ів. Так само врятувався, на-
клад, я, ставши вже міською
циною, тоді як мій батько та
т (селяни) померли з голоду в
році.
ерейшовши до революції та по-
олюційної дійсности на Україні,
Шаповал пише: «Історія пом-
лася над українським народом.
поставив був завдання створи-
свою державу, своє суспільство,
він не мав сил для заступлен-
і ведення головних соціяльних
якцій. Принцип більшости не до-
іг, і на Україні далі і тепер
ує політично неукраїнська мен-
ть — поляки в Галичині, мос-
і з жидами на Україні... Та-
факт, такий закон соціяльної
уктури і поділу праці» (стор.

В цій суспільній структурі і поділі праці жиди завжди належали і тепер належать до соціяльно панівних груп, а українці, як нація селянська, були і є поневолені. Звідси походить і ворожнеча між ними, цими соціологічно неоднорідними групами того самого суспільства.

Поділяючи думку доповідача про потребу покращення українсько-жидівських взаємин, я проте хотів би підкреслити, що це бажання не повинно приводити до знехтування об'єктивного пізнання дійсности, бо тільки знання прикрого може запобігати його повторенню. А крім того, я побоююся, що суспільно-політичні умови тепер на Україні і в усьому СРСР такі, що більшість жидів далі буде не з нами, а проти нас. Бо хто захоче зв'язувати свою долю з народом, що його офіційно (хоч би в останній програмі КПРС) приречено на асиміляцію і що йому доводиться надіятися тепер тільки на власну боротьбу за існування?

Василь ЧАПЛЕНКО (США)

---

*)Вважаю, що ми можемо і надалі вживати слова «жиди». Його значення залежить від того, як його вживати, який семантичний відтінок у нього вкладати. Коли в 20-их роках при ВУАН була «Комісія жидівської культури», то це звучало поважно і необразливо. І, навпаки, коли хтось оповідав поширену в СРСР російську антижидівську анекдоту про те, що мовляв, не можна казати «поджидать», а треба казати «подеврейвать», то і слово «еврей» тут звучить як глузування. А якщо і вживати слова «еврей», то бодай в українізованій формі «яврей» (так це російське слово вимовляють українські селяни).

ЗМІСТ

Богдан Бойчук. Казка . . . . . .

Богдан Рубчак. Кімната Кйонґ-Су . . . . . .

Павло Чернов. Замітки про політику перетривання і вік чесности

Лев Білас. В'язні та наглядачі . . . . . .

Степан Процюк. На бездоріжжі американської освіти . . .

Кирило Митрович. Нові аспекти соціяльного життя . . .

Андрій Жук. Лубенська конституція української держави . .

Критика і бібліографія. Хрущов — продукт сталінської реторти (В. П. Стахів) — «Кобзар» далі під цензурою (Б. Кравців) — Десятиріччя «Фенікса» (Б. Кравців) — Підручник за методою Славутича (Левко Ромен)

Нотатки. Про національний та інший склад делеґатів партійних з'їздів (В. П. С.) — Знову без коментаря . .

Листи до редакції. Дещо про «викриття» Бєляєва (Євген Врецьона) — До питання про жидів на Україні (Василь Чапленко) . . . . . .

Адреси наших представників

Австралія: **Fokshan Library & Book Supply**
1 Barwon Street
Glenroy W. 9, Vic.

Аргентіна: **Cooperativa de Credito «Renacimiento»**
(para «Suchasnist»)
Maza 150
Buenos Aires

Великобританія: **Ing. Jaroslaw Hawryliw**
40. Alma Rd.,
St. Albans, Herts.

Канада: **I. Eliashevsky**
118 Medland St.
Toronto 9, Ont.

США: **G. Lopatynski**
875 West End Ave,
Apt. 14b
New York 25, N. Y.

Франція **M. Soroczak**
Citè Pierre Courant
Bel—Horizon
St. Etienne, Loire

Швайцарія: **Dr. Roman Prokop**
Mottastr. 20
Bern

Швеція: **Kyrylo Harbar**
Box 62
Huddinge

Передплати з усіх інших країн просимо надсилати безпосередньо на адресу видавництва.

Адреси для вплат:

Ukrainische Gesellschaft
für Auslandstudien e. V.
München 2, Karlsplatz 8/III

Bankkonto: Deutsche Bank A. G.,
München 2, Lenbachplatz
Kto Nr.: 80165

Postscheckkonto: PSchA München
Kto Nr.: 22278

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ
на місячник «СУЧАСНІСТЬ»

	одно число:	річно:
Австралія	0:6:0	3:0:0 фун.
Австрія	15,-	150,- шил.
Англія	0:5:0	2:5:0 фун.
Аргентіна	20,-	200,- пез.
Бельгія	30,-	300,- бфр.
Бразилія	50,-	500,- круз.
Венесуеля	2,50	24,- бол.
Голляндія	2,50	24,- гул.
США	0,75	7,50 дол.
Канада	0,75	7,50 дол.
Німеччина	2,50	24,- нм.
Франція	2,75	28,- ффр.
Швайцарія	2,60	26,- шфр.
Швеція	3,-	30,- кор.

Появилося 10 (48) число

DIGEST
OF THE SOVIET UKRAINIAN PRESS

за жовтень 1961

I. СТАТТІ: Література — 100-і роковини смерти Тараса Шевченка — Театр — Сільське господарство.

II. ВІСТКИ ТА ІНФОРМАЦІЇ: Економіка — Наука — Кіно — Житлове будівництво — Становище працюючих — Професійні спілки — Комуністичне суспільство — Молодь — Короткі вістки.

ЦІНА: одно число — 1 доляр; річна передплата (12 чисел) — 10 долярів, передплата на три роки — 25 долярів.

АДРЕСА: «PROLOG»
875 West End Ave. Apt. 14 b
New York 25, N. Y.
U. S. A.